

З. ТАГАЕВА

КЫРГЫЗ ТИЛИ

10

**Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик Герби**

**Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик Туусу**

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Текстин авторлору:

Ж. Садыков менен Ш. Кулуев.

Музыкасынын авторлору:

Н. Давлесов, К. Молдобасанов.

Ак мөңгүлүү аска-тоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма.

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап урпактарга берели.

Кайырма.

3. Тагаева

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Өзбек мектептеринин 10-классы
үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана
илим министрлиги тарабынан бекитилген*

Кыргыз Республикасынын
Билим берүү жана илим министрлиги
Министрдин аппараты
М.Ф. ...

Министрдин аппараты
... ж.т.

Кыргыз Республикасынын
Президентинин аппараты
... ж.т.

Бишкек— 2012

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Ки я 721
Т 13

Башкы редактор *С. Рыспаев* – пед. илим. доктору,
профессор (ББА)
Сын пикир ээси *С. Момуналиев* – пед. илим. доктору,
профессор

Тагаева З.

Т-13 Кыргыз тили: Өзбек мектеп. 10-кл. үчүн окуу китеби. - Б.:
2012 - 180 б.

ISBN 978-9967-439-84-9

Бул окуу китеби Кыргыз-өзбек университетинин алдындагы "Окуу китептерин даярдоо Борбору" тарабынан даярдалган. Окуу китеби жөнүндө сунуш жана пикирлериңиздерди "Борбор" жетекчилигине жазуу түрүндө билдиришиңерди суранабыз.

Биздин дарек: Ош шаары, Г.Айтиев көчөсү, 25-үй.

Г 4306020400-12

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Ки я 721

ISBN 978-9967-439-84-9

© З.Тагаева, 2012
© КӨУ окуу китептерин даярдоо борбору, 2012
© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2012

БЕТ АЧАР

Урматтуу балдар, буга чейинки класстарда кыргыз тили боюнча алган билимиңерди дагы кеңейтүү жана тереңдетүү негизги милдеттерди түзөт.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары үйрөнүү менен кыргыз элинин турмушун, тарыхын, өсүп-өнүккөндүгүн, маданиятын, искусствосун жана каада-салтын, фольклорун, тилдик байлыктарын өздөштүрүп, таанып-билүүчүлүгүңөр артат.

Тил адамзаттын тазжрыйбасындагы жетишкендиктеринин бардыгын өзүндө сактап, аларды улам кийинки муундарга жеткирип турат. Коом өнүккөн сайын тил дагы байып, толукталып отурат. Анын саясий жана социалдык кызматын түшүнүү менен эртеңки келечектин ээси жана атуулу катары мыкты өздөштүргөн маданиятыңар аркылуу өзүңөрдүн шикердүүлүгүңөрдү көрсөтүүгө жетишесиңер.

Колуңардагы 10-класстын «Кыргыз тили» окуу китеби аркылуу коммуникативдик билгичтикти өстүрүү менен өз алдынча сүйлөй билүүгө, ой жүгүртүүнү өстүрүүгө жана зарыл болгон учурда кыргыз тилин сабаттуу колдоно билүүнү камсыз кылып, предметтик билим берилет.

Кыргыз тилинин практикалык багытын күчөтүү максатында, кептик ишмердүүлүктү байытуу үчүн кептин функционалдык түрлөрү, тексттер менен иштөө, аларга карата тил каражаттарын туура тандай билүү маалыматтары кеңири камтылды.

Өлкөдөгү бардык улуттук мектеп окуучуларынын кыргыз эли боюнча дүйнө таанымын арттыруу максатында, кыргыз тил сабагына кошумча катары, жсалы эле адамзаттык, коомдук наркнасилге ылайыктуу көндүмдөрдү, билгичтиктерди калыптандыруу негизги милдеттерден. Мамлекеттик кыргыз тили боюнча татыктуу билим берүү үчүн факультативдик курстардын, ийримдердин программасын түзүп, жер-жерлерде территориялык шартка жараша окутууга көңүл бурулуп, коммуникативдик маданиятты өстүрүүгө өзгөчө басым жасалып, силердин келечекте мыкты кадрлардан болушуңар үчүн кам көрүлүүдө.

Урматтуу балдар, силердин ийгилигиңер окуудагы тырышчаактыгыңардан, каалооңордон жана тилге болгон мамилеңерден, издене билгиңерден байкалат. Окуу жылында ийгилик, жеңиштер жана жетишкендиктер арбын болсун.

*Кымбаттуу окуучулар,
жасаңы окуу жылыңар кут болсун!
Силерге окуудагы көп-көп ийгиликтерди каалайбыз!*

IX класстын материалдарын эске салуу менен кайталоо

Кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

1. Жаттаган ырлардан айтып берүү.
2. «Жайкы каникул күндөрүндө» деген темада жазуу ишин аткаргыла.
3. «Манас» эпосунан үзүндү айтуу.
4. Сүйлөм жана анын түздүлүшү, мааниси жөнүндө эмнелерди билесинер?
5. Ойду билдирүүдө тилдин кайсы каражаттарына таянууга болот?
6. Сүйлөмдүн негизин кайсы мүчөлөр түзөт?
7. Сүйлөмдүн интонациясынын оозеки кептеги ролун кантип аныктоого болот?
8. «Мен сүйгөн чыгарма» деген темада сүйлөп берүү.
9. Сүрөттөө текстинин түздүлүшү жана тил каражаттары.
10. *Атайт, кабарлайт, ойду билдирет* деген сөздөр эмнени билдирет? Качан колдонулат?
11. Иш кагаздарынын синтаксистик маанилерин аныктоо менен, ал жөнүндө түшүнүк бергиле.
12. Тексттин кайсы типтерин жеңил колдонууга болот?
13. Кыргыз тилиндеги обондуу ырлардан ырдап бергиле.
14. Татаал сүйлөмгө мисал келтирип, тыныш белгилерин түшүндүргүлө.
15. «Ч. Айтматов – улуу жазуучу» деген темада сүйлөп бергиле.
16. *Фермер, мугалим, врач, артист, инженер* деген сөздөрдү катыштырып, татаал сүйлөмдөрдү түзгүлө.
17. «Курманжан Датка – улуу жана даанышман инсан» деген темада публицистикалык текст түзүп, ал боюнча пикир алышууну уюштургула.
18. Төлөгөн Касымбековдун чыгармачылыгы боюнча концептуалдык карта түзгүлө.
19. «Тил – адам баласынын акыл-эсинин тышкы көрүнүшү» деген темада баяндама жазгыла.
20. Адептүүлүк боюнча пикир алышуу менен ага байланышкан учкул сөздөрдү, фразеологизмдерди келтиргиле.

 I-көңүзүү. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Татаал сүйлөмдөргө көңүл бургула.

1-сентябрь – Билим күнү

Бул күндү өлкөнүн бардык билим берүү мекемелеринде ар кандай иш-чараларды өткөрүү менен белгилешет. Билим – билүү деген сөздөн алынса керек. Азыркы күндө билимди бүткүл дүйнө эли баалайт. Илим, билим күчтүү өнүккөн жерде элдин турмушу жакшы болот, маданияты гүлдөп өсөт.

Билимди жалпы адамзат коому топтогон. Байыркы заманда атасы, энеси балдарына турмуштан байкаганын, билгенин айтып жана көргөнүн үйрөтүшкөн. Атадан балага өтүп улам адамдардын билими кеңейе берген. Андан кийин жазып калтырышкан. Адегенде ташка, териге, кездемеге жазышкан, кийин кагазды ойлоп таап, китеп пайда болгон. Бара-бара адамдын ойлору, акылы, билими кагазга жазылып, китепте сакталган.

Бириникин бири пайдаланып, улам билим өсүп келген. Билимдүү болуш үчүн талыкпай эмгектенүү керек, көп окуганга туура келет. Мектеп билим берип, жаштарга жол ачат.

Билимдин тармактары көп. Ар бир кесипке ээ болуу да терең билим алууга шыктандырат. Мисалы: мугалим, врач, инженер, архитектор, сот ж.б. Өз кесибин сүйгөн адам терең билим алат. Билимдин жолу кенен, канча эмгектенсең, ошончо билимдүү болосуң.

? Суроолор:

1. Билим жөнүндөгү түшүнүгүңөрдү айтып бергиле.
2. Билим алуунун натыйжаларына факты бергиле.
3. Адам баласынын билими кантип өнүккөн?
4. Билимдин жана илимдин кандай тармактары бар?
5. Келечек билимдүүлөрдүкү дегенди кандай түшүнөсүңөр?
6. Илим жана билим тууралуу кандай макалдарды билесиңер?
7. Кыргыз элинин дүйнөгө таанылган кайсы улуу чыгармалары бар?

 2-көнүгүү. Төмөнкү накыл сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө.

Ар бир элдин тили – ошол элдин нечен кылымдык акылынан жаралган кымбат мурасы.

(Ч.Айтматов)

Билим берди адамзат улуу болду,
Окуу менен көп ачты сырдуу жолду.

(Ж.Баласагын)

Билимдүүдөн акыл чыгар,
Акылдуу карыядан накыл чыгар.

(Мак.)

Адамзатты жандан артык жараткан,
Акыл, билим, өнөр билим канатчан.

(Ж.Баласагын)

«Адамга илим-билим да, искусство да зарыл. Ансыз адам жүрөгү же өпкөсү жоктой жашай албайт. Тигиниси да, мунусу да зарыл».

Л.Н. Толстой

«Акыл-оюң ашып-ташса да, көкүрөгүң такыр жарды болбосун».

Л. Фейербах

3-көнүгүү. «Окуу китептери менен кантип таанышса болот?» деген темада төмөнкү сөздөрдү пайдаланып, текст түзгүлө.

Предмет, маалымат, эреже, аныктама, тема, тааныт-билүү, мисалдар, билим, тарбия, далилдөө, көнүгүүлөр, сүрөттөр, таблицалар, пайдалануу.

 4-көнүгүү. Ырды жаттап, мазмунун айтып бергиле.

Илим-билим жана анын булагы жөнүндө

Кайнар булак соолбойт,
Тосмо курсаң көл болбойт.
Акыл жаралбайт, төрөлөт.
Аны тапкан илимге сугарсаң

Деңиздей тереңдейт.
Дүйнөнүн чырагы – билим.
Чырак өчсө – үй караңгы.
Илим өчсө – эл караңгы.
Акыл кабыл албаса
Илим пайда бербейт.
Билимдүүлүк билгенде эмес,
Билгенин билбегенге берүүдө.
Билгениңди тымпыйып катпа,
Ал сенин жеке менчигиң эмес?
Илимдин эң улуусу – Адам өстүрүү.

Т. Сыдыкбеков

5-көпүгүү. Жайкы эс алуу күндөрүн кантип өткөргөнүңөр жөнүндө текст түзгүлө. Тексттин темасы, тиби, стили жана мазмуну тиешелүү эрежелердин негизинде жазылууга тийиш.

6-көпүгүү. Табышмактын жандырмагын тапкыла, тилиңерди жатыктыргыла.

Тептегерек чоң айнек,
Көлгө түшүп чөкпөдү.
Аны көрүп чочулап,
Атым басып өтпөдү.
(*a...n*)

Кыш куйбайт, ылай чылабайт,
Ичи тышын шыбабайт.
Бирок колуна аспап кармабайт,
Салган тамы заңгырайт.
(*ч.....й*)

7-көпүгүү. Текстти көрктүү окуп, тилиңерди жатыктыргыла жана которгула. Темасын тактап, тибине жана стилине көңүл бөлгүлө.

Киндик кан тамган туулган жериндин топурагы алтын эмеспи. Медер да аскасы асман тиреген, кокту колотторуна арча, кайың, карагай, бадалдар мекендеген жылгаларынан үн алышып аккан булактары бар аймакта төрөлүп өстү. Мына береги тоо койнун мекендеген айыл. Анын кай тарабына көз чаптырба, не бир адам суктанар ажайып кооздукту, сулуулукту көрөсүн.

Айылды тең жара бөлүп аккан чоң суу бар. Бул жерде жашаган адамдар мына ушундан улам тиги өйүз, бул өйүз дешип бекеринен айтышпаса керек.

Сууну бойлой сейилдеп баскан адам бир кумардан чыгат. Айылдын аяк жагында анча калың эмес өскөн токой бар. Анда өскөн чычырканак, долоно, бөрү карагат, бадалдар көздүн жоосун алат. Токойдо жашоочу канаттуулардын түрлөрү да арбын. Башка биз көргөн жана биз көрө элек жаныбарлар канча. Кээде кылтактаган кыраңдын түлкүсүн да кезиктирүүгө болот. Мына ушул токой Медер үчүн дүйнөдө эч бир жайга алмашпас кереметтүү ыйык сыяктуу эле. «Ж»

• *Сөздүк:*

урп-адат – урф-одат

чычырканак – чаканда

карагат – қорағат

кумардан чыгат – қондирмоқ

кереметтүү ыйык – муқаддас, улуг

• *Сөз өстүрүү:* Макалдарды окуп, маанисин түшүндүргүлө, алар боюнча суроо даярдап, диалог түзгүлө. Ар бирин катыштырып, сүйлөм түзүп жазгыла.

Жаш чакта билим ал,
Жетилген куракта иштеп кал.
Туура бийде тууган жок,
Туугандуу бийде ыйман жок.

Адамды сөзүнөн тааныйт.

Убактысын баалай билгенге,
Ар дайым убакыт табылат.
Сени мактаса – мактасын,
Сен өзүңдү мактаба.
Бир киши казган арыктан,
Миң киши суу ичет.

Кенешкенге кең дүйнө,
Талашканга тар дүйнө.

8-көнүгүү. Көчүрүп жазып, ар бир сүйлөмдөгү ойду түшүндүргүлө.

Эгемендүү Кыргызстан

Кыргыз Республикасы – Бириккен Улуттар Уюмунун мүчөсү. Кыргыз Республикасы – дүйнөнүн 180 мамлекетинин ичинен анча чоң эмес евразиялык мамлекет. Ал өзүнүн эгемендүүлүгүн 1991-жылы 31-августта алды. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасын 129 мамлекет тааныйт, анын ичинен 85 мамлекет менен дипломатиялык байланышта.

Кыргыз Республикасы – Конституция боюнча суверендүү, унитардык, демократиялык укуктук мамлекет. Кыргызстан аз убакыттын ичинде эгемендүүлүктүн керектүү компоненттерине ээ болду. Алардын мазмунун мамлекеттик желеги, мамлекеттик гимни, мамлекеттик герби, бажы кызматы, мамлекеттик алтын запасы, улуттук гвардиясы, улуттук валюта, жаңы демократиялык конституциясы түзөт.

Өлкөбүздө экономикалык социалдык, маданий жактан көп өзгөрүүлөр болуп жатат. Ар тараптан өсүп, калыптанып жаткан мамлекеттин тармактарында кыргыз эли үчүн көптөгөн пайдалуу иштер жүргүзүлүүдө. Элибиз жаш өлкөбүздүн келечеги, өнүгүп-өсүшү үчүн эмгектенүүдө.

● Сөздүк:

эгемендүүлүк – мустақиллик

мамлекет – давлат

келечек – истиқбол

бажы кызматы – божхона

улуттук гвардия – миллий гвардия

өнүгүү – тараққиёт, ривожланиш

 9-көңүгү. Диалогду окуп, кыскача мазмунун айтып бергиле.
Андан ары улантып жазгыла.

Надыр: Кыргызстандын калкы көп улуттуубу?

Мурат: Ооба, көп улуттуу, 120 дан ашык улуттун өкүлдөрү жашайт.
Жергиликтүү калкы негизинен – кыргыздар.

Надыр: Башка улуттардан кимдер жашашат?

Мурат: Кыргызстанда орус, өзбек, татар, дунган, казак, корей, тажик, украин, уйгур, курду, түрк жана башка улуттардын өкүлдөрү жашашат.

Надыр: Кара Кыргыз автономиялуу облусу болуп качан түзүлгөн?

Мурат: 1924-жылы 14-октябрда РСФСРдын курамында Кара Кыргыз автономиялуу облусу болуп түзүлгөн.

Надыр: Качан Кыргыз ССРи болгон?

Мурат: 1936-жылы 1-декабрдан баштап Кыргыз ССРи болгон. Ал эми 1991- жылы 31-августта Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет болуп жарыяланган. Быйыл 2009-жылы болсо, РСФСРдын курамына Кара Кыргыз автономиялуу облусу болуп киргендигинин 85 жылдыгы белгиленди.

**СҮЙЛӨМГӨ ГРАММАТИКАЛЫК ЖАКТАН
МҮЧӨ БОЛО АЛБАГАН СӨЗДӨР**

(Гап бұлаги булмайдыган сўзлар)

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн бардыгы эле синтаксистик милдет аткарып, белгилүү суроолорго жооп бере бербейт. Сүйлөмдөгү айрым сөздөр интонациялык жактан обочолонуп, бөлүнүп айтылат да, айтылуучу ойго тактык киргизет.

Бул сөздөр сүйлөмдүн жалпы мазмунуна, же анын бир бөлүгүнө болгон маанилик катышына, лексикалык базасына (кандай сөздөр экендигине) карай үчкө бөлүнөт.

1. *Каратма сөз* – ундалма
2. *Киринди сөз* – кириш сўз
3. *Сырдык сөз* – ундов сўз

Төмөнкү сүйлөмдөргө көңүл бургула.

	<i>Аталыштары</i>	<i>Мисалдар</i>
I.	Каратма сөз	<i>Кымбаттуу Таалайбек, туулган күнүң менен куттуктайм.</i>
II.	Киринди сөз	<i>Албетте, адептүү балдар бардыгына жагат.</i>
III.	Сырдык сөз	<i>Баракелде, өнөрүң ташкындай берсин!</i>

Графа менен берилген сүйлөмдөрдөгү *кымбаттуу Таалайбек, албетте, баракелде* деген сөздөр калган сөздөр менен грамматикалык байланышы болсо да, өзүнчө лексикалык маанини билдире алган жок, интонация аркылуу обочолонуп айтылды. Биринчи сүйлөмдө кайрылуу маанисинде, экинчисинде кубаттоо маанисинде ал эми, үчүнчүсүндө кубаныч сезимди билдирди.

Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн тыныш белгилери окшош. Сөз башында келсе, өзүнөн кийин, сөз ортосунда келсе, эки жагына тең, сөз аягына келсе өзүнөн мурун үтүр коюлат. Бул сөздөр оозеки жана жазуу кебинде өтө көп колдонулат да, кептеги өзгөчө каражатты түзүү менен ай-

тылышында интонациялык айырмачылыкты талап кылып, жазууда пунктуациялык эрежелер менен белгиленет.

КАРАТМА СӨЗ

(Ундалма)

Сүйлөмдө айтылган ойдун кимге, эмнеге арналгандыгын билдирүүчү сөз же, сөз тизмеги каратма сөз деп аталат. Ал кимдир бирөөгө кайрылуу иретинде айтылып, өзгөчө интонация менен билдирилет.

Каратма сөздөр оозеки сүйлөшүүдөрдө, көркөм адабий чыгармаларда, кулактандырууларда, чакырыктарда, куттуктоолордо, ураан-чакырыктарда өзгөчө интонация менен кеңири колдонулат. Каратма сөз сүйлөмдүн бардык жеринде келе берет. Эгер күчтүү сезим менен айтылса, өзүнөн кийин илеп белгиси коюлат.

Мисалы, *Балам, короодогу койго чөп салып кой.*

Урматтуу Азамат, сени туулган күнүң менен куттуктайбыз!

Бул сүйлөмдөрдө «*Балам*», «*Урматтуу Азамат*» деген сөздөр – каратма сөздөр. Алар өзүнөн кийинки сүйлөм мүчөлөрү менен байланышкан жок.

Сүйлөмдөгү айтылган ойдун бирөөгө, же бир нерсеге арналып жаткандыгын билдирип, сүйлөмдүн адрестелип айтылгандыгын кошо аныктайт.

Мисалы, *Ариан жаздым бул ырды.*
Ардактуу балдар, көбүңө. (А.У.)

10-Көңүлү. Төмөнкү мисалдарды окуп, анын үлгүсүндө бир нече варианттарын жазгыла. **Каратма сөздүн (КС)** сүйлөмдөн алган ордуна, тыныш белгилерине көңүл бургула.

1. (КС) ! [сүйлөм.] Кымбаттуу Мирбек! Майрамың кут болсун. Жолдоштор! Ийри олтуруп, түз кеңешели.
2. (КС) , [сүйлөм.] Кымбаттуу Каныкей, туулган күнүң менен куттуктайм. Балдар, ашарга тез келе калгыла.

3. сүйлөм, КС сүйлөм. Эртең, апа, ата-энелер чогулушуна бара ала-сызбы?
4. сүйлөм, КС. Өз үлүшүңүздү алып кеттиңиз, аба.

▣ 11-көпүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көрктүү окуп, каратма сөздөрдөгү интонацияны байкагыла, айтымдарын салыштыргыла.

Көкөтай чалга аш бердик, Манас,
Ашка аралаш баш бердик, Манас. *«Манас»*

Ардактуу ага-инилер, жаш курбулар,
Жаңы өскөн жайдары, жаш муундар,
Силерге айта турган сөзүм ушул.
Ар дайым китеп менен дос болунар! *(А.О.)*

Кайран теректер, жалбырак төгүп турган кезиң экен.
(Ч.А.)

▣ 12-көпүгүү. Каратма сөздөрдөгү тыныш белгилеринин маанисин түшүндүргүлө. Көчүрүп жазып, өзбек тилине салыштыргыла.

Кумурска, кумурска, сен кыйынсын жумушка.
Кулак салгын, суречки,
Мен сага ээрчип жүргөн жин эмес. *(А.О.)*
Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга. *(Ж.Б.)*
Ээ, асманда жаркыраган күн,
Жер кыдырып сен айткын.

▣ 13-көпүгүү. Текстти окуп чыгып, жазуу түрүндө каратма сөздөргө талдоо жүргүзгүлө. Тыныш белгилеринин интонациясына көңүл бөлгүлө.

1. Бактыга жараша, Москвадан Фрунзеге баратканда айылга бардым. Айланайын туулган жерим ай! Жолдор, көпүрөлөр салынып, таанылгыс болуп өзгөрүптүр, укмуш. Биздин мектеп турган жерге көз жүгүрттүм. Дайыма «агай» деп жүрчү кишини биринчи жолу өз аты менен Дүйшөн дедим. Сенин бардык жакшылыгыңа ыракмат. Менин бети мен аккан жашты көрүп, арабакеч бала чоочуп кетти:

- Ботом, сизге эмне болду, эжеке?
- Анчейин, иним, тек өзүмчө.
- Дүйшөн деген кишини билесиңби?
- Ал жакында аскерге кетти.
- Оо, кымбаттуу мугалимим! Жениш менен эсен-соо согуштан кайтып келсе экен.

2. Саламатсыңарбы, асылзат теректер!

Силерди багып өстүргөн кишилердин айткандарынын баары келди, теректер. Кейибегиле теректер, мунданбагыла. Биз силерди жакшылыкка багыштап тиккенбиз. (Ч.А.)

✍ 14-көңүзү. Сүйлөм тутумундагы каратма сөздү, бир нече башка сөздөрдүн тизмеги аркылуу түзүп, жазгыла.

Эсиндеби, жер, баягы жеңиш күн. Балам, биздин эмгек – кубанычтын жарчысы. Бектур, көптү көрдүн эле. Атаңды ордени менен куттуктачы, Жеңиштай. Силер эмнеге көңүлсүз болуп турасыңар, балдар. Биз, жаштар, эгемендүүлүктүн шартында жашайбыз. Сабыр, окуунун алдыңкысы болгонунду чын дилден куттуктайбыз. Ата-энелер, окуучулардын мыкты окуусу, тартиптүү болуусу үчүн сиздердин милдетиңиздер абдан чоң. (Ч. А.)

Үлгү: Жер, эсиндеби, баягы жеңиш күн. Баягы жеңиш күн, эсиндеби, жер!

● **Сөз өстүрүү:** Төмөнкү учкул сөздөрдүн маанисин чечмелеп, алардын маанилеш варианттарын келтиргиле.

Билгенге – бата аяк, билбегенге – ант аяк. Баатырга таяк да жарак. Атаңын каргышы – балага ок. Медери жок туугандан, бек сүйлөшкөн жат жакшы. Жакшыда жамандын көз акысы бар, байда жардынын өз акысы бар. (Мак.) Бүгүнкүнү жыргатпаган, эртеңкини жарытпайт. (А.Р.)

✍ 15-Көңүзү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Аларды сүйлөмдүн башында, ортосунда жана аягына жайгаштырып, кайрылуу, чакыруу интонациялары менен окугула.

Таалайлуу балдар, Талант, курбулар, жүргүнчүлөр, жолдоштор, достор, эжеке, менин кичинекей бөжөгүм, эмгек азаматтары, азиз коноктор, окуучулар, урматтуу энеке, кымбаттуу ата-энелер.

16-көңүзү. Көчүрүп жазып, каратма сөздү үтүр, же илеп белгиси менен ажыраткыла жана аларга керектүү сөздөрдү кошуп жазгыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүп, сүйлөмдө каратма сөз эмне үчүн колдонулганын айтып бергиле.

1. Садагасы өсөт чалгын канатың. Журт ажалыбыз болсо өлөрбүз, азабыбыз болсо көрөрбүз. Журт камалып калды го айланайын Искендер балам. (Ж.Т.) 2. Кабылан Манас угуп ал Акбалта айткан кеп ошол. («Манас») 3. Садага атам караңыз саламат экен балаңыз! (Ж.Б.) 4. Ооба кутмандуу талаам уста майданга кетээрде балкасы менен коштошот дейт. Касым да өз кесибинин устасы эмес беле.

– Туура айтасын Толгонай. (Ч.А.)

17-көңүзү. Каратма сөздүн сүйлөмдөгү ордун алмаштырып окуп, тыныш белгисинин кандайча коюларын байкагыла. Каратма сөз кайсы сөз түркүмүнөн экендигин аныктагыла.

1. Балдарым, мен бул заманга ыраазымын. 2. Кымбаттуу уулубуз Жапар! Сен дайыма алдыда бол. Башкаларга үлгү көрсөт. (К.Б.)

3. – Эсиңдеби, Жер эне, баягы айлуу түн? Балким, жаратылышта экинчи андай түн болбос. Жер энем, биринчи жолу сага ошондо кайрылдым. Эсиңдеби менин айткандарым?

– Эсимде, Толгонай. Сен ошондо мындай дегенсиң: «Жер, жан жараткан Жер, биз Сенин балдарыңбыз. Ак тилегибизге жеткиргин». (Ч.А.)

18-көңүзү. Тексттин абзацтары боюнча суроо түзүп, диалогду уюштургула. Теректин түрлөрү боюнча «кластер» моделин түзгүлө.

Терек

1. Адамдар байыркы убактан бери эле теректи баалашат. Ал – кандай гана сонун дарак, жер тандабай өсөт, андан да бутагын асманга көкөлөтүп тез өскөнүчү!

Терек адам баласына ак ниеттик менен кызмат кылат. Ал – эң сонун дарыгер, абаны көмүр кычкыл газынан, чаңдан, көөдөн тазалоо боюнча дарактардын ичиндеги чемпиону. Абаны тазалоо ишинде бир терек үч липанын, төрт кызыл карагайдын, же жети карагайдын ишин аткара алат.

Ар бир терек көрүнбөгөн фонтан сыяктуу жалбырактары ысыкта суткасына бир нече чака сууну буулантып турат.

Теректин жалбырактары адамдын ден соолугуна пайдалуу заттарды бөлүп чыгарат, абага жыттуу эфир майын таратат. Анын жыгачы жумшак, жеңил, өзүнө минералдык заттарды сиңирип алууга жөндөмдүү.

Сөңгөгү кагаз, ширенке, фанера жасоодо, курулуш материалдарын даярдоодо жана тиричиликте кеңири колдонулат.

(«БКЭ»)

КИРИНДИ СӨЗ

(Кириш сүз)

Киринди сөз сүйлөмдөрдө айтылган ойго карата сүйлөөчүнүн ар кандай мамилесин (*ишенимин, күмөндүүлүгүн, баамын, болжосун ж.б.*) билдирет. Киринди сөз көркөм адабиятта, оозеки кепте, илимий эмгектерде, макалаларда жана котормолордо кеңири колдонулат.

Сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата айтуучунун ар кандай мамилесин билдирүүчү сөздөр, же сөз тизмектери киринди сөз деп аталат.

Киринди сөздөр сүйлөмдүн жалпы мазмунуна, же андагы айрым сөзгө же сөз тизмегине тиешелүү болуп айтылат да, сүйлөмдүн бардык жеринен орун алат.

Киринди сөздөр: *ырас, чынын айтканда, чын эле, шексиз, балким, арийне, болжолу, мүмкүн, бактыга жараша, тилекке каршы, айтмакчы, баарыга белгилүү, жалты алганда, менимче, сенин айтканыңа караганда, адегенде, кыскасы, жыйынтыктап айтканда, ошондой эле, ошону менен катар, чамасы, буюрса, алды менен, Касым айткандай, эң оболу, сыягы, тескерисинче, сылык айтканда, биринчиден, экинчиден ж.б.*

Албетте, Дүйшөн өзү да менин бул абалымды жаакшы билди жатты. (Ч.А.) Мында «албетте» деген сөз өзүнөн кийинки пикирдин тууралыгын ырастоо үчүн колдонулду, бирок ал сүйлөм мүчөсү эмес. Бул сүйлөм киринди сөздүү сүйлөм болду.

19-көпүзүү. Кириңди сөздөрдү таап, анын сүйлөмгө кандай маани берип тургандыгын тактагыла.

Бул тапшырмаларды, сөзсүз, жоопкерчилик менен аткарабыз. Адаттагыдай, мугалим киргенде, баарыбыз жапырт тура калдык. Албетте, менин бул эмгегим биздин айылдын биринчи мугалими, коммунисти Дүйшөн аксакалга арналат. (Ч.А.) Анын айтуусу боюнча, келерки жуманын башында мелдешке катыша тургандар келишет. Тигине, асманда шурудай тизилип, каркыралар учуп баратат. (Ч.А.) Ырас, класста мыкты окуучулар көп болчу. Шаарга келгенибизде, бактыга жараша, күн ачылын, бат эле жаан токтоду. («Кырчын») Мыкты окуучулар, кандай болсо да, мектептин кадыр-баркын көтөрөт.

20-көпүзүү. Сүйлөмдүн маанилерине карай кириңди сөздөрдү кошуп жазып, интонациялык өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүп бергиле.

1. Чындыкты айтуу менен адилеттүүлүк үчүн күрөшүүгө болот.
2. Былтыркы түшүмгө караганда, быйыл эгиндин мол болушу күтүлүүдө.
3. Сага болгон ата-энеңдин үмүтүн актоо үчүн тырышып окушун керек.
4. Узак жылдар бою изилдөөдөн кийин, далилденген сунуштар айтылды.
5. Ч. Айтматовдун ар бир чыгармасында мазмундуу идеялар камтылган.
6. Таалайлуу жаштарга билим жолу кенен ачылды го.
7. Максаты бийик алдатпайт, кыялы күлүк карматпайт. (Мак.)

Үлгү: *Сөзсүз түрдө, чындыкты айтуу менен адилеттүүлүк үчүн күрөшүүгө болот. Чындыкты айтуу менен гана, сөзсүз түрдө, адилеттүүлүк үчүн күрөшүүгө болот.*

21-көпүзүү. Ойду тактоо, жыйынтыктоо, угуучунун көңүлүн буруу үчүн колдонулуучу кириңди сөздөрдү катыштырып, 6 сүйлөм түзүп, аларды өзбек тилине салыштыргыла.

№ 22-көпүгүү. Берилген кириңди сөздөрдү пайдаланып, сүйлөм түзгүлө. Алардын синонимдерин тапкыла.

Ырас эле, биринчиден, чынын айтканда, кандай болбосун, арийне, балким, сыягы, мүмкүн, болду-болбоду, ким билет, кудай билет, айтмакчы, асыресе, менимче, кечириңиз.

Үлгү: Ырас эле, ал «Кылым карытар бир күн» романын бир аптанын ичинде окуп чыкты.

23-көпүгүү. Төмөнкү кириңди сөздөрдү катыштырып, башка предметтер менен байланыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө:

Менин оюмча, мүмкүн, эң оболу, айтмакчы, кыскасы, ток этерин айтканда, түз айтканда, башкача айтканда, биринчиден, экинчиден, ошентип, демек, тескерисинче, мисалы, ошондой болсо да, арийне.

Үлгү: Менин оюмча, математикалык формулалар көп нерсени эсептөөгө жардам берет. (Ушундай сүйлөмдү оозеки түзүү менен, төмөнкүчө түшүндүрүү керек: Мында «менин оюмча» – кириңди сөз, математика предметине тиешелүү. Ал сүйлөмдүн башына келип, өзүнөн кийин үтүр коюлду ж.б.)

24-көпүгүү. Төмөнкү мисалдарды өзбек тилине которуп, салыштыргыла. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн интонациясын тактагыла.

Урматтуу эл-журт, бүгүнкү бейкутчулук бардыгыбыздын бактыбыз. Чынын айтканда, уккан кулагына ишенбей турду. (Ш.Б.) Залдын арт жагынан бали, бали, деген үндөр жаңырып турду. (К.Б.) Ырдап жибер, Жамийла, кулак сенде. (Ч.А.) Ырас, бул кезде «Манас» эпосу дүйнөгө кенири таанылып калды. («ЭТ») Сенин бардык адамгерчилигине, ыракмат. (Ч.А.) Атаганат, Арстанбаптын жаратылышынын кооздугунан көз уялат. («ЭТ») Улуу ыштымак, күчтүү эмгек таалайдын эшигин кененирээк ачат, балдар. (Т.С.) Кымбаттуу ата-желер, бул мектептин ачылышын айылдын эртеңки өсүп-өнүккөндүгү менен байланыштырууга болот. («ЛЖ»)

25-көпүгүү. Текстти көчүрүп жазып, сөздөргө тыныш белгилерин койгула. Ар бир сүйлөмгө карата суроо бергиле.

Туурасын айтканда Тилектин баскан-турганы көпчүлүккө жаккандыгы дагы бир жолу далилденди. («ЭТ») Бир мезгилде бул эмгектер эл тарабынан бааланышы чындык. («Эл таануу») Жалпы алганда окуу иштеринде болсун тарбиялык иш-чараларды өткөрүүдө болсун өзүнүн чыныгы жүзүн көрсөтө алды. («Кырчып») Баары бир кайсы система менен болсо да, мыкты билим алуу өзүңдүн аракетинде жараша болот. («КБ»)

• **Талпырма:** Өзүңөр көркөм чыгармадан үзүндү алып, андагы кириңди сөздөрдүн маанилерин тактап, сүйлөмдөгү орду, ролун айтып бергиле.

26-көпүгүү. Текстти өзбек тилине которуп алып, жазуу түрүндө башка варианттарын түзгүлө. Чакыруунун темасын коюп алып, ага ылайык диалог түзгүлө.

Чакыруу адеби

Башка бир адамды өзүнө, же кандайдыр бир иш-аракетке чакырууда анын адептик жол-жоболорун колдонуу керектиги практикада белгилүү. Сылык чакыруу да адамдын көңүлүн буруунун бир түрү. Орой чакыруу адамдын көңүлүн иренжитет. Демек, ал кайсы бир иш-аракеттин башаты болуу менен, анын андан аркы ийгиликтүү болуусун шарттайт. Ошондуктан чакырууда колдонулуучу тил каражаттарын кепте туура колдоно билүү зарыл.

Мисалы, сылык чакырууга мындай кеп үлгүлөрүн келтирип көрөлү:

– Саламатсыздарбы?

– Урматтуу... Сиз биздин дасторкондон даам татып кетиңиз.

– Биз сиздин келишинизди күтүп жатабыз.

– Сиздин келип кетишинизди өтүнөбүз.

Демек, мында «сиздин ...», «күтүп жатабыз», «өтүнөбүз», «чакырабыз», «даам татып кетиңиз» ж.б. сөз каражаттары адамга сылык кайрылуу менен, анын көңүлүн

буруп, өз ара мамилени сөз аркылуу бекемдөөгө, мындан ары да турукташтырууга багыттап, урмат-сыйын көрсөтүп жатат. (Б. А.)

✍ **27-көңүзү.** 1. Төмөнкүдөй кайрылуу маанисиндеги кириңди сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө, ал диалогдук кептин түрүндө болсун. 2. Белгилүү темада талаш-тартыш учурунда төмөнкүдөй кириңди сөздөрдүн колдонулушу боюнча сүйлөм түзгүлө.

1. *Мүмкүн болсо, макул көрсөңүз, уруксат болсо, ылайык десеңиз, туура тапсаңыз ж.б.* Бул кириңди сөздөрдү колдонуу менен сыпайгерчиликти, маданияттуулукту жана адептүүлүктү көрсөтүүгө болот.

2. *Менин оюмча, менимче, балким мындайдыр, кеңешип көрөлү, силер кандай ойлойсуңар, ошондой болсо да, сенин оюңча ж.б.* Тыныш белгилерине, интонацияга көңүл бөлүү керек.

СЫРДЫК СӨЗ

(Ундав сүз)

Сырдык сөздөр ички сезимди билдирип, сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт, бирок өзү катышкан сүйлөмдүн мазмуну менен байланыштуу айтылат.

Ойду билдирүүдө сүйлөмдүн маанисине карата ички сезимин, ички мамилесин кабарлоочу сөздөр сырдык сөздөр деп аталат. Сырдык сөздөр башка сөздөрдөн бөлүнүп, өзгөчө интонация менен обочолонуп айтылат. Аны оозеки кепте көркөм окуу менен айырмалоого болот.

Сырдык сөздөр: *бах, бали, баракелде, кокуй, катыгун, канырай, ботом, ай, кап, апей, эй, өх, ой, аттиңай, аттиң, чиркин, чиркинай, пай-пай-пай, ойбой, жолуң болгур, көп жашагыр, кудай сактасын, айланайын, ура, алло, кыруу-кыруу, кош, чү, чыт, пө-пө, бар болуңуз ж.б.*

Күчтүү сезим менен айтылса, өзүнөн кийин илеп белгиси коюлат.

Мисалы: *Аттиң, комбайн айдап, Касым эгин чаап кирсе лана.* (Ч.А.) Мында айтылган сүйлөмгө «аттиң» өкүнгөн

кошумча маанисин кийирди. *Ушунча кечигет экен да, пай-пай. Бул эмнең, кокуй катыгун. Бали, ордодон утуп чыгышыңар менен куттуктайм. Бах, тынччылык заманда суу да кандай тунук агат. (Т.С.) Атазанат, Дүйшөнкулдун эрдигин байкуш Шопок көрсөчү. (Ж.Б.)*

№ 28-көпүгүү. Төмөнкү мисалдарды окуп, анын үлгүсүндө бир нече варианттагы сырдык сөздөрдү (СС) жазгыла.

1. (СС) ! [сүйлөм] . Ура! Жениш биздики.
2. (СС) ; [сүйлөм] . Бали, азамат экенсин.
3. [сүйлөм] , (СС) , [сүйлөм] . Катыгун, сен, ушундай белең?
4. [сүйлөм] , (СС) . Ал эмнең, кокуй.

№ 29-көпүгүү. Көп чекиттин ордуна ылайыктуу сырдык сөздү таап жазгыла. Алардын кандай мааниде колдонулгандыгын түшүндүргүлө.

Ушундай да мээ кайнаткан ысык болот экен мынча кечикти десең. Эмгек сүйгөн кишилер, ... алп экен го. (Т.С.) Ишенген балдарыңыз ушинтип отурса, ... жумуш качан бүтөт? ... тоонун эртең мененки салкын жели көңүлдү кандай сергитет! (К.Б.) ... , шумдуктуулугун карасаң. (А.К.) ... , ай муну карачы. (К.Б.) ... , каякка барасың эми. (Ш.Б.) Мен аны таптакыр унуттурдум, (К.Б.) ... , түшүндүм, эми түшүндүм. (Ш.Б.) ... , кайран Осокем, деген үндөр чыкты. (К.Б.) ... , чиркин, биздин күндөр кандай таттуу. Бүгүнкүсүнөн эртеңкиси ырахаттуу. (А.О.) ... , куштардын сайраганын угуп туруу өзүнчө чоң керемет.

№ 30-көпүгүү. Өзүнөр сырдык сөздү сүйлөмдүн баш жагына коюп үч сүйлөм, ортосуна келтирип үч сүйлөм жана аягына келтирип үч сүйлөм жазып, алардын тыныш белгилерин түшүндүрүп бергиле.

 31-көңүзү. Ырды жаттап, тилиңерди жатыктыргыла, маанисин түшүндүргүлө.

Кыргыз тили

Ар улуттун өз тилинде тилеги,
Ар улутту сактаар булак – мүрөгү.
Ал тил улутту өлтүрбөс, мурасы
Ар улуттун согуп турган жүрөгү.

Тил сыйкырдуу, улуу, күчтүү жаныбар,
Тилдин дили, деми, каны, жаны бар.
Тил улутка жүрөк болсо көөдөндө,
Улут тилге жүрөк болгон жагы бар.

Кыргыз тилим, өлбөй турган шартың бар,
Өз жүрөгүң, өнүп-өскөн салтың бар.
Кыргыз тилдин согуп турган жүрөгү
Кылымдардан «кыргыз!» деген калкым бар.

(Ж. Саалаев)

? Суроолор жана тапшырмалар.

1. Эмне үчүн сүйлөмдө каратма, киринди жана сырдык сөздөр колдонулат?
2. Каратма сөздөрдүн милдетин кандай сөздөр аткарат?
3. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн тыныш белгилерин айтып бергиле.
4. Тексттерди көркөм окуу менен интонациялык өзгөчөлүктөрүн аныктоонун кандай мааниси бар?
5. Каратма сөздөр диалогдук тексттерде кандай эрежеде колдонулат?
6. Баяндама жазуу.
7. Текст которуу.

 32-көңүзү. Мисалдарды көчүрүп, алардын тыныш белгилеринин коюлушун түшүндүргүлө.

1. Жеримдин суусу – дары, таштары – алтын,
Жыргалда, эркиндикте жашайт калкым.
Таалайга тандап туруп жаралгансып,
Тянь-Шань кышта жылуу, жайда салкын. *(М. А.)*

2. Түлөбердиев Чолпонбай биздин арабыздан мезгилсиз кайткан, бирок ал кыргыз элинин ишеничин баатырдык менен аткарды. Мунун жүрөгү – эмне деген жүрөк?! Бул – кимдин уулу? Бул – элдин чыныгы уулу! 3. Көрсө, жолдошторум үчүн менин бош болушум керек экен. Сенин укугун зор, бул дүйнөнүн ээси да – сен, башкаруучусу да – сен. (Т.С.) Эмесе, ошол Бүркүт-Уядан гана кыйналабыз, а деле оной. Мени көрө коюп, Айнагүл жеңе сүйүнүп кетти. (Н.Б.)

 33-көпүгүү. Текстти окуп, абзацтар боюнча суроо даярдагыла жана аларды талкуулагыла.

Алыкул Осмонов – кыргыз элинин улуу акыны

Алыкул Осмонов – кыргыз элинин белгилүү, таланттуу акыны, драматургу, котормочусу. Акын 1915-жылы туулган. Ал эрте жетим калып, интернатта чоңоёт. Ошол жер ага өз үйүндөй сезилет. Кийин балалык күнүн эстеп, тарбиячысы Грунья Совельевнага арнап ыр жазат.

А. Осмонов көзү менен көргөн, өзүн толкунданткан, өзүнө таасир эткен жакшынакай сезимдерин ырга салды. Ал ар тараптуу ырларды жаратты.

Элине, жерине, айрыкча Ысык-Көлгө арнап көп чыгарма жазган. Акын педтехникумда окуп жүргөндө эле Пушкиндин «Кышкы кеч» аттуу ырын которот.

Акын ошол мезгилден баштап өмүрүнүн аягына чейин А.С. Пушкиндин жомокторун, И.А. Крыловдун тамсилдерин, У. Шекспирдин «Он экинчи түн», «Отелло» трагедиясын, Ш. Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасын, В. Маяковскийдин, С. Маршактын, К. Чуковскийдин ырларын кыргызчага которгон. Булар кыргыз котормо тажрыйбасынын мыкты үлгүлөрүнө айланды. А. Осмоновду адабиятта: «Кыргыздын Пушкини» деп аташат.

А. Осмоновдун ысмы республиканын мектептерине, китепканаларына, көчөлөрүнө берилип, «үй-музейи» ачылган.

Төмөндөгүдөй таамай элестеткен, образдуу, мазмундуу ырлары менен кыргыз поэзиясын байыткан.

*Бар бололу түгөйбөйлү, курдаштар,
Узак, узак, узак болсун бул сапар.
Кылым бүтүп, дүйнөдөн жок болсок да,
Кайра кайтып жолугушчу жолдор бар.*

*Менин күнүм өлбөсүнөн түңүлбөйт,
Толкун урса тайызына сүрүлбөйт.
Тирүүлүктө жоктугуна жол бербей,
Жер түбүндө чирисе да, бир гүлдөйт.*

Акын бар болгону 35 жыл жашады. Бирок, кыргыз поэзиясында алп акын болуп калды. Алыкул Осмонов 1950-жылы узакка созулган кургак учук оорусунан каза болгон.

34-көңүгү. Текстти окуп, кыргыз тилине которгула.

Серхуёш Республика

Қирғизистон Республикаси Ўрта Осиёнинг ўрта қисмида. Ўрта Осиёдаги Тянь-Шан тоғларида жойлашган. Унинг кенглиги шимолдан жанубга қадар 925 км, узунлиги ғарбдан шарққа томон 453,5 км чўзилган. Қирғизистон шимол, ғарб, шарқда Қозоғистон, Хитой, Тожикистон ва Ўзбекистон республикалари билан чегарадошдир.

Қирғизистоннинг майдони 198,5 минг квадрат километри ташкил этади. Унинг таркибида 7 та область бор. Булар Ўш, Жалол-Обод, Чуй, Иссиқ-Кўл, Норин, Талас, Боткен областларидир.

Қирғизистонда жами ўндан ортиқ миллат ва элат вакиллари яшайди. Бу ерда қаттиқ совуқ ҳам, жазирама кунлар ҳам бўлади.

Республиканинг ер ости бойликлари мўл. Ундан: олтин, рангли металлар, кўмир, ва бошқа хом ашёлар, тоғларидан мрамар қазиб олинади. Қирғизистонда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар жаҳоннинг 70 дан ортиқ мамлакатига чиқарилади. Респуб-

ликамыз йирик халқаро анжуманлар ўтказиладиган манзилга айланди. Қирғизистоннинг Иссиқ-Кўл, Жалол-Обод ва бошқа шаҳарлари халқаро туризмнинг марказлари бўлиб қолди.

(Энциклопедия)

СҮЙЛӨМДҮН ЛОГИКАЛЫК БАСЫМЫ ЖАНА АНЫН ИНТОНАЦИЯСЫ

(Гапнинг логик урғуви ва унинг интонацияси)

Сүйлөмдөр аркылуу ойду билдирүүдө синтаксистик жана лексикалык каражаттар менен кошо ар түрдүү кошумча маанилери пайдаланылат. Алар: *логикалык басым, интонациясы*.

Сүйлөмдүн түшүнүктүү жана мазмундуу болушу үчүн анын тыныш белгилеринин туура коюлуп, оозеки кепте туура белгиленеши зарыл. Тыныш белгилеринин туура колдонулушу аркылуу кептин интонациясы жүзөгө ашырылат.

Тыныш белгилеринин оозеки кепте туура аткарылышы менен адабий тилдик нормалар сакталып, баяндоо интонациясын жана логикалык басымын так колдонууга мүмкүндүк берип, кошумча маани киргизет. Сүйлөм ичиндеги сөзгө же сөз айкашына түшкөн басым аркылуу көңүлдү бурушу мүмкүн. Басымды туура коюу менен керектүү сөзгө маани берилет.

Мисалы, Адам баласынын *акылдуу, чынчыл, жана билимдүү* достору бар. Алардын бири – *китеп*. Айланайын *балдарым!* Силерге ак жол *каалап*, ак батамды берейин.

35-көпүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, интонацияга көңүл бургула. Кандай маанилерди билдирип жаткандыгын түшүндүргүлө.

1. Ысык-Көлдөй укмуш барбы! 2. Жайдын күнү тоону жакшы билем десен, аны арала. 3. Күн жаап калышы мүмкүн, калың эле кийинип алалык. 4. Төртүнчү терезеси кайда экен? 5. Кызынар кайда окууга тапшырды? – Университеткеби?. 6. Карачы, бул баланы, бийлесе буту жерге тийбейт экен. 7. Тигини, таарынып калганын. 8. – Жок, мен бүгүн эле кетишим керек. 9. Саматты туулган күнү менен куттуктап келсек окшойт. 10. Сен айтчы, ушул костюм менен барсам, уят болбойбу? 11. Алда шордуу ай, акыры ушуну көрмөк. 12. Ким иштебесе, ал тиштебейт да.

36-көпүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла, белгиленген сөздөрдүн логикалык басымын тактоо менен маанисин түшүндүргүлө.

1. Көз ирмемдей өтүп жаткан жаштыктын тартуулаган бакытынан, **арманда калбай**, татып калайын.

«Миң укканча, бир көр», – дегендей, эринбей басып барып **көрөлүк**.

«Чакырган жерден калба, чакырбаса өзүң басып **барба**», – дегендей, ботом зарыктырбай баралы.

2. **Балабыз** ойдогудай болсо, ата-эненин бакыты ошо да. Ооба, али оозубуздан эне сүтү кетелек, али баео, ишенчээк **балабыз**.

3. **Атыңыз** азоо көрүнөт, жарыштан соң чыныгы сын берилет.

Көп буйдактабай, жалжылдап күйгөн көздөрүңүз менен как жүрөккө **атыңыз**.

4. Койчу ботом, он гүлүңдүн бир гүлү ачылбай, жашоодон тажадым дегениң **коркунучтуу, кызык**.

Мен суу ичпейм, таңдай катып турганда,
Мен нан жебейм, алдан тайып турганда,
Музыкадай мага таттуу суусун жок,
Берчи мага, берчи мага жарым кашык музыка.

(*А.О.*)

37-көпүгүү. Ырды жаттап, мазмунун айтып бергиле.

Толкун болот деңиздин күчтүү жери,
Толкундай бол кыргыздын жигиттери,
Токсон тогуз өнөрдүн ээси бол деп,
Тоолук эне төрөгөн сени, мени.

Чоку болот тоолордун бийик жери,
Чокудай бол кыргыздын жигиттери,
Чок кармаган кол менен баатыр бол деп,
Чоң атабыз үйрөткөн сени, мени.

(*Б. Сарногоев*)

38-көпүгүү. Сүйлөмдөрдү, ырды көркөм окуп, ар бир тыныш белгисинин оозеки кепте колдонулушун, интонациясын түшүндүргүлө.

Кыш, суук катуу, ак кар, көк муз. (К.Б.)

Эмгектин наны таттуу,
жалкоонун жаны таттуу.

(Макал)

- Жүр, бээлер желеге келишги. (Ч.А.)

Суулары бар шар аккан,
Суйкайышып тоолорунан таң аткан. (К.О.)

Өмүр өтөөр, өмүр суудай агылаар,
Өмүр өтсө ордун басар жаңылар.
Суу куйгандай гүлгө соолуп бараткан,
Кээде өмүрүң кайта баштан жаңыраар. (Ж. А.)

39-көпүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, жөнөкөй сүйлөмдөргө ажыратып, алардын тыныш белгилериндеги интонацияны аныктагыла.

1. Байлыгы колуна сыйбай, марттыгы ичине батпай, жерден тапкан күл азыгы канча бир адамзатка артылып, дыйкан дүйнөнү жан сактатат. (Ч.А.) 2. Жабыла аттанып, кээ бирлерибиз октолгон мылтык ала чаап, куугунга түшкөнүбүздө уурулар жолукса ондурбайт элек. (Ч.А.) 3. Кеч кирерде үйгө келип, алда эмнеге күйпөлөндөп, тынчтык таба албадым. (Ч.А.) 4. Бара жатып үйдөгүлөрдүн абалын ойлонуп, өзүмдү бир боштондукка чыга түшкөндөй сездим. (М.Э.) 5. Беш жыл кандуу согушту башынан өткөрүп, эми жеңишке жеткенде, согушту эң аяккы көрүнүшүнөн эл сүрдөп да, турган болчу. (Ч.А.) 6. Азыр ойлоп турсам, дүйнөдөгү адам баласынын баары ушундай бир тилекте, бир ниетте бирине бири жакшылык тилеп, өз уулдарын ушунчалык сүйүшсө, ушунчалык күтүшсө, балким, согуш болбос беле дейм. (Ч. А.)

40-көпүгүү. Сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилерине көңүл бөлүп, интонациялык өзгөчөлүктөрүн айтып бергиле.

1. Таалайдын эмнегедир бала кезинен анын бир касиети бар, кайда болбосун аны эл кадырлашат. («ЛЖ») 2. Карала кеседе мелтилдеген сары каймак кымызды кош колдоп Саадат өзү сунду, тигил кыялданып, эринип, кесеге араң кол

созду. (Т.С.) 3. Талып өзүнө-өзү ишенбеген, чочуган киши-дей Жапарды карады, анын ажарсыз өңүнө бир аз кызыл жүгүрдү. (К.Б.) 4. Жакшы дили менен сыйлайт, жаман тили менен кыйнайт. (Мак.) 5. Сен эмне элден башкача бекенсиң, элдин баары эле аскерге жөнөп жатпайбы. (Ч.А.) 6. Солдат улам жакындап келе берди, бир да киши ордуна козголгон жок. (Ч.А.) 7. Көчтүн Камы-чому түгөнгүс: тегирменге, базарга, өтүкчүгө барыш керек; интернатта окуп жаткан балага жолугуш керек. (Ч.А.) 8. Бир маалда эл күү этти: Уркуянын кызы Айниса келиптир. (Н.Б.) 10. Кулагы бар – башы жок; курсагы бар – чачы жок. (Таб.)

11. Үчөө ынтымактуу дешет:

Бирөө куюлуп түшөт;

Бирөө кубанып ичет;

Бирөө кулпунуп өсөт. (Табышмак)

41-көңүгүү. Диалогдук тексттин тыныш белгилерин атоо менен алардын туура коюлушу боюнча талдоо жүргүзүлө, диалогду улантып маск кургула.

Аба ырайы

- Балдар, силер эртең мененки аба ырайы жөнүндөгү маалыматты уктуңарбы?

- Ооба. Бүгүн күндүз аба ырайы салкын болуп, жаан-чачындын болушун билдирди.

- Абдан жакшы, анда күн суук болушу мүмкүн.

- Жок, мен күзгү жаанды абдан жакшы көрөм.

- Албетте, күзгү жаан ден соолукка пайдалуу. Күзүндөгү таза абага, салкын желге не жетсин. Ошондуктан бул мезгил көпчүлүккө жагат болуш керек.

- Балдар, силерге кайсы мезгилдин аба ырайы жагат?

- Менимче, бардык мезгилдин аба ырайынын жаккан жактары бар го?

- Мага, өзгөчө, май айынын сулуулугу жагат. Анын жеңил, жагымдуу абасы, бүткүл жаратылыштын өзгөргөнүчү, чиркин!

? *Ар бир суроого кеңири жооп берип, ар бирине үчтөн кем эмес сүйлөм түзгүлө.*

1. Бүгүн аба ырайы кандай?

2. Силерге кайсы мезгилдин аба ырайы жагат?

3. Жашаган жердин аба ырайынын өзгөчөлүгү кайсылар?
4. Аба ырайы боюнча маалыматты каяктан аласыңар?
5. Кайсы предмет аба ырайынын илимий негиздерин үйрөтөт?

Текст менен иштөө

📖 42-көңүзүү. Текстти окуп чыгып, ар бир абзац боюнча бир нече суроолорду даярдап, жоопторун тактагыла. Белгиленген сөздөр боюнча «эки жактуу күндөлүк» моделин иштеп чыккыла.

«Кайсы жерди жердесең, ошол элдин ырын ырда»

Кыргыз тилин суудай билген бөлөк улуттун өкүлү катары, **жалпы элге таанымал**, Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисти Юрий Бобков өзү жөнүндө төмөнкүлөрдү айтып берди.

– Бала кезимде орус тилдүү мектепте окудум. Бир кыргыз, төрт орус бала менен **моюндаш дос** болуп чонойдум. Үйдө да орусча сүйлөшчүбүз. Атам кыргыз тилинде бир азыраак сүйлөчү, апам түшүнгөнү менен кыргыз тилинде

сүйлөй алчу эмес. Атайын деле тил үйрөнөйүн деп далалат кылган эмесмин. Бирок тил үйрөнүүгө болгон **шыгымдын күчтүүлүгүнөн** кандай гана тил болбосун, бат эле өздөштүрүп алам. Азыр кыргыз тилин **таза сүйлөп**, орусчаны бир аз акцент менен сүйлөйсүн деп айткандар болду. Буга менин учурдагы чөйрөмдүн таасири чоң.

Ю. Бобковдун өмүрлүк жары – кыргыз. Ал эмес, **куда-сөөктөрү** да кыргыз. Иштеген жериндегилер да, – кыргыз. Мындай тааныштары, жакындары менен, албетте, мүмкүн болушунча кыргыз тилинде баарлашат.

Кыргыз элинин каада-салтын, **үрп-адатын** да мыкты билип, эки элдин тең каадаларын, турмуштук тажрыйбаларын колдонушат.

Ю. Бобков өзү белгилегендей, эгерде адамда кызыгуу, каалоо болсо, ар кандай экинчи тилди бат эле үйрөнүп алса болот.

Юрий Бобков өзүнүн чыгармачылыгы жана уюштуруу аракетчилдиги менен мамлекеттик кыргыз тилинин 20 жылдыгына карата «**Ырдайлы кыргыз ырларын**» деген атайын теле берүүнү даярдады. Бул топ аркылуу бардык **улулардын өкүлдөрүнүн** кыргызча абдан сонун ырдай тургандыгын тааныштырды. Натыйжада мамлекеттик тил комиссиясы тарабынан Ю. Бобков чоң сыйлыкка ээ болду.

«Кыргыз тили» газ.

 43-көпүзү. Ырды көркөм окуп, логикалык басымды аныктагыла жана саптардын маанисин түшүндүргүлө. Ар бир саптын мааниси боюнча пикир алышууну уюштуруп, жыйынтыгында эссе жазгыла.

Эзелтен чечилбеген улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ураалап жоо кууса да улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?

Ажалга көз жумса да ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Душмандан жан соогалап качканда да,
Душманды кырып-жоюп басканда да,

Түбөлүк чечилбеген ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Адамзат качан чечет, качан коёт,
Канткенде адам уулу адам болот?

Ч. Айтматов

 44-көпүзү. Текстти окуп, мазмунун түшүндүргүлө. «Комуз» деген темада «концептуалдык карта» моделин түзгүлө.

«Комуз»

Комуз – кыргыз элинин музыкалык аспабы. Комуз – эн байыркы музыкалык аспап. Ал өрүктүн, карагайдын, арчанын жыгачынан жасалат. Жыгачты сууга салып кайнатышып, ышташат. Ошондо комуз бек жана добуштуу болот.

Комуздун узундугу – 75 см. болуп, төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат: *башы, моюн, тулку, чара, капкак, куткун, тепкек, үч кулак, үч кыл.*

Кыргыз элинде залкар комузчулар бул аспапты тааныштыруу менен күүлөрдүн чертилишин, талантын, өнөрүн

көрсөтүп келишкен. Алардын катарын К. Орозов, И. Туманов, М. Курецкеев, Т. Сатылганов, Б. Мадазимов, П. Баяков, Н. Абдыракманов ж.б. түзгөн.

Жалпы журтка төмөнкүдөй күүлөр таанымал. «Көкөй кести», «Кыргыз күүсү», «Ибарат», «Сынган бугу», «Насыйкат», «Тогуз кайрык», «Кербез», «Жаш тилек», «Ак бакай» ж.б.

? Текст боюнча суроолор:

1. Музыкалык аспап дегенди кандайча түшүнүүгө болот?
2. Комуз эмнеден жасалат?
3. Комуз күүлөрүнүн айырмачылыктарын айтып бергиле.
4. Комуз күүлөрүнүн жаралышы жөнүндө эмнелерди билесиңер?
5. Кыргыз элинин кайсы комузчуларын тааныйсыңар?

📖 45-көңүгүү. Ырды көркөм окуп, жаттагыла. Ырдын негизинде «Улуу комузчулар» деген темада «кластер» моделин түзгүлө.

Үч буроо, жалгыз тээк, үч кыл комуз,
Чертилбейт, күүгө келбейт чебер колсуз.
Опоңой, көргөн көзгө жөп-жөнөкөй,
Бирок да өнөрү бар айтып болгус.

Кылымдан кылым санап көксөй-көксөй.
Жыргалдуу биздин ушул күндү көздөй,
Бул комуз көп сууларды кечип келген,
Эли да комузундай жөп-жөнөкөй.

(А. О.)

! *Билип алгыла.*

«Ыйык Ата Журт» коомдук жаштар фонду

«Ыйык Ата Журт» коомдук жаштар фонду Кыргызстандагы башка уюмдардан кескин айырмаланып турат. Себеби, фонд жалаң гана биздин мекендеш жаштарыбыздан түзүлгөн. Коомчулукка кошкон салымы алгылыктуу. Жүргүзүлгөн иш-аракеттери, фактылары

менен белгиленүүдө. Коомдук фонд өз алдынча түзүлүп, саясатка кийлигишпей, чет элдик уюмдардын жардамысыз бутуна туруп, иштеп жатканы – анын артыкчылыгы.

«Ыйык Ата Журт» фонду өлкөдөгү алдыңкы студенттерди колдоп, аларга ай сайын стипендия берип, ар түрдүү сынактарды уюштуруу менен, жыл сайын Кыргызстандын булуң-бурчундагы ар кыл кесиптин ээлерин чогултуп, илимий симпозиум өткөрүүсү салтка айланып баратат. Симпозиумдун материалдары, баяндамалары жыл сайын жыйнак болуп чыгат.

«Ыйык Ата Журт» коомдук жаштар фонду жүзөгө ашырып келе жаткан алгылыктуу иш-чаралардын бири – ай сайын жарыкка чыгуучу «Шоокум» журналы.

Журналдын материалдарында кыргыз коомчулугун, анын ичинде жаштарды, объективдүү маалыматтар менен камсыз кылуу, Ата Журтка ак кызмат кылуу, улуттук дөөлөттөрдү даңазалоо – фонддун негизги максаттары. Өлкөдөгү социалдык-экономикалык маселелерди чечүүгө салым кошуу менен туруктуу позициясы сакталган, эркин басылма катары кызмат кылат.

«Ыйык Ата Журт» коомдук жаштар фондундагы жаштарды мен Кыргызстандагы эле эмес, Орто Азиядагы эң алдыңкы жаштар деп эсептейм. Жеке өзүмдүн атымдан дагы, Өкмөттүн атынан дагы ушул жаштардын жасап жаткан иштерине терең ыраазылык билдирем. Дайыма өлкөбүздөгү көйгөйлүү маселелердин чечилишине кол кабыш кылып келе жатканы абдан жакшы жышаан».

*Досбол Нур уулу, КРнын мамлекеттик катчысы.
«Шоокум», №12, 2008.*

• *Сөздүк:*

коомдук фонд – ижтимоий фонд (жамгарма)

булуң-бурчундагы – узоқ ердаги

көйгөйлүү – муаммоли

? *Текст боюнча суроолор:*

1. «Ыйык Ата Журт» коомдук фонду качан, кимдер тарабынан түзүлгөн?
2. Бул коомдук фонддун аткарган кызматын кандай түшүндүрө?
3. Симпозиум жөнүндө эмнелерди билесинер?

4. «Ыйык Ата Журт» фондунун көздөгөн максаты жана анын «Шоокум» журналы жөнүндө айтып бергиле.
5. Бул фонд башка фонддордон эмнеси менен айырмаланат?
6. «Шоокум» журналынан эмнелерди окудунар эле?

📖 46-көпүзүү. Тексттин фактыларын пайдаланып, өзүнөр «23-сентябрь – мамлекеттик кыргыз тилинин күнү» деген темада кошумчалоо, цитата келтирүү менен ой жүгүртүү текстин түзгүлө.

Кылым карыткап – кыргыз тили

Кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук тили. Чыгыш теги боюнча түрк тилдерине кирет. Кыргыз элинде тээ илгертен эле кат тааныган айрым адамдар болгон. Улуу октябрь революциясына чейин кыргыз тили көбүнчө оозеки формада гана колдонулуп келди.

Кыргыз элинин тарыхта биринчи жолу пайда болгон улуттук басма сөзү – 1924-жылдын 7-ноябрынан тартып чыга баштаган «Эркин Тоо» газетасы.

Кыргыздар пайдаланган азыркы алфавитке чейин бир катар башка жазууларды колдонуп келишти. Тарыхый маалыматтарга караганда, алар байыркы түрк урууларына таандык болгон Орхон-Енисейлик рун жазмасын колдонушкан. Андан соң араб, латын алфавиттерине негизделген жазууга ээ болушту. 1940-жылдан баштап азыркы колдонулуп келе жаткан алфавитке өтүштү.

1989-жылдын 23-сентябрында кыргыз адабий тилине «Мамлекеттик тил» деген статус берилип, ага атайын мыйзам кабыл алынган. Бул мыйзам кыргыз тилинин өсүп-өнүгүшүнө мамлекеттик камкордук көрүүнү, кыргыз тилин түбөлүккө сактап калууну көздөйт.

47-көпүзүү. Текстти окуп, ангеме кургула. «Канча тил билсең, ошончо дил билесиң» деген темала баяндама жазгыла.

Ар бир элдин тили – ошол элдин миңдеген кылымдын акылынан, генийинен жаралган кымбат жана табылгыс бакыт. Тилдер жоголуп кетиши мүмкүн, жоголуп да жатат, бирок алардын жаралышы кыйын нерсе. Тилдер пайда болгон мезгил кайткыс болуп алыста калды. Азыр ар бир нерсени сактап, кармап калуу зарыл. Ар бир элдин тили – бүткүл адамзаттын мүлкү. (Ч.А.)

Ак ниет пейил дил менен,
Ар улут жашайт тил менен.
Өз эне тилин баккандын,
Өркөнү өссүн гүлдөгөн.

Ала-Тоо жети дубанда,
Кыргыз деп жазып ураанга.
Кыргызча ак жол каалашат,
Кыр ашып узак чыгарда.

(*Б. Окушева*)

Адамзатты жандан артык жараткан,
Акыл, билим, өнөр билим канатчан.
Сүйлөсүн деп ойду кошуп, тил берген,
Сүйкүм өң-жүз, сүттөй таза дил берген.

(*Ж. Баласагын*)

! Билип алгыла. Текстти окуп, анын мазмуну жана абзацтары боюнча суроо түзүп, жооп алгыла, белгиленген сөз айкаштары боюнча «үч жактуу күндөлүк» моделин иштеп чыккыла. Коомдук фонддун милдеттеринин ар бирин түшүндүргүлө.

«Эне тилим» коомдук фонду

Тил – коомдун кыймылдаткыч күчү жана **коомдун өсүп-өнүгүүсүн** айгинелеп турган жандуу кубулуш. Тил – **тээ ал-мустактан** бери адамзаттын жашоо-тиричилигин, тарыхын күбөлөндүрүүчү эң тамгасы. Дүйнө жүзүндө жашап жаткан элдер ушул эң тамгасы менен улут, эл болуп **жаратылыш тартуулаган** өзүнүн өң-түсүнө ээ болот.

Кыргыз тили – байыркы түрк тилдеринин бири катары эсептелинуү менен өзүнүн карт тарыхында өсүп-өнүгүүгө жана толукталып, ар тараптан баюу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болду.

Мамлекеттик статус алгандан бери (1989) социалдык, саясий улуттук милдеттери, коммуникативдик кызматтары кеңейип, маалыматтуулукту арттыруу функциялары күчөдү.

Мамлекеттик кыргыз тилинин **статустук-даражасын** чыңдоо жана анын кызматына көмөк көрсөтүү максатында Бишкек шаарында Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде «Эне тилим» коомдук фонду түзүлгөн.

48-көңүсүү. Куттуктоо текстинин түзүлүшүн, багытын жана тил каражаттарын байкагыла. Өзүнөрдү окуткан мугалимдерди силерди окуткан куттуктоо текстинин варианттарын түзгүлө.

Куттуктоо

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин ректору, философия илимдеринин доктору, профессор Аскарбек Бекбоевди «Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген кызматкер» деген ардактуу наамды алышы менен чың пейлибизден кызуу куттуктайбыз. Алган наамыңызды агартуу тармагында эмгектенген ак эмгегиниздин үзүрлүү жемиши деп билебиз.

Мындан ары да, ири жетишкендиктерге ээ болуп, үй-бүлөңүз менен бакубат турмушта бактылуу өмүр сүрүшүңүзгө тилектешпиз»

Сизди сыйлап Акак, Күлөсүн, Талгат, Элнур.

«Кутбилим»

49-көңүсүү. Тексттин мазмунун мектебинердеги силерди окуткан мугалимдерге байланыштырып жазгыла.

Мугалимдер күнү

Дүйнөдө мугалимди улуу кесиптин ээси катары бардыгы сыйлашат. Ар бир эле адам бул кесипти аркалаган мугалимдин колунан турмушка даярдалат. «Мыкты» мугалим мамлекеттин байлыгы деген накыл сөз өтө чоң социалдык жана саясий мааниге ээ.

Мугалимдер боорукердикти, маданияттуулукту жана интеллектуалдуулукту үйрөтүшүп, көптү билишет.

1-октябрь күнү биз билим берген мугалимдердин күнүн майрамдайбыз. Аларга дүйнөдөгү бардык жакшылыктарды каалап, белектерди беребиз. Бул майрам бир жумага созулуп, ар бир мектеп салтанаттуу шаңга бөлөнүп турат. Окуучулар мугалимдерге арнап кечелерди, концерттерди өткөрүшөт.

Бул иш-чараларда мугалимдердин ардактуу кесиби, аткарган чыгармачыл эмгектери бааланып, ар кандай сыйлыктар тартууланат. Ошондуктан «Ар бирибиз мугалимдердин алдында милдеткербиз» (Ч. А.) деп абдан туура баа берилген.

«Заман»

50-көпүгүү. Төмөнкү диалогдук тексттин суроолоруна берилген жоопторду кеңейтип, бергиле. Жыйынтыгында «Менин биринчи мугалимим» деген темада баяндама жазгыла.

- Мугалим ким?
- Бакыт нурун чачып турган,
Ал инсан бала десе шашып турган.
- Мугалим ким?
- Албан эмгек жаратуучу,
Акылын ак кагазга жазып турган.
- Мугалим ким?
- Таланты мол ташып турган,
Тартынбай таамай сөзүн айтып турган.
- Мугалим ким?
- Чыгармачыл чыгаан инсан,
Чыгарманын, чын дилинен эмгек кылган.

(«МД»)

Мугалим

Окутуп көптү үйрөткөн,
Ойлонтуп көркөм сүйлөткөн.
Адептүү бол, деп ар убак,
Айтканы кетпейт жүрөктөн.

Мугалим эжем ал менин,
Актасам деймин эмгегин.
Аябай акыл кеңешин,
Айдаткан билим кемесин.

Көчөдө, бакта жүрсөк да,
Көрөбүз сүйкүм элесин.
Мугалим эжем ал менин,
Актасам деймин эмгегин.

Келечек күнгө үндөгөн,
Китеп жок өзү билбеген.
Айланып бүткүл жер жүзүн,
Келгендей түгөл сүйлөгөн.

Мугалим эжем ал менин,
Актасам деймин эмгегин.

(«МД»)

51-көпүгүү. Текстти окуп, кыргыз тилине которгула.

Ўрик дарахти остидаги баланд супада ётган Муротали одатдагидек тонг-саҳарда уйғонди. Уйғонди-ю, кўзларини катта-кичик очиб, ўрик шохларига термилди. Ҳар бир новда гунча ва гул билан тўла эди. Кекса деҳқон севимли дарахтнинг шохлари, новдалари, гунча ва гулларига иштиёқ билан термилар экан, қалби севинч билан талпинарди. У ўрик дарахтининг шохларига, шохлар орасидан яққол кўринган тиниқ осмонга, тонгни қутлаб табассум қилаётган юлдузларга зўр ҳавас билан тикиларди.

52-көпүгүү. Төмөндөгү «үлгү сөздөрдү» катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Кечирим сурануунун үлгү сөздөрү

Кечириңиз!

Кана болбоңуз.

Сиздин алдыңызда айыптуумун (күнөөлүүмүн)

Кечирип коюңузду суранам!

Сиздин тынчыңызды алгандыгым үчүн кечирим сурайм.

Мен сизди таарынтайын деген эмесмин.

Мен сизден кечирим сурайын дедим эле.

Мени кечирип коюңуз!

Кечиккендигиме кечирим сурайм.

Кечиресиз сөзүңүздү бөлүп койдум!

Кечиресиз, бирок мен башкача ойлойм!

Абдан өкүнүчтүү, бирок...

Кечиресиз, бул туура эмес, бул менин күнөөм.

! Билип алгыла.

Тамактануу этикасы

Эң биринчи колду таза жууп, анан тамакка отуруу керек. Кыргыз элинин өзгөчө сапаттарынын бири, кичүүлөр улуулардан мурун тамакка кол салган эмес. Тамак жеп жатканда башкаларга жолтоо болбой, эгер суюк тамак болсо, аны шөрүлдөтпөй ичүү керек. Оозго тамак салып алып,

сүйлөө, же күлүү маданиятсыздык. Тамакты да өлчөмү менен өз убагында жеш керек. Ашыкча жесең ден соолукка зыян. Өтө шашып, же туруп алып жеген тамак аш болбойт. Тамактанып бүткөн соң дасторконго бата тилеп, тургандан кийин колду жууш абзел.

«Эл таануу»

● *Сөз өстүрүү:* Төмөнкү адам сапаттарын чечмелеп, талкуулоо менен тиешелүү темада иш-чараны пландаштырып, викторина өткөргүлө.

Адамдын улуу сапаттары

Намыс – адамдын өзүнүн коомдук беделин, моралдык-ыймандык сапаттарын, жоопкерчилик милдеттерин сактоого жана аткарууга болгон дымактуу, курч, изги сезими. Аны адамдын жүрөк мыйзамы, абийир соту десе болот. Намыс адамга ар убак идеалдуулук менен реалдуулуктун шайкештигин табууга жардамдашып, турмуштук кыйчалыш кырдаалдарда ага ички тирек, рухий таяныч болуп турат. Ал уят, ар, абийир түшүнүктөрү менен маанилеш.

Эрди намыс, коёнду камыш өлтүрөт.

Уят (абийир) – адамдын өз кылык жоругу үчүн башкалардын алдында оңтойсуз абалда калбоо үчүн дымагын туюнткан сезим. Абийир коомдун, уят-табияттын талабын аткарууну шарттайт. Алар адамды кандайдыр бир орунсуз ишти жасоодон арачалап турат.

Уят өлүмдөн катуу.

Абийиринди жашыңдан сакта.

Ар – бардык адамдын дээрине бүткөн аруу, таза сезим. Ал ар бир адамдын акыл-эс түшүнүгүнө, жүрүм-турум адебинен жараша ар түрдүү мүнөздө көрүнөт.

Эр ачтан өлбөйт, ардан өлөт.

Уйку менен күлкүдө ар жок.

Намыс – ооматты колдон кетирбей сактоо гана эмес, өз мезгилинде чечилбей калган ишти оңдоо, туура чечимге келүүгө умтулуу.

«Көптү эмес, өзүн жакшы билген адам – акылдуу адам»

В. Гете

Бул түшүнүктөрдүн маңызы жогорудагыдай өтө катуу талап (өлүм) менен ченелген, себеби – мурда адамдын жүрүм-турумуна дифференциялуу мамиле жасаган. Ал эми азыркыдай жарандык мыйзам актылары жок кезде адамды дал ушундай психологиялык катаал талаптар менен гана жөнгө салып туруу зарыл болгон. Ошентип, ар намыс – коомдун реалдуу абийири катары адамды тыштан көздөп турса, абийир, уят – анын идеалдуу, купуя ар намысы катары аны ичтен тескеп турат.

«Бакубат, кубаттуу адамдар эмес, ар намыстуу адамдар күчтүү.

Ар намыс менен абийирден өткөн абдан күч жок»

Ф. Достоевский

«Улуттук ар намыс» – акыл-эстүүлүк, сабырдуулук, салттуулук менен коштолгон жерде ички күчтөр кыймылга келип, изги иштер жасалышы мүмкүн. Ал эми, тескерисинче, текебердик учурда *«Куру намыс баш жарат»* болуп калышына жол берилет.

Булардын баарын адам өзүн-өзү моралдык жактан байкай билип, өзүнө ыймандык милдеттерди алып, аларды аткарууну өзүнөн-өзү талап кыла билген учурда гана чыныгы адептүүлүккө ээ болот.

«Шоокум»

• *Сөздүк:*

намыс – номус

бедел – хурмат

жаоопкерчилик – жавобгарлик, масъулият

абийир – виждон, инсоф

өжсөр – ўжар

кайдыгерлик – бепарволик

айкөлдүк – муравват, олижаноб

текебердик – мақтанчоқ

53-көңүгүү. Төмөнкү тексттеги накыл сөздөрдү пайдаланып «Ар намыстуулук – ыйык милдет» деген темада баяндама жазуу.

«Уядан эминен көрсө, учканда ошону алат» деген элдик накыл сөз бүгүн эң актуалдуу болуп турат. Себеби табиятынан дээри мыкты, зээни күчтүү канчалаган жаштар туура тарбияга муктаж болуп турат. Натыйжада булак баша-

ты – элдик нарк насилдин өздөштүрбөй, улуттук аң сезимди баалабай, өнөр көрөнгөсүн тааныбай эле, глобалдашуунун шарына туш болууда. Ошондуктан билимдин мазмуну улуттук, тарыхый, маданий кыртышка байырлап, эне тилинде жеткиликтүү берилиши зарыл. Негизги басым мамлекетке да, элге да керектүү билимдерге көңүл бурулушу керек.

Баланын дээри, зээни элдин улуттук нарк-насилдин тамыры катары таанылышы керек.

Эң башкысы – карапайым калкка дем берген жүрөгүндө оту, жүлүнгө жетер кеби бар улан-кыздардын ар тараптан өңүп-өсүшүнө салым кошуу – негизги милдет.

Арийне, учур бизден терең билимди, өзгөчө технологиялык жетишкендиктерди тездик менен өздөштүрүүнү, сабаттуу, ыймандуу болууну, жан дүйнө аруулугуна жетүүнү жана эл аралык тажрыйбаларды кеңири пайдаланууну талап кылат.

Ким экенине карабай, материалдык мүмкүнчүлүгү барлар акча каражаты менен, билимдүүлөр акыл дарамети менен кол кабыш кылып, эл жерди өткөөл мезгилдин кыйынчылыктарынан алып чыгышы абзел.

«Шоокум»

• *Сөз өстүрүү:*

Турмуштук суроолорго туура жооп

Бабалардан калган санжырга

– *Кандай адам бай болот?*

– Үйүнө кут түшкөн, пейли кенен, колу ачык, тукуму өскөн адам бай болот.

– *Эркек деген ким, аял деген ким?*

– Эркек – үрөн, аял – жер. Үрөн жерсиз өспөйт.

– *Бул дүйнөдө ким карып?*

– Ынтымагы жок эл карып.

– *Бейиш эмне, тозок эмне?*

– Шарият жолу менен жүрсөң, эмгек менен, таман акы маңдай терин менен адам катары жашасаң – бейиш, шарият жолунан адашсаң, адамча жашай албасаң – тозок.

54-көңүзү. Төмөнкү макалдарды окуп, маанисин түшүндүргүлө. Ар бирине байланышкан ойду билдирүүчү сүйлөм түзүп жазгыла.

Жарды болсоң да, ардуу бол.

Айтылган сөз акыл болсо,
Уккан кулак макул болот.

Эшик ачык болсо да,
Уруксатсыз кирбе.

Жердин нуру – күн
Элдин нуру – билим.

Жакшы башталыш –
Жарым бүткөн иш.

Тажрыйбалуу тайгаланбайт,
Тайгаланса да, сыйгаланбайт.
Ар кимге өз абийри кымбат.

Ойлонбой туруп баштаба,
Баштаган соң таштаба.

 55-көңүзү. Тексттеги диалогдорду окуп, андан ары толуктап жазгыла.

Мектептин китепканасында

- Ч. Айтматовдун чыгармаларынан бар болду бекен?
- Сага кайсы чыгармасы керек эле?
- «Тоолор кулаганда» романы.
- Ал романды элдер өтө кызыгып окуп жүрүшөт.
- Ошол китепти таап берсеңиз, мен сизге өтө чоң ыраазылыкты билдирет элем.
- «Кассандра тамгасы» романы бар эле, бирок ал окурмандардын колунда.
- Ч. Айтматовдун чыгарамалары боюнча чыккан 8 томдук жыйнагы бар болду бекен?
- Бар болчу. Жазуучунун бардык китептерин мугалимдер алып кетишкен. Кезектешип окушат. Жакшы китеп жакшы жолдош. Жакшы жолдош менен сүйлөшсө дагы, ой бөлүшсө дагы, каармандарынан үлгү алса да болот.

✍ **56-көңүгүү.** Текстти көчүрүп, тибин тактоо менен анын айырмачылыктарын байкап, тилдик каражаттарына мүнөздөмө бергиле.

Улуу ойчул Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» аттуу эмгегин – түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири. Бул эмгектин ойчулдун өз эне тилинде жазылышы түрк тилинин ички мүмкүнчүлүгүн, анын али белгисиз кудуретин ачып берди. Деги эле эл менен тилдин тагдыры тутумдаш, тил, анын түзүлүшү элдин ой жүгүртүү өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта турат. Тил жандуу кубулуш катары өсүп-өнүгүп, акыл-эс жогорулаган сайын тил да татаалданып, анын мүмкүнчүлүктөрү артат. Демек, «Кут алчу билим» түрк элдеринин тили, акыл-эси жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө дем берип, түрткү болгон баалуу мурас экендиги талашсыз.

Эмгектин жаралышынын негизги себептеринин бири – эне тилге карата ойчулдун кылдат сезими, патриоттуулугу.

(А. Бекбоев)

57-көңүгүү. Учкул сөздөрдүн маанисин чечмелеп, аларга карата көз караштарына, фактыларды келтиргиле. Бирөөсүн эпиграф кылып тандап алып, баяндама жазгыла.

- ◆ *Кыямат күнүндө Алла Таала эки адамга назар салбайт: биринчиси тууган-уруктан кол үзүп кеткен адамга, экинчиси – жаман кошунага.*
- ◆ *Инсан катаны көп учурда өз тили менен кетирет.*
- ◆ *Көзү өткөндөрдү акаарат кылуучу адам - кесирликке жакын.*
- ◆ *Биймандын жакшысы – сабырдуулук жана кең пейилдүүлүк.*
- ◆ *Дос – душманың көп кезигет.*
Бүгүнкү досуң, эртеңки душман болуп калышы оңой жумуш.
- ◆ *Ар ишти аткарам деп айтпа,*
Айткан соң, сөзүңдөн кайтпа.
- ◆ *Жалтыга тең адамдын,*
Жакшы сөзү оозунда.

? Суроолор:

1. Сүрөттүн темасын койгула.
2. Сүрөттө кайсы мезгил берилген?
3. Кайсы дарактардын багы тартылган?
4. Сүрөттөгү мезгил кайсы белгилери менен айырмаланып турат.
5. Мезгилге байланышкан макалдарды жазгыла.
6. Тексттин тибин, стилин аныктагыла.

📁 ИШ КАГАЗДАРЫНЫН ҮЛГҮЛӨРҮ:

Маалым кат (справка) – официалдуу эмес иш кагаздарынын бир түрү. Ал абдан зарыл болгон учурларда адамдын иштеген, окуган жерин, жашын, иштеп жаткандыгын, айлык эмгек акысынын өлчөмүн, иш стажын ж.б. күбөлөндүрүш үчүн мекеме, ишкана, завод, фабрика, окуу жайлары ж.б. тарабынан берилет.

Маалым кат жазууда төмөнкүдөй талаптар коюлат: маалым кат берилүүчү адамдын иштеген кызматы, атасынын аты, өз аты-жөнү, маалым каттын мазмуну (эмне үчүн берилгендиги), кайсы мекемеге ким тарабынан берилгенди-

ги, мекеме жетекчисинин, катчысынын, атасынын аты, өз аты-жөнү жазылып, колдору коюлат. Эң аягына мекеменин гербдүү печаты басылат.

Маалым каттын үстүңкү сол бурчуна штамп басылып, ага берилген убагы, айы жана жылы, номери жазылат.

Маалым кат

Бул маалым кат Алиев Атабекке берилет, себеби ал 2002-2003-окуу жылынын 1-сентябрынан баштап, Ош шаарындагы №1 мектептин 10-классында окуп жатат.

Маалым кат Араван районундагы 1-Май орто мектебине көрсөтүү үчүн берилет.

Мектептин директору (колу) *Кадыров С.*

Катчысы (колу) *Абылова Б.*
(печаты)

Тил кат – иш кагаздарынын бир түрү. Ал башка кишиден, мекемеден ж.б. бир нерсе алгандыгын атайын күбөлөндүрүү үчүн жазылган кат – тил кат (расписка) деп аталат.

Тил катты жазганда төмөндөгүлөр көрсөтүлүүгө тийиш: тил кат жазган адамдын атасынын аты, өз аты-жөнү, буюм алган мекеменин так аты, аны берген кишинин атасынын аты, өз аты, кызматы, алган буюмдарынын аты (саны цифра менен да, сөз менен да жазылат), алган адамдын колу, датасы, айы, жылы.

Эгерде тил кат өтө маанилүү болсо, ал өзү иштеген мекеме же нотариус тарабынан күбөлөндүрөт.

Тил кат

Мен, Акматов Надыр, Кара-Суу районундагы Кызыл-Туу орто мектебинин мугалими, ушул мектептин бухгалтериясынан убактылуу 2500 (эки миң беш жүз) сом карыз алдым. Аны эки-үч айдын ичинде төлөп берем.

2009-жылдын 18-ноябры (колу) *Акматов Н.*

ГҮЧЕЙРЕК БОЮНЧА СУРООДОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Кыргыз тилинин саясий жана социалдык маанилери жөнүндө эмнелерди билесинер, айтып бергиле.

2. Досунар, классташыңар, эже-агайларыңар менен болгон диалогдук кептин түрүн түзгүлө.

3. «Күз – жер берекесинин жыйынтыгы» деген темада баяндоо тибиндеги текстти даярдагыла.

4. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн түрлөрү боюнча схема түзүп чыккыла.

5. Сүйлөмдөгү логикалык басымдын колдонулушунун зарылдыгы эмнеде?

6. Логикалык басым менен интонациянын айырмачылыктары кайсылар?

7. Сүрөттөө тибиндеги текстти түзүп, анын айырмачылыктарын айтып бергиле.

8. Өзүңүргө жаккан мезгил жөнүндө аңгемелеп бергиле.

9. Билим жөнүндө бир нече макал жазып, аны чечмелеп берүү керек.

10. Берилген сүйлөмдөн тең байланыштагы татаал сүйлөмдү аныктагыла.

11. Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестин окуп, андагы учкул сөздөрдү, фразеологиялык түрмөктөрүн жана макалдарын дептерге жазгыла.

12. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө: *азаматсың, рахмат, калайык, карагылачы, биринчиден, капырай, ырас болду, абдан сонун, бактылуусуң.*

13. Төмөнкү сөздөрдү пайдалануу менен көркөм стилдеги текст түзгүлө: *көчө, карыялар, талаа, күздүк эгин, мал, түшүм, Асыл, Айбек, кино, кызыктуу, жаайтар, шаар, билим алуу, таанышуу, жаңылыктар, тааныт-билүү, искусство, белгилүү адамдар, жазуучу.*

14. «Олимпиаданын жеңүүчүлөрү» деген темада текст түзүү, андагы логикалык басымды аныктоо.

15. Сүрөт боюнча ой жүгүртүү текстин түзүү. (Г. Айтиев) «Жайлоодо»

16. «Китепканада», «Мектепте», «Жыйналышта», «Кокто» деген темаларда каратма сөздү, киринди сөздү жана сырдык сөздү катыштырып текст түзүү.

17. «1-октябрь – карыялар күнү» деген темада текст түзүү.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ҮНДӨШТҮК МЫЙЗАМЫ

(Кыргыз тилидаги товушлар уйгунлиги конуни)

Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштар бири-бирине берген таасирине карай, үндөшүп колдонулат.

Бир сөздөгү тыбыштардын бири-бирине таасир этип, бир кылка ыргакка ээ болушун үндөштүк мыйзамы (сингармонизм закону) дейбиз.

Үндүү тыбыштардын окшошуусу башка тилдерге караганда кыргыз тилинде күчтүү өнүккөндүктөн, анын өзгөчөлүгүн да көрсөтөт.

59-көңүзү. Төмөнкү сөздөрдү үндөшүү мыйзамына жараша өзгөргөндүгү боюнча жазгыла.

Өтүк+чы+лар, мерген+чы+лар, мал+чы+лар+дын, тө-
ө+гө, от+ла, саат+тын, көр+ыш+ды, бий+ла, ойно+гон, кел+уучу, келген+лар, карагат+луу, жөргөмүш+дай, көрөгөч+лык, күз+ында, жайлоо+дан, одура+кай, теңири+кай, боз+гылт, терең+ыраак, бийик+ыраак, үй+мак, жемиш+лар.

Үлгү: өтүк+чы+лар. Уңгудагы эринчил жана ичке «ү» тыбышы мүчөлөрдөгү эринсиз жана жоон «ы» жана «а» тыбыштарын өзүнө окшоштурду, демек, үндөшүү мыйзамына баш ийдирди. Ошол себептен «өтүкчылар» эмес, «өтүкчүлөр» деп айтабыз. Үндөшүү эринге жана тилге карата жүрдү.

60-көңүзү. Мисалдарды окуп, үндөшүү мыйзамынын сүйлөмдөгү колдонулушуна көңүл буруп, кандай үндүүлөрдөн түзүлгөндүгүн тактагыла. Туура айтылышына көңүл бөлүп, тилиңерди жатыктыргыла.

1. Көрүнгөндөн көрүнүп,
Көк түтүн болуп бөлүнүп.

2. Айбалтаны аштаган
Азган журтту баштаган.
«Манас»

3. Кемчиликте кечпейлик,
Кечмеликте кечкен соң,
Кечелиби, кечпейлиби дешпейлик.
Жаңылмач

4. Жолборс жолго жатарбы ай,
Жолукпаска жолугуп,
Жолум мындай катарбы ай!
«Манас»

5. Оргуштап чыккан мөл булак
Колоттон ылдый кулдурап,
Эзелтен агат чарчабай,
Бирдеме сүйлөп булдурап.
А. Токомбаев

■ 61-көпүгүү. Төмөнкү сөздөрдө адегенде кандай үндөштүк бар экендигин аныктагыла. Андан кийин аларга мүчө улап, сүйлөм түзүп, жазгыла.

Жогорку, төмөнкү, анык, белги, жакшы, темир, үрөй, түрдүү, шимируу, сорттоо, өсүмдүктөр, жаңы, кичинекей, бала, жүрөк, сагыныч, сөйкө, коңшу, жылгаяк, сегиз, тайгалан, жылмыш, боек, жашыл, дөңгөлөк, тоголок, ыргы, эшик, ташта, уйку, тазала.

‘ Кыргыз тилиндеги бардык эле мүчөлөр уңгуга карата үндөшө бербейт. Арасында толук үндөшпөй койгондору да бар. Мисалы: **-кор**, (жемкор, сүткор), **-кер** (айыпкер, жароокер), **-кеч** (арабакеч), **-ке** (атаке), **-бай** (атакебай, энекебай), **-кана** (уйкана, ишкана), **-стан** (Өзбекистан, Пакистан), **-поз** (илимпоз), **-тай** (байкетай), **-кент** (Чымкент, Ташкент). Мындайларды ээрчибес мүчө дейбиз.

62-көпүгүү. Тексттеги үндөшкөн сөздөрдү тактоо менен абзац боюнча суроо түзгүлө. Өзбек тилине которгула.

Сөз жөнүндө дастан

Сөз – адамдын маданияты. Адамды адам менен байланыштырган – сөз. Сөз – акылман насаатчы, мыкты мугалим. Эл билген улуу эмес, сөз билген улуу. Ошон үчүн элибиз: «Жылуу сөзгө жылан ийининен чыгат», - деп айтышкан. Демек, сөз – баарынын башаты.

Сөз болбосо, эненин балага болгон мээримини кантип төгүлмөк?! Атанын акылы кантип айтылмак?! Сүйгөн жардын жылмаюусу да көз жашы да – сөз. Аалам кандай чексиз болсо, сөз да дал ошондой чексиз. Сөз билүүнүн өзү да улуу керемет! Ошон үчүн сөз үйрөнөлү! (С.Р.)

63-көпүгүү. Өзүнөр «Бүгүнкү жаңылыктар» деген темада текст жазып, толук жана толук эмес үндөштүктү ажыратып бергиле.

64-көпүгүү. Текстти окуп, үндөшүү мыйзамынын оозеки келте айтылышына көңүл бөлгүлө. Тексттин стилин, тибин тактагыла. Белгиленген сөз айкаштарынын маанисин түшүндүргүлө.

Кээде толкундар муз сыныктарын жээкке **көмөлөтө түртүп чыгарат**. Бирок кийинки келген толкундар аларды кайра өзүнүн **буркан-шаркан түшкөн дүйнөсүнө** сүрдүктүрө кууп жөнөйт. Ушул тушта, Ала-Дөбөт булуңунун колтугунда деңизди **омуроолой жиреп кирип** турган аска бар. Алыстан караган көзгө чын эле деңиз жакалай жорткон ала дөбөткө окшоп кетет.

Боорунда иттин кеч түшкөн даасыккандай ала-чокул өскөн бадалы бар, **жайкы чилдеге** чейин кетпей жатчу мөңгүсү шалпаң кулак өңдөнүп төбөсүнөн бир жагы ылдый салаңдап турат. Тескейиндеги жука чабында агарган кар да көпкө эрибей жатат. Ошондон улам аталып калган Ала-Дөбөт аскасы **алда кайдан көрүнөт**. (Ч. А.)

65-көпүгүү. Адегенде окуп чыгып, А. Осмоновдун ар бир сүйлөмдөгү оюн талкуулагыла. Андан кийин эрин жана тил күүсүнө карай үндөшкөн сөздөрдү эки тилке менен жазып чыккыла.

Акын, акылман, искусство адамдары өлүм жөнүндө, өмүрдүн кыскалыгы, өлүмдү акыл менен жеңүү, тирүүлүктүн

күндөрүндө жашап, иштеп калууну ойлошкон. Өлүмдү жектеген далай ырларды жазышкан. Алыкул да ушундай беймазаны баштан кечирген.

Акын А. Осмонов өзүнүн кыска өмүрүндө өлүм жөнүндө көп ирет ойлонуп, ага түшүнүп баа берген. Өлүм деген каргашаны Алыкул акыл менен, эмгеги менен жеңе алган. Акын өлүмдүн артында калчу өмүрдүн кымбаттуулугу жөнүндө көп ойлонгон.

66-көңүзү. Текстти окуп, диалог түзүү менен тыбыштардын үндөшүүсүн түшүндүргүлө. Текстке тема коюп, тибин тактагыла.

Нурбек Үсөндүн велосипедин алып, бербей коёт. Буга Үсөндүн ачуусу келет. Нурбек болсо, Үсөн менден бир учурда акча алып бербей койгон. Эми мен велосипедди ошонун ордуна кармап калам дейт. Албетте, Үсөн макул эмес. Ошентип балдар мушташып кетишет. Таяк жеген Үсөн агасы Кадырбекке келип, даттанат.

Кийинки жумада Кадырбек Нурбекке жолугат да, велосипедди тартып алат. Мындан соң Нурбектин агасы Кадырбек менен тартыша кетип, ортосунда катуу мушташ чыгат. Мындай кармашуудан кийин Кадырбек аргасыз дарылануу үчүн ооруканага жатат.

Натыйжада Нурбек менен Үсөндүн ата-эжелери бул окуянын негизинде бири-бирин сыйлашпай калышат.

➤ Тексттин мазмунуна байланышкан төмөнкү макалдардын маанисин чечмелеп, көчүрүп жазгыла.

- ◆ *Бир күндүк чыр-чатак кырк күндүк азапка салат.*
- ◆ *«Сабырдын түбү сары алтын».*
- ◆ *«Оң колуңдун ачуусун сол колуң менен бас».*
- ◆ *«Тоону сел бузат, элди чатак бузат».*
- ◆ *«Эки жакшы жайлоого бир чыкса, кубалашып түшөт. Эки жаман жайлоого бир чыкса, кубалашып түшөт».*
- ◆ *«Күчтү жеңген баатыр эмес, ачууну жеңген баатыр».*

67-көңүзү. Тексттеги үндөшүүгө көңүл бөлгүлө, жаңылмачтарды жаттап, командага бөлүнүп айткыла.

Үзүлүп кетип үзөңгү,
Үсөн ооп түзөлдү.

Үсөн күчтүү болбосо,
Үзөңгүнү үзөрбү.

Б. Темиров

Көп-көп көпөлөк,
Көп болуп көкөлөп,
Көргүн деп көңүлдү
Көтөрөт көңүлдү.
Көңүлдү көтөрүп,
Көк-кызыл көрсөтөт.

Көк чөп көп, көпкөк чөп.
Көк чөптөн көпөлөк көп.

А. Осмонов.

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН ЭРИНГЕ, ТИЛГЕ КАРАЙ ҮНДӨШҮП ӨЗГӨРҮҮСҮ

(Унли товушларнинг лаб ва тилга гармоник узгариши)

Кыргыз тилинде үндүүлөр боюнча үндөштүк мыйзамына ылайык экиге бөлүнөт.

1) үндүүлөр тилдин күүсүнө карай;

2) үндүүлөр эриндин күүсүнө карай үндөшүүсү.

1. Үндүүлөрдүн тилге карай жоон жана ичке болуп үндөшүүсүн акыркы муунундагы үндүүгө карай өзгөрүүлөрү түзөт.

2. Эгерде сөздүн акыркы муунундагы үндүү эринчил болсо, ага уланган мүчөлөрдөгү үндүүлөр да эринчил болуп өзгөрөт.

ой + сыз = ойсуз

тоо + лык = тоолук

көр + ды = көрдү

жазуу + чы = жазуучу

кол + нын = колдун

кол + ла = колдо

бөлүн + ган = бөлүнгөн

нокто + ла = ноктоло

ойно + ба = ойнобо

көйнөк + чан = көйнөкчөн

мөөнөт + сыз = мөөнөтсүз
сүз + гыч = сүзгүч
күрө + ба = күрөбө
үй + лар = үйлөр

Эскертүү: Кыргыз тилиндеги **а** тыбышы менен келген бир катар мүчөлөр (*-ла, -лар, -га, -ган, -да, -дан, -чан*) эринчил у тыбышы менен аяктаган сөздөргө уланганда, алар эрин күүсүнө багынбастан, өзгөрүүсүз кала берет:

улуу + лар = улуулар
оорук + чан = оорукчан
жоолук + чан = жоолукчан
туурул + ган = туурулган
жуул + ган = жуулган
суу + ган = сууган
суу + ла = суула
коюу + ла = коюула
окуу + га = окууга
туу + га = тууга
суу + дан = суудан
учур + да = учурда

68-көңүзү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзүп жазгыла, айтылышындагы тоскоолдуктарды байкагыла.

окуу + чы = окуучу
тигүү + чы = тигүүчү
сөз + сыз = сөзсүз
үй + га = үйгө
терме + ла = термеле
өмүр + га = өмүргө
кир + сыз = кирсиз
кел + ба = келбе
тон + чан = тончон
өс + ым + дык + лар = өсүмдүктөр
үй + дан = үйдөн
үй + лар = үйлөр

69-көңүзү. Сүйлөмдөрдүн маанисине жараша мүчөлөрдү улап жазып, толук жана толук эмес үндөшүүлөрдү тапкыла. Сүйлөмдөрдү өзбек тилине которгула.

1. Кечээ биз китепканага бар.....
2. Балким ал эртең кел.....
3. Беш жыл мурун биз Украинага барып кел.....
4. Сен эмне кылып.....
5. Азыр алар математикага сабагында отур.....
6. Мөлтүр булак суулардын тунуктугуна көңүл бура... го.

70-көңүзү. Адегенде «Эки жактуу күндөлүк» модели менен иштегиле. Андан соң ырлардын маанисин чечмелегиле.

Алда кайдан кебез тартып келаткан
Кербенчинин төөлөрүндөй чубашып.
(А.О.)

Ала-Тоо, Ысык-Көлдүн сыры терең,
Тереңден термелсе күү угар белең.
(Жусуп Баласагын)

Санап-санап, эсептесем өмүрдү,
Өткөн өмүр балдан ширин көрүндү.
(Ж.Б.)

Өзгөрүлөр, далай заман алмашар,
Далай чыгып, далай кайра күн батар.
(М.Э.)

71-көңүзү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү, улап окугула. Өзбек тилине которгула.

«Манас» – кыргыз эли... белгилүү эпосу. Бул эпос... көптөгөн салт... менен катар улуттук оюндар да сүрөттөлгөн учурлар бар. Мисалы, жамбы атмай, эр сайыш, күрөш, ат чабыш ж.б. Биздин ата-баба... чон той-аштарда улуттук оюндар... өткөрүшкөн. Коңшу элдер... да конок... келип, күч сынашышкан. Жеңишке жетишкен... түрдүү белек... алышкан. Байгеге ондогон, жүздөгөн мал коюлган. Тарыхтагыдай эле азыр да чон майрамдар... «Ак кула» ат майда-нында улуттук оюндар өткөр...

Заман... жараша азыр баш байгеге автомобиль... түрдүү маркалары коюлат. Мурункудай эле, коңшулаш мамлекеттер... балбан..., мерген..., чабандес... келип, кызык... оюн-зоок элге тартуула...

! Билип алгыла.

Таттыбүбү Турсунбаева. Анын ысымы кино жылдызы катары Республикада жана Орто Азия өлкөлөрүндө кеңири белгилүү болгон. Таттыбүбүнүн артисттик жана актердук таланты «Ак мөөр», «Кызыл алма», «Саманчынын жолу», «Отко таазим», «Уркуя» фильмдеринен ачык көрүнөт. Анын экранда жараткан кайталангыс образдары элдин эсинде түбөлүк жашайт. Кыргызстандын кинематографисттери ал жөнүндө даректүү фильм тартышкан.

 72-көңүгүү. Текстти окуп чыгып, маанисин талкуулагыла жана мамлекеттик тилди өздөштүрүү боюнча сунуш-пикириңерди айтып бергиле. Жыйынтыгында эссе жазгыла.

Сталин жана кыргыз тили

«Өткөндөрдүн даңкы болбой, тирүүлөрдүн баркы болбойт» дейт элибиз. Кыргыз тилине байланыштуу Сталин жөнүндө укканымды сиздер менен тең бөлүшөйүн. Бул окуя туурасында мындан туура 40 жыл мурда Кыргыз ССРинин биринчи саламаттыкты сактоо министри болгон кыргыз мамлекеттик медицина институтунун илим боюнча проректору, госпиталдык хирургия кафедрасынын башчысы Зыфар Эгембердиевден уккам. Ага кыргыз элинин дагы бир залкар уулу Төрөбай Кулатов айтып бериптир.

1946-жылы Москвада Кыргыз ССРинин маданият күндөрү өтөт. Бул Москвадагы салтанатка кыргыз элчилигине Генералдык секретарь И.В. Сталин чакырылат. Кыргыз ССРинин КП БКнын биринчи катчысы Вагов, Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун төрагасы Т. Кулатовдор делегацияны жетектеп барышат.

Сталин Т. Кулатовго кайрылып:

«Товарищ Кулатов, какая ваша профессия?» деп сурап калат. Кулатов тура калып: «Товарищ Сталин моя профес-

сия шахтер-забойщик», – деп жооп берет. Сталин Кулатовго отурунуз дегендей ишарат кылат. Бир аз тынымдан кийин, Сталин мүштөгүн кере соруп, Ваговго кайрылып:

«Товарищ Вагов, знаете ли вы кыргызский язык?» – деп суроо салат. Күтүлбөгөн суроого апкаарый түшкөн Вагов атып туруп, какая калып: «Так точно, товарищ Сталин. Я знаю кыргызский язык, но только в пределах 30%», – деп жооп берет. Чынында, Вагов кыргыз тилин билген эмес. Сталинден коркконунан, каарына калбайын деп калп айтып жиберет. «Товарищ Вагов, как секретарь ЦК КП Кыргызской ССР вы должны знать культуру, традиции, быт, историю, наконец родной язык кыргызского народа. То что вы знаете в пределах 30% явна недостаточно!» – деген экен. Вагов какая калып жанына күч келгенде: «Туптуура жолдош Сталин! Күнөөмдү мойнума алам, катамды сөзсүз тез арада жоём», – деп кыргызча сайраптыр. Ошентип Ваговду Сталиндин каарынан кыргыз тили сактап калган экен.

Вагов Сталинге берген убадасын так аткарып, Фрунзеге келери менен БКнын шашылыш пленумун чакырып, иш кагаздарынын баары кыргызча жүргүзүлсүн, жетекчилердин баары баштапкы партиялык уюмдардан баштап БКнын аппаратына чейин кыргыз тилин үйрөнүп билишсин деген атайын буйуртма чыгарат.

Ал сөз натыйжасын берип, Кыргыз ССРинин бардык денгээлинде кыргызча иш аткарылып, иш кагаздары кыргызча жүргүзүлө баштайт. Вагов өзү кыргыз тилин 6 айда үйрөнүп, пикир алмашууга жетишиптир. Биздин айрым жетекчилер коммунист Ваговдон үлгү алышса жаман болбос эле...

М. Жээналиев,
«Кыргыз тили» газ.

? *Текст боюнча суроолор:*

1. Бул макала кайсы мезгилге таандык?
2. И.В. Сталин ким болгон?
3. Т. Кулатов эмне үчүн орусча жооп берди?

ЭКИ СӨЗДҮН АРАЛЫГЫНДА ҮНДҮҮЛӨРДҮН ТҮШҮРҮЛҮП АЙТЫЛЫШЫ, АЛАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

(Икки сўз орасида унлилардин тушиб
талаффузи ва ёзилиши)

Удаа айтылган эки сөздүн мурункусу үндүү тыбыш менен аяктап, кийинкиси үндүү менен башталса, ошол сөздөр биригип айтылып, ортосундагы катарлаш келген эки үндүүнүн бири сыйлыгышып түшүп калат. Жазууда ал үндүүлөр өз абалын сактап, ар бир сөз өз алдынча жазылат:

Мисалы:

Айтылышы:

болөлек

жсеталбайт

туралбай

экүй

карөрүк

жазылышы:

боло элек

жсете албайт

тура албай

эки үй

кара өрүк

73-көңүгүү. Үндүүлөрдүн эки сөз ортосунда айтылышы жана жазылышындагы айырмачылыктарды түшүндүрүп бергиле.

1. Бул сүрөттү мен али тартып (бүтөлөкмүн). (Ч.А.)
2. Иштеп бүтпөй жатып, болочок чыгарма жөнүндө күн мурун жарыялоону (дегеле) башынан жактырбайм. 3. Балдарды кандайча окутуп, кантип мугалим болуп жүргөнүн эч бир көз алдыма (келтиралбадым). (Ч.А.) 4. Бирок Дүйшөн буга арданганын (көралбадым). (Ч.А.) 5. Бир күнү карасам, (карала), (торала) болуп Жанболотум велосипед жетелеп калыптыр. (Ч.А.)

6. Кырк күндөн кийин келемин
Саралалуу жылкы айдап.

Калың кыргыз көп журттун
Кайда экенин (билалбай). «Манас»

Илим деген дарыя,
(Кечалбасаң) агасың.
Илим жолу тайгалак,
(Басалбасаң) каласың.

Илим деген узак жол,
Эрдин сынайт чамасын. (А.Т.)

✎ **74-көңүгүү.** Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла жана кашаадагы сөздөрдүн туурасын тактагыла.

1. Мен ошол карындашымдын не өлүүсүн, не тирүүсүн (*билалбай*) отурам. (Т.С.) 2. Жалгыз (*баралбайм*) десен, жолдон досум Жусупту жолдоштукка ал. (Т.С.) 3. Элде көп эле чертмекчи бар, бирок көпчүлүгү сакалы агарганча «Сары барпыны» (*чертальшпайт*). (К.К.) 4. Жылкыдан башка мал короодон (*чыгалбай*), кол карап туруп калды. (Т.К.) 5. Бийик чокулар (*дагеле*) (*агала*) кар. (Т.К.) 6. Атай чон атасынын артынан түшүп, (*эмеле*) Токтогул минип турган (*торатка*) ээ болуп калды. (К.К.) 7. Сөз (*табалбаган*) Шарше силкинип кетти. (Т.С.)

8. Кимдер бар: мен (*көралбайм*) айланамды, (*Табалбайм*), сен кандайсың, жер караңгы? (А.О.)

9. Кечээ жаштык түтүн эле (*жаналек*),
Жүзүм эле тамчы суусу (*тамалек*).
Тагдыр кошуп жолдош кылган турмушка
Тамашалуу бир топ, бир топ (*балалек*). (А.О.)

Текст менен иштөө

📖 **75-көңүгүү.** Текст менен таанышып, абзац боюнча суроо түзгүдө, ага жооп алып, мазмуну боюнча пикир алышкыла.

Жеңижок – залкар акын

Төкмө ырчылык өнөр жер боорундагы көптөгөн элдердин ичинен табиятынан кыргыз менен казакка гана энчи катары тийип калганы бекеринен эместир. Бул да болсо элибиздин талант дараметинин бийиктиги эмеспи!

Адам баласы жакасын карманып таң калуучу өнөр экенин биз, кыргыздар, бүгүн эле байкаганыбыз жок. Бул өнөр – Токтогулдай, Эшмамбеттей, Барпыдай, Жеңижоктой залкарлар менен таанытылган өзгөчө, талант.

Жеңижок – өз доорунун залкар акындарынын бири. Ал чындык сөздү бурмалабай тике айтып, элдин рухун тазартып, жомогун жомоктоп, ырын куюлуштуруп ырдаган. Ал

жазда сайраган куштардын үнүн комуз күүсүнө кошуп черткен өнөрлүү, сөзмөр, касиеттүү адамдардан болгон. Ушундай залкар өнөрдүн бийиктигине жеткире алган чыгармалары дайыма күбө.

Деги эле түштүк жергеси Жеңижоктун доорунда залкар таланттарга бай болгон. Анын үстүнө Аксы багыты – Фергана өрөөнүндөгү зор тарыхый окуяларга өтө жакын турган, ошондой тарыхый окуялар менен аралаш жашаган. Мындан башка жазгыч акын Молдо Нияз, агартуучу акын Нурмолдо, насыятчы Курман ырчы, манасчы Кыдыралы, залкар акындар Токтогул менен Барпынын ырлары бул жерлерге жетип турган. Ушунчалык зор руханий толкун жаңырып турган аймак болгондуктан «аганы көрүп ини өсөт» дегендей, Жеңижок сыяктуу залкар акындар жаралбай коймок эмес.

Ар кандай адам таң кала турган бийик элдик рухту сиңирип алып, аны кайра ыр кылып нөшөрлөтүп төккөн акын Жеңижок Өтө уулу болгон. Ал өзүн ырдаганда ушунчалык жеңил сезген. Бүт ааламды колуна кармап алып, аны тегерете назар таштап отуруп, жик-жигине бөлүп, таамай чагылдырып, нөшөрдөй төгүп ырдаган талант ушул адамдын ысымына тиешелүү. Биздин колубузда калган ырлары менен кошо анын ысмы эл ичинде түбөлүккө жашай бермекчи. Жеңижок элине дагы көп кылымдарга кызмат кыла бере турган залкарлардан!

(Энциклопедия)

● *Сөздүк:*

төкмө ырчы – тайёргарликсиз шъер, куй айтувчи кўшикчи

жеомок – эртак

эчи катары – тақдир ҳисобида

акын – шоир

залкар – улугвор

элдин рухун – халқ руҳин

күбө – гувоҳ

түбөлүк – умрбод

76-көңүзүү. Текстти окуп, которгула.

Тоголок Молдо (Байымбет Абдракманов) – кыргыз элинин эң көрүнүктүү акындарынын бири. Анын чыгармачылыгы эки доорго тиешелүү. Тоголок Молдо дыйкандын үй-

бүлөсүндө туулган. Ал окуу-жазууга бала чагынан үйрөнөт. 12 жашында атадан жетим калып, чоң атасы Музоокенин колунда калат. Музооке белгилүү жомокчу жана комузчу болгон. Чоң атасы ага элдин оозеки чыгармаларын айтып берип, комуз үйрөтөт. Тоголок Молдо тез эле өз алдынча комуз чертип, эл арасында ырдай баштайт. (Энциклопедия)

• **Сөз өстүрүү:** Ар бир катардагы сөздөрдүн маанилери боюнча өз оюңарды айтып, мисал келтиргиле. Ар бири боюнча «кластер» моделин түзгүлө.

ТАШ ТЕШКЕН ТАМЧЫ СӨЗДӨР

1. *Эмне кубат?* Акыл кубат. Жүрөк кубат. Тил кубат.
2. *Төрт кайып.* Ажал кайып. Конок кайып. Насип кайып. Нике кайып.
3. *Үч арсыз.* Уйку арсыз. Тамак арсыз. Күлкү арсыз.
4. *Сезилбеген дөөлөт.* Дең соолук. Жигиттик курак. Жакшы сөз.
5. *Таттуусу.* Жер таттуу. Уйку таттуу. Кан таттуу.
6. *Жутчулук.* Кургакчылык. Жут. Өрт. Согуш. Чума. Топон суу. Зилзала.
7. *Бирин кем.* Жерди өлчөгүч жок. Асманда тирөөч жок. Ташта тамыр жок. Жаратуучу Аллада бир тууган жок.

Бул тастыктаган таамай сөздөр айтылуу Ажыбай, Жээрениче, Тилекматбай ак таңдай чечендерден калгандыгы айтылат.

«Заман К.»

77-көпүгүү. Текстти окуп, мааниси боюнча пикир алышууну уюштургула. Үндөшүү мыйзамына ылайык толук жана толук эмес үндөшүүлөрдү тапкыла.

Көөкөр

Кыргыз элинин улуттук идиш-аяктарынын негизгилеринин бири – Көөкөр. Көөкөр – тиричиликте колдонуучу идиштин түрү. Аны төөнүн, же уйдун терисинин калың жеринен (эки капталынан) алешем кылып кургатып бычышат. Шар сууга казык аркылуу байланган чылгый терини улпак салып, же жарма куюп ороп койсо, жүнү тез эле жыдыйт. Төөнүн териси күрөк менен челденет. Челденген тери шибеге же темене менен тигилет.

Көөкөргө кумдуу топуракты шыкайт. Идиштин ийини, мойну, булуң-бурчтары атайын ийри шиш аркылуу көркүнө келтирилет. Шыкалган топурак тоборсугандан кийин оюмчийим түшүрүлөт.

Кээде көөкөрдүн булуң-бурчтарына, ийинине, моюнуна күмүш, жез чегилет. Ага түшкөн шөкөттөрдүн формасы ар кандай. Көөкөрдүн кепкегине алтын-күмүш чөгөрүлүп, жезден чыгарак салынат. Көөкөр ар кыл формада жасалган.

«Эл таануу»

78-көпүзү. Ырды окуп, тилинерди жатыктыргыла.

Көөкөр

Миң дартка даба кымызын,
Көөкөргө куйган кыргызым,
Көркөмдөп айтып тургансыйт.
Кылымдап өскөн турмушун.

Колунан көөрү төгүлгөн,
Чебери кандай элимдин.
Көөкөрдүн көркөм келбети,
Көркүндөй кооз жеримдин.

Дарылап кыргыз кымызы,
Далай бир жанга жаккан экен.
Оозунан куюп көөкөрдүн,
Бал кымыз таттым, бах десен! (Б.Ч.)

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЖАЗУУ ЭРЕЖЕЛЕРИ. ОРФОГРАФИЯ

(Қирғиз тилининг ёзув қоидалари. Орфография (Имло))

Кыргыз орфографиясынын атайын иштелип чыккан эрежелеринин системасында ар бир сөздүн адабий тилде туура жазылышы сунушталган.

Адабий тилдин жазууда колдонула турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү жазуу эрежелерин орфография үйрөтөт.

Тилдеги сөздөрдү белгилүү норма боюнча туура жаза билүүнүн кажети жалпы сабаттуулук үчүн мааниси өтө чоң.

Кыргыз орфографиясынын негизги эрежелерин төмөнкүлөр түзөт:

- Сөздөрдүн унгу жана сөз мүчөлөрүн жазуу эрежелери;
- Сөздөрдү бирге жана бөлөк жазуу эрежелери;
- Сөздөрдү баш тамга менен жазуу;
- Сөздөрдү ташымалдап жазуу эрежелери.

Сөздөрдүн унгу жана сөз мүчөлөрүн жазуу эрежелери

(Сүзларнинг ўзак ва аффиксларнинг ёзув қоидалари)

Кыргыз тилиндеги унгу сөздөрдүн жана ага жалганган мүчөлөрдүн жазылышы морфологиялык жана фонетикалык принципке баш иет. Демек, кыргыз тилинде сөздүн уңгусу морфологиялык, ал эми ага улануучу мүчөлөр фонетикалык принципке негизделип жазылат.

Мисалы, *мен + га = мага*
бала + лар = балдар
эки + оо = экөө

Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөр төмөндөгүдөй жазылат:

➤ Өз алдынча турган унгу сөздөр айтылышы, же угулушу боюнча фонетикалык принцип боюнча жазылат: *ата, бала, кел, жаз, бар, оку, беш, алты, кызыл, сары, ак, мен, сен, ал, менен, жана, эмне, качан, кайда.*

➤ Айрым тыбыштары орун алмашылып айтылган унгу сөздөрдүн эки түрүнө жазууда жол берилет: *айыр – айры, кайры – кайыр, күнөм – күмөн, убакыт – убакты, бакыт – бакты.*

➤ Төмөнкү сөздөрдө сөз башында **н** тыбышы түшүрүлбөй жазылат: *найза, намыс, нарк, покто, начар, нешөр, ным.*

Ал эми төмөнкү сөздөрдүн эки түрдүү жазылышына жол берилет: *печен – эчен, небак – эбак, нары – ары.*

➤ Басма сөздөрдө, оозеки кепте бирден **р, л** тыбыштары менен берилип жүргөн сөздөр төмөнкүчө жазылат: *рах-*

мат эмес, **ыракмат**, *раазы* эмес, **ыраазы**, *рас* эмес, **ырас**, *раак* эмес, **ыраак**, *руксат* эмес, **уруксат**, *рай* эмес, **ырай**, *рыс* эмес, **ырыс**, *лаачын* эмес, **ылаачын**, *лакан* эмес, **ылакан**.

➤ Орус тилинен кабыл алынган сөздөр орус орфографиясы боюнча жазылат: *район*, *радио*, *роман*, *редактор*, *редакция*, *ремонт*, *директор*, *класс*, *техника*, *искусство*, *эталон*, *институт*, *университет*, *техникум* ж.б.

➤ Араб, фарсы ж.б. тилдерден кабыл алынган төмөнкү сөздөр **р** тыбышы менен жазылат: *рамазан*, *раис*, *рубай*, *рабат*, *райкан*, *расмий* ж.б.

☞ **79-көңүгүү.** Төмөнкү макалдарды окуп чыгып, унгу сөздөрдү тапкыла. Аларга тиешелүү мүчөлөрдү улап, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Эмгек өмүрдү узартат, уят бетти кызартат. 2. Улуунун өзү урмат, айткан сөзү кымбат. 3. Жалкоо көп уктайт, акыл айтсаң, укпайт. 4. Бирөөгө чай бергениң, өзүңө май бергениң. 5. Душман көз артат, тууган сөз артат.

80-көңүгүү. Жаңылмачтарды жаттап, тилиңерди жатыктыргыла.

Көл көпкөкпү;
Көк көпкөкпү?
Көл да, көк да көк эмес,
Көк чөп көпкөкпү?

Жорго кара атым,
Жорток тору атым.
Жоргобу, жортокпу,
Жолго жарасын.

81-көңүгүү. Төмөнкү эрежени окуп чыгып, ага мисал келтиргиле.

Көптүк мүчө **-лар** сөздөргө уланса, заттын көптүк санын билдирет. Көптүк мүчө **-лар** кыргыз тилинде он эки вариантта өзгөрөт. Алсак, **-лар**: **-лер**, **-лор**, **-лөр** (*чаналар*, *энелер*, *тоолор*, *төөлөр*); **-дар**, **-дер**, **дор**, **-дөр** (*кыздар*, *кендер*, *тондор*, *көлдөр*); **-тар**, **-тер**, **-тор**, **-төр** (*аттар*, *эликтер*, *ороктор*, *өрүктөр*).

Көптүк мүчө **-лар** эне тилдин үндөштүк законуна ылайык өзгөрөт.

Сөздөрдү бирге жана бөлөк жазуу эрежелери

(Сүзларни кўшиб ва ажратиб ёзиш қоидалари)

1. Сөздөр төмөндөгүдөй учурларда бирге жазылат:

а) Курамдык бөлүктөрү өз ара биригип, тыбыштык түрүн өзгөртүп жиберген сөздөр бирге жазылат. Мисалы:

бүгүн (бу + күн)

бийыл (бу + жыл)

өйүз (ал + жүз)

унчук (үн + чык)

агайын (ага + ини)

каякта (кай + жакта)

кайната (кайын + ата)

бүрсүгүнү (бириси + күнү)

кантин (кан (дай) + тин)

кайнене (кайын + эне)

келатат (келе жатат)

өгүнү (ал + күнү)

жылаңайлак (жалаң + аяк)

баратат (бара жатат)

б) Бир компонентинин (жубунун) лексикалык мааниси жоголуп, өз алдынча колдонулбай, бир гана маани берип калган сөздөр бирге жазылат.

Мисалы: *кечкурун, карамүртөз, карагат, көжөгат, ак-жуумал, арабөк, акиташ, карөзгөй, жайбаракат ж.б.*

в) Адамдардын, айбанаттардын, жаныбарлардын бир нече сөздөн биригип жасалган татаал энчилүү аттары бирге (чогуу) жазылат. Мисалы: *Турдумамбет, Ысмайылакун, Көжөжөш, Асанбай, Турдакун, Гүлсары, Молдокмат, Алым-көжө ж.б.*

2. Сөздөр төмөндөгүдөй учурларда бөлөк жазылат:

а) Түгөйлөрүнүн алгачкы маанилери толук сакталган кошмок сөздөр бөлөк жазылат: *беш күндүк, алтын саат, күмүш кашык, тогуз коргоол, беш жылдык, беш көкүл, жети ата, бүткүл дүйнөлүк, айылдык кеңеш, айыл чарба, кеңеш өкмөтү, кой сарай ж.б.*

б) Жөнөкөй жана татаал сан атоочтор бирге айтылган сөздөрүнөн бөлөк жазылат: он беш, отуз үч, жүз эки, жыйырма биринчи кылым, бир миң тогуз жүз он, жыйырма бала, отуз окуучу.

в) Татаал этиштердин ар бир түгөйү бөлөк-бөлөк жазылат: *чуркап келе жатат (келатат), барып келдим, берип жиберип ий, жыгылып кете жаздап барып токтодум, жардам көрсөт, салам бер, айтып ие жаздадым, келип-кетиш тур.*

г) Кошмок сөздөр бөлөк жазылат: *таш көмүр, темир жол, бала бакча, кара жыгач, калай кашык, өнөр эсэй, айыл чарба, Ата Мекен, алтын саат, Кызыл Аскер, Керме Тоо ж.б.*

д) Өз аты менен катар колдонулган, же ылакап катарында айтылган кээ бир кошмок сөздөр арасына дефис коюлбастан, ар башка жазылат: Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Жаңыл Мырза, Балык Ооз, Кыз Сайкал, Акыл Карачач, Эр Төштүк, Эр Табылды.

е) Адамдардын кесибин, аткарган ишин, өнөрүн, бийлигин ж.б. көрсөтүп, эңчилүү аттар менен бирге айтылган жалпы аттар кичине тамга менен жазылат: *Курманбек баатыр, Тайлак баатыр, Курманжан датка, Кожомкул балбан, Чыңгыз хан, Кожожаш мерген ж.б.*

 82-көпүгүү. Текстти окуп, өзүңөр окуп жаткан кыргыз тил сабагы боюнча тексттин абзацтар боюнча суроо даярдагыла.

Кыргыз тил сабагында

Биздин сабактар дайыма эртең менен саат 7:30 да башталат. Бир сабак 45 минутаны түзөт. Кыргыз тили сабагы жумасына үч жолу болот. Кыргыз тили боюнча Алтынай же сабакты абдан кызыктуу түшүндүрөт, ал эми биз кунт коюп угуп отурабыз. Кыргыз тили сабагында кыргызча сүйлөгөндү, туура жазганды, которгонду үйрөнөбүз. Кыргыз тилин өзбек тили менен салыштырабыз.

Мындан сырткары, улуу «Манас» жөнүндө, кыргыз элинин тарыхы, үрп-адаты, салты, улуттук буюмдары жана оюндары, географиясы, маданияты, искусствосу, ошондой эле белгилүү инсандар жөнүндө көп маалымат алабыз.

Биз кыргыз тил сабактарында грамматикалык, теориялык эрежелерди үйрөнүп, алардын негизинде тексттерди, диалогдорду түзүп калдык.

Айрым учурда тарыхый эстеликтерге жана музейлерге, кооз жаратылышка саякатка чыгып, көргөн-билгендерибиз жөнүндө оозеки айтып, же жазып беребиз.

Кыргыз элинин бүгүнкү күндөгү өсүп-өнүккөн тармактары, көрүнүктүү окумуштуулары, артисттери, таланттуу сүрөтчүлөрү, акындары, белгилүү жазуучулары ж.б. жөнүндө маалымат алып үйрөнөбүз.

Класстан тышкаркы мезгилдерде кыргыз тилин терең үйрөнүүгө арналган кызыктуу кечелерди өткөрүп, таймашуу формасында диспуттук иш-чараларды уюштурабыз.

• *Сөздүк:*

кууп коюп угуу – диққат билан тингламоқ

саякатка чыгуу – саёхат қилмоқ

терең үйрөнүү – чуқур билиш

диспуттук иш-чара – диспутлик тадбир, баҳс-мунозара

Сөздөрдүн араларына дефис коюп жазуу эрежелери

(Сўзларнинг орасига чизиқча қўйиш қоидалари)

1. Кыргыз тилиндеги бардык кош сөздөрдүн араларына дефис коюлуп жазылат: *кызыл-тазыл, ата-эне, эже-сиңди, бийик-бийик, бара-бара, тарс-турс, кыз-кыркын, курбу-курдаш, жаакыы-жаман, сөзмө-сөз, жер-суу, чай-най, китеп-китеп, тууган-туушкан, жан-жаныбар, бетме-бет, сөзмө-сөз ж.б.*

2. Кайталанып айтылган сырдык сөздөр: *най-най, чү-чү, кыруу-кыруу, өш-өш, чиге-чиге, түшөй-түшөй.*

3. Кайталанып айтылган тууранды сөздөр: *ха-ха, тарс-турс, жарк-журк, бака-шака, зып-зып, калдыр-кулдур ж.б.*

4. Адамдардын илимий даражасын, адистигин, кызматын, наамын, чинин ж.б. белгилерин көрсөтүүчү төмөнкү сөздөр арасына дефис коюлуп жазылат: *акын-драматург, врач-терапевт, мүчө-корреспондент, генерал-майор, учкуч-космонавт, премьер-министр, экс-чемпион, экс-стикер.*

83-көпүгүү. Көчүрүп жазып, дефис аркылуу жазылган кош сөздөрдү белгилеп, алардын түрүн, маанисин түшүндүргүлө.

1. Бак-таалайлуу, ырыс-кешиктүү, бала-чакалуу болушсун. 2. Туулган-өскөн жер күч – кубатым. 3. Түнкү сыдырым жел беттен сылап, эгин-тегин, бак-дарак билинер-билинбес шуудурайт. 4. Улуу-кичүү, аял-эркек аягы менен тик турган кез. 5. Бекжан бети-башын чала-була сүртүндү. 6. Шылдыр-шылдыр шылдырап, агып жатат миң булак. 7. Каак-каак каргалар, камыш түбү жоргозор.

(Табышмак)

84-көпүгүү. Төмөнкү кош сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзүп, маанисин айтып бергиле.

Абысын-ажын, ага-ини, агайын-тууган, агарып-көгөрүү, адыр-будур, азан-казан, азап-тозок, азармандан-безарман, аздыр-көптүр, азып-тозуп, ай-аалам, айла-амал, айлана-чөйрө, айлап-жылдап, айыл-ана, акыл-эс, акыр-чикир, ал-абал, алай-дүлөй, аласа-бересе, алба-далба, алкынып-жудкунуп, алымча-кошумча, алыш-бериш, ара-чолодо, аркы-терки, арсак-терсек, арыз-арман, ата-баба, ата-бала, ашып-ташып, аял-уялга келбей, ары-бери.

85-көпүгүү. Текеттеги ката жазылган сөздөрдү белгилеп, туурасын көчүрүп жазгыла. Текетти абзацка ажыратып, фразеологизмдер боюнча сүйлөм түзгүлө.

«Рыспайдын ыр сарайы»

Рыспай 2-класста окуп жүргөндө, чайыр курайдан комус кылып ага атын куйругунан кыл тагып, чыңкылдатып чертип кирет. Айылда Пазыл деген агайынын эле комузу боло турган. Баягы чайыр комуска алымсынбай анын үйүн канча имерчиктеди. Ошентип 5-класста кадыресе чертип калды. Атаганат аккордионго алдырбаганда, андан чоң комусчу чыгары кол шилтегенинен эле көрүнүп турчу. Анан кенчилердин ооз кыягын гармошкасын балалайка монда-

линин канча аңдыды. Көзүнө көрүнгөн ар бир аспап бейиш төрүнө баратканда кыркалекей тизип койгон азгырма сыяктуу улам-биринен бири кызык көрүнө берди. Өздүк көркөм чыгармачылыгында алдына ат салдырган жок. Рыспайда бары бар эле, ыр жазчу колу сулуу эле, сүрөт тартчу мектептин кереге гезити ансыз чыкчу эмес. Спорт оюндары дегенде жантигынан жата калчу. Ошолордун ичинен обондун азгырыгы барын басып кети. Ал өзүнүн ышкылуу жүрөгүнөн чыккан укмуштай мукам ырлары аркылуу элибиздин калың катмарына сиңип кеткен улуу ырчы болучу. Андай зор талантуу ырчылар дүйнөгө чанда гана келет деп эскерген. (Б.И.)

86-көңүсүү. Төмөнкү сөздөр «Кыргызча – орусча сөздүктө» жана «Орфографиялык сөздүктө», (2008) кандай берилгендигин карап, алардын бир, же бир нече сөз тизмеги экендигин аныктап, туурасын жазып келгиле.

Күлазык, тайтүяк, айбалта, айталаа; айдалы, Теңиртоо, ортоазия, каракурсак, желбоо, кептакыя, жатжазуу, оюн зоок, топташ, акыйнек, демалыш, жандүйнө.

87-көңүсүү. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө» сөздүгүнөн пайдаланып, төмөнкү сөздөрдүн лексикалык түшүндүрмөсүн тактагыла.

Мекен, кашкет, дөөлөт, олуя, мансапкор, байбиче, олжо, байсалдуу, түбөлүк, көөнөрбөс, аргымак, жигердүү, коопсуздук, заңгырайт, өркүндөдү.

ЭНЧИЛҮҮ АТТАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

(Атоқли отларнинг ёзилиши)

Зат атоочтор заттын атын атап көрсөтөт, бирок баары эле бирдей эмес, көпчүлүк сөздөр заттын атын жалпысынан туюндурат. Мисалы, тоо, жылдыз, жер, суу, терек ж.б.

Ал эми энчилүү аттар сүйлөмдүн кайсы жерине келсе да, баш тамга менен башталып жазылат. Мисалы, Манас, Кошой, Аксы, Ош, Ысык-Көл, «Кыямат» романы, «Чалкан» журналы, Барпы атындагы орто мектеп ж.б.

Энчилүү аттардын баш тамга менен жазылышы – аны жалпы аттардан айырмалап көрсөтүүчү белгиси. Энчилүү аттар адамга, жаныбарларга, жер-сууга, мекемелерге, мамлекет, ишканаларга, ар кандай чыгармаларга гезит журналдарга ж.б. коюлат. Алар бир, же бир нече сөздөрдөн түзүлөт. Айрымдары тырмакчага алынып, дефис менен ажыратылат.

➤ Бир сөздөн турган энчилүү аттар: *Суусамыр, Ноокат, Алманбет, Бакай, Бишкек, Султан, Чыңгыз, Сайкал, Стамбул, Ташкент, Алай, Азия ж.б.*

➤ Эки сөздөн турган энчилүү аттар: *Ак-Буура, Ак-Талаа, Ысык-Көл, Сары-Челек, Ала-Бука, Курманжан Датка, Толубай Сыңчы, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Керме-Тоо, Жалал-Абад, Кара-Суу ж.б.*

➤ Үч же андан ашык сөздөрдөн турган энчилүү аттар: *Кыргыз мамлекеттик улуттук университети, Аялдардын Эл аралык күнү, УлууАта Мекендик согуш, Америка Кошмо Штаттары, Эмгек Кызыл Туу ордени, Кыргыз тили төш белгиси ж.б.*

➤ Тырмакчага алынган энчилүү аттар: *«Эркин Тоо» гезити, «Кылым карытар бир күн» романы, «Кыргыз көчү» күүсү, «Тунгуч» театры, «Улан» кинофильми, «Жеңишбек» поэмасы ж.б.*

✍ **88-көчүрүү.** Энчилүү аттардын астын сызып, аларды көчүргүлө, түрүн аныктагыла. Ар бир абзац боюнча суроо даярдап, жооп алгыла. «Ысык-Көл» деген темада концептуалдык карта түзгүлө.

Ысык-Көл – кыргыз деңизи

Ысык-Көл – дүйнөдөгү тоо көлдөрүнүн бири. Бул – өтө жайып кооз көл. Жаратылышы да кооз. Ысык-Көлдүн жээк тилкесинде 16 миң гектар аймак мамлекеттик корукка айланган. Ысык-Көлдүн климаты ыңгайлуу. Жаратылышы кооз, дары-баткактарга жана минералдык сууларга бай. Мына ошондуктан Ысык-Көл жыл бою иштөөчү курорттук зонага айланган. Көлдүн жээгинде «Көгүлтүр Ысык-Көл», «Чолпон-Ата», «Ысык-Көл», «Жыргалаң», «Жети Өгүз», «Ала-Тоо» жана башка көп сандаган санаторийлер,

эс алуу үйлөрү, туристтик базалары бар. Көлдө жүк ташуучу жана туристтик кемелер жүрүп турат.

Көлдүн аянты 6236 км², узундугу 178 км, эң терең жери 668 метр, суунун көлөмү 1738 км³.

Байыркы заманда көлдү Чалкар-Көл, кийин Тунук-Көл деп атап келишкендигин изилдөөчүлөр аныкташкан. XI кылымда эле окумуштуу Махмуд Кашгари Ысык-Көлдү картага түшүргөн. Кийин орус саякатчылары 18-19-кылымдарда изилдешкен. Ысык-Көлгө 80 ден ашык өзөн куят. Көлдө балыктын 22 түрү бар. Анын 12 түрү көлдүн өзүнүкү, калганы башка жактан алынып келген. Көлдүн форель балыгы эң баалуу да, сапаттуу да байлыкка айланды.

Ысык-Көлдө Каракол, Балыкчы, Чолпон-Ата шаарлары, көптөгөн пансионаттар, пристандар бар. Ысык-Көлдө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын биология станциясы жайгашкан жана тарыхый-археологиялык эстеликтер, кооз жерлер көп.

Башка өлкөлөрдөн келген коноктор, делегациялар жана коомдук ишмерлер Ысык-Көлдү көрүүгө, эс алууга, же саякат жасоого аракет кылышат.

(Энциклопедия)

• *Сөздүк:*

жээк – қирғоқ, соҳил

корук – құриқхона

аймак – соҳа

өзөн – ұзан

дары-баткак – балчиқ бипан даволаш

✍ **89-көтүгүү.** Текстти окуп, татаал сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Алардын энчилүү аттардын кайсы түрүнө кире тургандыгын ажыраткыла. Экинчи абзацка байланыштырып, энчилүү аттардан мисал келтиргиле.

«Камбаркан» фольклордук ансамбли

«Камбаркан» фольклордук ансамбли 1988-жылы филармониянын алдында түзүлгөн. Жетекчиси белгилүү комузчу Чалагыз Исабаев болгон. Кыргыз күүсүнүн атасы Камбаркандын атын топко ыйгаруу биринчи сунуш менен коюлган.

Ансамблде кыргыздын байыркы музыкалык аспаптары дээрлик бардыгы ойнолот. Алсак, комуз, кыл кыяк, темир

ооз комуз, керней, сурнай, сыбызгы, жылаажын, добулбас, зуудак, аса-таяк, чоор, чопо-чоор, чогойно чоордо ансамблдин курамындагы музыканттар жогорку деңгээлде обон, күүлөрдү ойной алышат. Бир эле музыкант бир нече аспапта кол ойнотот.

«Камбаркан» фольклордук ансамблинде улуттук этнографиялык маанилерди камтыган «Оп майда», «Шырылдаң», «Бекбекей», «Сары ой» сыяктуу элдик чыгармаларды иштеп чыгып, алардын мазмунун элге жеткирүүдө жана маданиятын арттырууда чоң кызмат кылгандыгы белгилүү.

Ал эми белгилүү эл акын комузчулардын Токтогул, Ниязалы, Мураталы, Атай, Ыбрай, Карамолдо сыяктуу элдик композиторлордун чыгармаларын иштеп чыгып, алардын өмүрүнө жан киргизүүдө ансамблдин ролу чоң.

Кыргыз элинин музыкалык маданиятын башка элдерге таанытуу боюнча чет өлкөлөргө өтө көп жолу чыгармачылык сапарда болушкан. Бүгүнкү күндө «Камбаркан» фольклордук ансамблин белгилүү төкмө акын, комузчу Нурак Абдырахманов жетектейт.

Мисалы, Турцияда 10 дон ашык, Германияда төрт жолу, Японияда 3 жолу ж.б. жерлерде болушуп, эл аралык фольклордук фестивалдарга катышышат. Чет мамлекеттердеги элдерге кыргыз элинин улуттук музыкасын гана эмес, улуттук кийим-кечегин, каада-салттарды тааныштырууга туура келет.

• **Билип алгыла!** Текстти көчүрүп, энчилүү татаал аттарды белгилеп, түрлөрүн аныктагыла.

Кыргыз улуттук «Манас – ордо» комплексинде 2008-жылы март айында коомдук Манас академиясы уюшулган. Манас академиясынын алгачкы академиктеринен Бектур Исаков болду.

КРнын Эл мугалими Б. Исаковго «Манас» эпосун окутуу, «Манас сабагы» (1994), «Манастын жети осуяты» (1997), «Манас наама» (2005), 5-6, 7-9-класстар үчүн жазган «Кыргыз тили» окуу китептери, «Биздин адабият» 5-класс, «Кыргыз адабияты» 8-класс окуу китептери үчүн «Манас академиясынын лауреаты» наамы ыйгарылган.

«Заман» 20.02.09

90-көпүзү. Текстти көчүрүп, энчилүү аттардын астын сызгыла, алардын жазылышын түшүндүргүлө. Ар бир абзацка карата суроо түзүлө.

Сары-Челек көлү

Сары-Челек – дүйнөнүн кооз жерлеринин бири. Чыныдыгында эле, анын жаратылышы кереметтүү кооздукту башкача тартуулап турат.

Ал Жалал-Абад областындагы Аксы районунда жайгашкан. Деңиз деңгээлинен 1878 метр бийиктикте туруп, узундугу 7,5 км, аянты 4,92 км², тереңдиги – 234 метр. Тереңдиги боюнча Кыргызстанда 2-орунда туруп, Ысык-Көлдөн кийинки орунду ээлейт. Капталдарын тик, жарлуу тоолор курчап турат.

Сары-Челекте мамлекеттик корукка алынгандыгы боюнча 1959-жылы чечим чыккан. Ошондуктан баалуу айбанаттар, түрдүү жаныбарлар, токойлор, жапайы мөмө-жемиштер өстүрүлүп кайтарылат.

Көлдүн тегерегинде элик, суусар, сүлөөсүн, кашкулак, кирпич, аюу, илбирс, сыяктуу жаныбарлар жашайт. Ал эми көлдүн кооз токоюнда атагы алыска кеткен кыргыз жаңгакы, алма, алча, карагат, бөрү карагат, кожогат, долоно ж.б. өсүмдүктөр бар. «Сары-Челек өзүнчө эле, жаратылыштан түзүлгөн ботаникалык бак» деп да аташат. Анткени, мындай өсүмдүктөрдүн 1000 ден ашык түрү өсөт.

Көлүндө болсо, балыктын түрлөрү, сазан, карп, каналтыр өрдөктөр, ондатралар бар. Ал эми канаттуулардан кекилик, өрдөктөр, кыргоолдор өзүнчө көрк берип тургансыйт.

Сары-Челек көлүнүн айланасында Кылаа-Көл, Ийри-Көл, Чөйчөк-Көл, Бакалуу-Көл деген көлдөр бар. Бул кооз жерге биринчи жолу зубр жаныбарын чет өлкөдөн алып келип, анан санын көбөйтүү үчүн коё берилген. Алар өз мекени катары өстүрүлүүдө.

Бул кооз көлгө жыл сайын өзүбүздүн өлкөнүн эли менен кошо, чет өлкөлүк туристтер келишет. Сары-Челекке Италиядан, Польшадан, Грециядан, Турциядан жана Америкадан келишип таанышып, эс алышат.

«ЭТ»

• **Сөз өстүрүү:** Ар бир сүйлөмдүн маанисин түшүндүрүп бергиле. Силер башкаларды курман айты менен куттуктагыла.

Курман айттагы куттуктоо

Курман айт майрамыңыздар менен, урматтуу кыргызстандыктар!

Бул күн – улуу күн, улуу майрам, ыймандуулукка, тазалыкка, адамгерчиликке чакырган майрам. Баарыбыз жер үстүндөгү ырыскыбызды таза, ак мээнет менен табалы.

Ааламда тынчтык, ынтымак, баарлашуу болсун! Майрамыңыздар менен!

Курман айтыңыздар маарек болсун! Адамдарды жакшылыкка, түбөлүктүүлүккө чакырган бул күнү дасторконубуз ырыскыга толсун! Ала-Тоону бейпилдик, баргерчилик, тынччылык каптап, элибиздин турмушу жакшырып, дүйнөгө атагыбыз угула берсин!

Ырыскыбыз мол, түндүгүбүз түбөлүктүү болсун!

Айт майрамыңыздар менен!

? *Суроолор:*

1. Бардык сөздөрдү баш тамга менен жазыла турган татаал энчилүү аттарга кайсылар жатат? Алардын түрлөрүн айрым-айрым бөлүп көрсөткүлө.

2. Биринчи гана сөзү баш тамга менен, калгандары кичине тамга менен жазыла турган татаал энчилүү аттарга кайсылар кирет.

3. Тырмакчага алынып жазыла турган жана тырмакчасыз жазылуучу энчилүү аттар кайсылар?

СӨЗДӨРДҮ ТАШЫМАЛДАП ЖАЗУУ ЭРЕЖЕЛЕРИ

(Сүзларни кўчириш қоидалари)

Жазууда сап аягына батпай калган сөздү бөлүп ташууга туура келет. Сөздүн муун бөлүктөрү боюнча ташуу эрежелери ташымалдоо деп аталат.

Ташымалдын төмөнкүдөй эрежелери бар:

1. Эгерде эки үндүүнүн ортосуна эки үнсүз тыбыш келсе, анда бир үнсүз мурунку үндүүгө, экинчи үнсүз кийинки үндүүгө кошулуп ташымалданат.

2. Ташымалдоодо бир тамга жолдун этегине калтырылбайт жана бир тамга жолдун башына ташымалданбайт.

3. Эгер эки үндүүнүн ортосуна бир үнсүз тыбыш келсе, анда ал үнсүз тыбыш кийинки үндүүгө кошулуп ташымалданат.

4. Эгерде эки үндүү тыбыштын ортосуна үч үнсүз тыбыш келсе, анда эки үнсүз мурункуга, акыркы үнсүз кийинки үндүүгө кошулуп ташымалданат.

5. Баш тамгаларынан кыскартылган сөздөрдү ташууга жол берилбейт.

Мисалы: БГУ, ИИМ, АКШ, БУУ, КМШ, ЖОЖ ж.б.

Ташымалдоо үлгүлөрү: *ба-ла, ки-теп, те-ре-зе-лер, сү-мөлөк, ба-ка, бо-роон, бээ-лер, тоо-лор, жи-бек, кү-рүч, на-мыс, кун-дуз, жыл-дыз-дуу, кыр-гыз-дар-га, шум-кар-дын, жем-кор, пар-та, най-за, ал-тын, жар-ма, ант-кени, катт-туу, класс-та, алт-ка, ку-мурс-ка, калк-тын, өрт-төн-дү, ку-бант-сын ж.б.*

✍ **91-көңүгүү.** Тексттеги сөздөрдү ташымалдагыла.

Азамат өзү тил алчаак окуучу, кийинки жумада катары менен бир нече жолу сабакка кечикти. Мектепке баратса, жолдо оор чоң сумканы көтөргөн улгайган кошунасын көрүп, ага жардам бергиси келет. Бирок мектепке дагы кечигип барсам, эмне болоор экен деп тынчы кете баштайт. Эмне кылаарын билбей, айласы кетет.

Аңгыча болбой, кошуна кемпир да жардамдашып коюусун өтүнөт. Анын сумкасын колунан алып, үйүн көздөй жөнөйт.

✍ **92-көңүгүү.** Уңгуга бөлүп, ташымал белгиси менен көчүргүлө.

Үлгү: Төр-дөн орун тий-ген бол-со наа-дан-га, ула-га-да кал-га-ны-на ар-дан-ба.

Төрдөн орун тийген болсо наадаңга,
Улагада калганыңа өкүнбө.
Окуу – билим, акылдуу акыл курап,
Билимдүү ойдогусун кабыл кылат.

Билимдин маанисин бил, айтканын ук,
Акыл ал, ар балээден кутулуп чык.

Илим менен билимге көпүрө – тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.

Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.

Тил арстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе – өзүңдү да жеп койгон.
Сөздү карма, башың кесип салбасын,
Тилди карма, тишиң сынып калбасын.

Жусун Балабагыш

93-көңүгүү. Текстти окуп, ар бир абзац боюнча суроо түзүп, жооп алгыла. Ар бир абзацка карата мисал келтиргиле. Тексттин мазмунуна тиешелүү учкул сөздөрдү эстеп айтып бергиле. Жыйынтыгында эссе жазгыла.

Кечирим суроо

Кечирим суроо – адамдык карым-катыштагы асыл сапаттардын бири. Адам баласынын айбанаттардан айырмачылыгы – акыл-эси десек, акыл-эстин бир көрүнүшү өзүнү жиберген каталыгы үчүн башкалардан кечирим сурай билүү. Адам өзү тааныбаган, аралашпаган, эч катышы жок адамдарга зыян да, залал да келтире албайт.

Айталык, автобуста байкабай бирөөнүн бутун тебелеп алдынар, дасторкон үстүндө чай төгүп алдынар, айткан акылын укпай ата-энеңерди ачуулантып алдынар. Дагы башка ушундай кырдаалга туш болдуңар дейли. Ушундай жагымсыз жагдайлардан чыгуунун бир жолу – кечирим суроо.

Кечирим суроо мамилеси чын ниеттен суралуусу керек. Тарыхта кечирим сурабай койгондун натыйжасында адамдар арасында гана эмес, мамлекеттер арасында согуш чыккан жагдайлар да белгилүү. Кечирим сурабай менменсингендикти көрсөтүү барып турган адепсиздик. Бул – адамдын маданиятсыздыгы. Жиберген каталыгыңды, жаратканыңгайсыздыгыңды билгенде дароо бир мүнөт да, кечиктирбей кечирим суроо парз.

Суралган кечирим – өз каталыгыңды моюнга алуу дегендик. Ошол кетирген катанды экинчи жолу кайталабоого

аракеттенүү зарыл. Эң алды менен өз туугандарынды, досторунду таарынтып албоого тырышуу абзел.

– Кечириниз! – деген бул бир касиеттүү сөз. Бүткүл ааламдагы байкабай жасалган жаманчылыктарды жок кылчу сыйкырдуу сөз.

! Билип алгыла. Ар бир инсандык сапат боюнча текст түзүп, макалдарды, фразеологизмдерди келтиргиле.

Ооз ачпаганың артык, үн катпоо. (фразеол)

АКШнын көрүнүктүү мамлекеттик ишмери Бенджамин Франклин, моралдык кынтыксыздыкка жетүү максатында, инсандык жеке сапаттарын өнүктүрө турган ыкма ойлоп тапкан. Башкача айтканда, ката кетирбей жашоо жана аткара турган иштин баарын бүтүрүү, табият берген жөндөмдүүлүктү өстүрүү, терс көндүмдөрдү четтетүү үчүн төмөнкүдөй ыкмалар менен өмүр сүргөн.

1. *Сытаалык* – ашыкча тамактанбоо;
2. *Унчукпоо* – мага жана башкаларга пайда алып келе турган сөздөрдү гана сүйлөө, куру сөздөн качуу;
3. *Иреттүүлүк* – ар бир буюмду өз ордуна коюу, ар бир иш үчүн убакыт белгилөө.
4. *Чечкиндүүлүк* – аткарлышы зарыл болгон ишти жашоо, чечим чыгарылган ишти кандай гана шартта болбосун аягына чыгаруу.
5. *Үнөмдүүлүк, тыкандык* – өзүмө жана башкаларга жакшылык алып келе турган иштерге гана акча коротуу, акчаны ой келди жумшай бербөө.
6. *Эмгекчилдик* – убакытты текке өткөргөбөө, дайыма пайдалуу иш менен алектенүү, керексиз иш-аракеттен баш тартуу.
7. *Ак ишеттүүлүк* – чынчылдык, акыйкаттуулук, жалгандан баш тартуу, таза жана далилденген ойго ээ болуу, аны колдоо.
8. *Адилеттүүлүк, тууралык* – эч кимге зыян келтирбөө, наадандыкка, чыккынчылыкка, кыянаттыкка барбоо.
9. *Ыктуулук* – аша чаппоо, адилетсиздикке, каршы жана чыдамдуу болуу.

10. *Тазалык* – тулку бойдун тазалыгына көңүл буруу, кийимди, турак жайды таза кармоо.

11. *Токтоолук* – майда көрүнүштөргө, кырдаалдарга баш оорутпоо.

12. *Пакизалык* – жүрүм-турумдун тазалыгы менен жашоо, күрөшүү.

«Адам бардык жагынан татынакай болууга тийиш: жүзү жарык, ичи таза, ою тунук, сырты сымбаттуу»

А.П. Чехов

Үлгү: «унчукпоо» – «Сөзүң күмүш болсо, унчукпаганың алтын». (Мак.)

• *Сөздүк:*

сыпаалык – олижаноб

чечкиндүүлүк – қатый

үнөмдүүлүк – иқтисодлик, самарали

токтоолук – оғирлик

 94-көңүзү. Текстти окуп, ар бир абзац боюнча суроо түзүп, жооп алгыла. Ушул темада класста диспут өткөрүп, жыйынтыктарын чыгаргыла. Кыргыз тилиндеги кыздардын адебине, тарбиясына байланыштуу накыл сөздөрдү чогулткула.

Кыз – эненин күзгүсү

Ар бир эле эненин ойлосо оюнан, сүйлөсө сөзүнөн кетпеген көзүнүн каректери – бул балдары. Алардын ар биринин аманчылыгын тилеп, ыймандуу, ырыскылуу, ынтымактуу болуп, жаман көздөн, суук сөздөн оолак жүрүшсө экен деп, күнү-гүнү тилешет эмеспи.

Өзгөчө, кыз балдардын адеп-ыйманы, билим алуусу жана бактылуу жашоосу – ар бир эненин түйшөлткөн негизги милдети. Ошондуктан көпчүлүк энелер:

«Кыз – эненин күзгүсү, каралдым. Кыздардын баскан турганы, ар кандай үй тиричилигиндеги жумушту аткара билгени жана башкаларга адептүүлүктү көрсөтө алгандыгы – өз энедин кадыр-баркы», – деп акыл-насаатты кулагына куюп өстүрүшөт. Албетте, мындай таалим-тарбияны эртелеп үйрөтүп, көктөй көчөт кезинде тарбиялоо зарыл.

Бул учурда наристе сезим менен сырткы дүйнөнү тез кабыл алып, көп нерсени дал өзүндөй өздөштүрүүгө өбөлгө түзүлүп, коомдо да адептүүлүктү көрсөтүүгө тарбия берилет.

Эгерде кыздардын тарбиясы адептүү, билимдүү, ыймандуу жана илбериңки болсо, бир гана энесинин гана кадырбаркын өстүрбөстөн, айланасындагы жакындарынын дагы каада-салттуу, ынтымактуу жана салабаттуу экендигин көрсөтүп турат.

Кыз балага энеси – мээрман апа да, сырдаш-мундаш курбу да, көп нерсени үйрөткөн кеңешчиси болуп, турмушка даярдайт эмеспи. Ошондуктан энелердин зор жана ыйык милдетин сезүү менен тарбиялоо жоопкерчилигин татыктуу аткарышса, анын акыбети кыз балдарынын жүрүм-туруму боюнча дал өзүндөй кайтарылат эмеспи.

• **Сөз өстүрүү:** Текстти окуп, мазмунун талкуулагыла. Баталардын тексттериндеги өзгөчөлүктөрдү байкагыла.

Бата алуу

*Бата менен эл көгөрөт,
Жамгыр менен жер көгөрөт.*

Кыргыз элинде бата алууда эл ичинде кадыр-барктуу, отуруп-турганы нарктуу, айткандары эм, улуу-кичүүлөргө дем, урмат-сыйы бирдей, жекече касиет жылоологон карыя-байбичелерге атайын жолдук менен кайрылат. Бата алуу бул балалуу болууга, алыс сапарга аттанууда, сапардан аман-эсен кайтууда, ойлогон оюна, тилеген максатына жетүүгө карата кылган салттуу аракетин.

Улууларды кастарлап, сый тамактар менен даам сыздыруу бул – бата алуу болуп саналат. Бата адам таткандан кийин ыраазычылык менен берилет.

Бата тилеген келин-кесектер абалы жүгүнүп, улууларга баш ийип, таазим кылышат. Бата аларда туруп эки колдоорун бооруна алышат. Эгерде, жаңы үйлөнгөндөр болсо, төмөнкүдөй бата берилиши мүмкүн.

– «Оо-мийин, алдыңы бала, артыңды мал бассын. Алганын менен тең кары. Кудай менин жашымды берсин. Пайгамбар-сахабалар колдосун!» – деп бата беришет.

Кийин «Анын батасы тийген», «Тегин кишиден бата албаган», «Батадан жаралган бала»... өндүү сөздөр бара-бара уламышка айланат. Ушундан улам кан Кошойдун, кан Бакайдын жайган алакандары, алкаган сөздөрү тегин чыккан эмес деп айта алабыз. (А.А.)

Жалпы элге айтылган батанын үлгүсү:

*Жакшы адамдарды
Теңир жаман көздөн,
Жалган сөздөн сактасын!
Эл намысын коргогон
Эр азаматтардын башынан
Сыймык кетпесин!
Карылар дөөлөттүү,
Балдар сөөлөттүү,
Келиндер келбеттүү,
Жигиттер албеттүү болсун!
Барчылык болуп,
Токчулук келип,
Түндүктөн түтүн булуп,
Очок жанып, ордо толсун!
Эл тынч, журт аман болсун,
Ата-баба арбагы колдосун!
«Кыргыз руху»*

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ

(Публицистик услуб)

Массалык маалымат каражаттарынын кызматын аткаруу менен газета-журналдардагы жана теле, радио берүүлөрдөгү коомдук-саясий, чарбалык, экономикалык жана маданий жаңылыктарды кабарлоо, элге жеткирүү публицистикалык стилдин милдетин түзөт. *Публицистика* латын тилинен алынып, (publiusus) «көпчүлүк», «коомдук» деген түшүнүктү билдирет.

Публицистикалык стилде информациялык үгүт-насыят мүнөзүндөгү чакырыктар, маалыматтар берилип, ар кандай фактылар, аргументтер далилденип, өз убагында ишенимдүү түрдө жеткирилип турат.

Жалпы элге түшүнүктүү тилдик каражаттар аркылуу макалалар, репортаждар, очерктер, фельетондор, интервьюлар жана мамлекеттик токтомдор, чечимдер жана буйруктар ж.б. публицистикалык стилде жарыяланып, кабарланат. Анын стилдик каражаттарын коомдук саясий терминдер, атоолор, неологизмдер жана абстракттуу маанидеги сөздөр түзүп, бардык эле стилдик өзгөчөлүктөрдүн элементи келди.

Текст менен иштөө

95-көңүзү. Тексттин тил каражаттарын байкап, ар бир абзацтагы мазмунду түшүндүргүлө, көчүрүп жазгыла.

Өзбекстандагы Кыргыз редакциясы

1995-жылдын май айында «Узбекистон» басмасынын алдында кыргыз, казак, тажик, түркмөн элдеринин редакциялары ачылган. Ушул тапта кыргыз редакциясында Абиба Юнусалиева, Разия Жуманазарова, Бурул Досматова сыяктуу кыздар иштешет.

Редакциянын ишине, атап айтканда, котормочуларды табууда жана тандоодо белгилүү акын Турсунбай Адашбаев чоң көмөк көрсөттү. Котормочулардын бири Муктар Жураев – Кыргызстандагы белгилүү математик.

Өзбекстанда сексенге жакын кыргыз мектеби бар. Кыргыз редакциясы окуу китептерин мектептердин окуучулары үчүн өзбек тилинен кыргыз тилине которушат. Алардын ичинде «Өзбекстандын тарыхы», «Анатомия», «Информатика жана аны эсептөө техникасы» деген китептер бар.

«Ош шамы»

 96-көңүзү. Тексттин маалыматынын мүнөзүн жана стилдик каражаттарын абзац боюнча талкуулап, диалог уюштургула. Тексттин 1-2-3-4-8 абзацтарын көчүрүп жазгыла.

Сулайман-Тоо бүткүл дүйнөлүк тарыхый мурас тизмесине кирди

*Сулайман-Тоо Ошко ыктап шерик турат,
Ар жактан эл сыйынып келип турат.*

*Адамдардын эңсегенин, тилектерин,
Касиеттүү тоо, ыйык тоо берип турат.*

Кыргызстандын түштүк борбору ордолуу Ош шаарынын чок ортосунда жайгашкан «Сулайман-Тоо» улуттук археологиялык музей комплекси Бүткүл дүйнөлүк тарыхый мурас деп табылды. Бул окуя 2009-жылдын 22-30-июнунда Испанияда ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк мурас комитетинин жыйынынын катышуучулары тарабынан колдоого алынган.

Бул жыйынга 21 өлкөнүн 1200 өкүлдөрү катышкан. Сулайман-Тоону аталган тизмеге киргизүү аракети мындан 16 жыл мурда эле башталган.

ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк мурас комитети эки ирет 2006-2007-жылдары «Сулайман-Тоо» тарыхый мурасынын эстелигин иштеп чыгууну кайтарган.

Дүйнөлүк мурас тизмесине кирүү менен Сулайман-Тоо ЮНЕСКОнун каржылык колдоосуна да алынмакчы. Эми дүйнө элине Ош шаарындагы эл аралык мааниге ээ болгон тарыхый эстеликти таанууга жол ачылат. Бул өз кезегинде Кыргызстанга кызыккан туристтердин агымынын көбөйүшүнө шарт түзөт.

Албетте, жалпы Азия жана Тынч океан аймагынан Сулайман-Тоонун бүткүл дүйнөлүк эстелиги катары жана анын адамзат коомунун тарыхый мурасы катары таанылышы кыргыз жеринин касиеттүү эстеликтерге бай экендигин да түшүндүрөт.

Алсак, Асаф ибн Бурхия күмбөзүнүн – архитектуралык курулушу Сулайман-Тоонун түштүк батышынан орун алган. Эстеликке байланыштуу кызыктуу уламыштарда Сулайман Пайгамбардын абасы жана вазири Асаф ибн Бурхия жарык дүйнө менен коштошордо, «сөөгүмдү Сулайман-Тоонун этегине койгула» – деп керээз калтырган деп айтылат. Чындыгында, мындай күмбөздөрдү куруу Фергана өрөөнүндө XVII-XX кылымдарда кеңири таралган.

Асаф ибн Бурхия күмбөзү – Ош шаарынын көрүнүктүү жана маданият эстеликтеринин бири.

Сулайман-Тоо тарыхый мурасынын алдында эки чоң музей бар. Алар Сулайман-Тоо табият таануу үчкүр музейинин комплекси жана Улуу Жибек жолу тарыхый музейи.

Ал эми Сулайман-Тоосу беш чокудан турат. Буура тоо, Шор тоо, Рушан тоо, Ээр тоо.

Өлкөдө жыл сайын 22-июнь – Сулайман-Тоосунун күнү катары белгилене тургандыгы чечилди.

«ЭТ»

? Суроолор:

1. Сулайман-Тоонун алган орду жана жаратылышы жөнүндө эмне билесинер?

2. Сулайман-Тоо – тарыхый комплекс» деген түшүнүктүн мааниси эмнени камтыйт?

3. Суйламан-Тоо тарыхый мурас, эстелик катары ЮНЕСКОдон коргоого алынышын айтып бергиле?

4. Сулайман-Тоодогу күмбөздөр жөнүндө суроо түзүп, жооп алгыла.

5. Сулайман-Тоого саякат жасап, өзүнөр публицистикалык текст түзгүлө.

 97-көңүгү. Текстти окуп, ар бир абзацтын публицистикалык стилдик өзгөчөлүктөрүнө көңүл бөлгүлө. Бүгүнкү күндөгү «Ош-Бишкек» автомагистралынын кызматы жана анын географиялык маалыматтары боюнча ой жүгүртүү текстин даярдагыла. Ар бир абзацка суроо түзгүлө, мазмунун айтып бергиле.

Ош – Бишкек жолу

Бишкек-Ош жолу Кыргызстандын тарыхындагы магистралдык эң ири курулуштардын бири болуп тарых барагында жазылып калган. Тоону тешип, тоннель аркылуу өткөн уникалдуу, татаал жол өлкөнүн экономикасын, эл чарбасын, транспортун жана элдин турмушун ар тараптан женилдетип, чоң жетишкендиктерди жаратууда мааниси чоң.

Өлкөнүн тарыхында бул жолдун курулушу терең кеткен. 1940-жылы 31-декабрда СССРдин мезгилиндеги мамлекеттик жетекчилер (М. Сталин, В. Молотов) тарабынан кол коюлуп, Фрунзе – Суусамыр – Жалал-Абад – Ош жолун куруу, аны 1942-жылы аяктоо пландаштырылат. Бирок, Фрунзе – Ош жолунун курулушу 1942-жылы бүтпөй калган.

1964-жылы деңиз деңгээлинен 3200 м бийиктикте турган тоннель эксплуатацияга берилип, чарба жумуштарын жеңилдеткен.

1965-жылы Фрунзе – Ош жолунун курулушу 600 чакырымдык автомашина жолу ачылат.

Фрунзе – Ош жолунун курулушунда Москва менен Ленинграддын метрокуруучулары, Красноярск менен Баку шаарларынын проходчиктери, Өзбекстандын жардыруучулары, Сибирдин көпүрө куруучулары катышкан.

Бул жол административдик жана экономикалык мааниге ээ болуп, Кыргызстандын түндүгү менен түштүгүн бириктирип, жол боюнда жайгашкан райондорго да ыңгайлуу болуп, айыл чарба тармагын өнүктүрүүдөгү салымы чоң. Мурда болсо, борбор шаардан түштүк тарапка барыш үчүн үч мамлекетти Казакстан, Өзбекстан жана Тажикстанды басып өтүп, түйшүгү, кыйынчылыгы чоң болгон.

Азыркы Бишкек – Ош автомагистралынын жалпы узундугу 600 чакырым болсо, анын 250 чакырымы бийиктикте жайгашкан.

Татаал тоо кыркаларынан туруп, бир нече ашуулардан өтөт. Алар: Төө-Ашуусу деңиз деңгээлинен 3000м бийиктикте турса, Ала-Бел ашуусу 3200м бийиктикте жайгашкан.

Ош – Бишкек жолу өлкөнүн эл чарбасындагы ири долбоорлордун бири болгондуктан, анын улам оңдолуп, реконструкцияланышы мезгил талабын түзөт.

Ош – Бишкек жолу аркылуу сапар тарткан жүргүнчү аска-зоону аралаган, бул жолдун кай замандарда, кандай эмгек жумшалып курулган таржымалына кызыгары мүмкүн.

«Аалам», 22.04.08

98-көнүгүү. Текстти окуп, которгула. Текст кайсы стилде жазылганын аныктап, мазмуну боюнча айтып бергиле, макалдарды пайдалангыла.

ОЙБЕК (1905-1968)

Мусо Тошмухаммад ўгли Ойбек ўзбек совет адабиётинин ийрик вакилларида биридир.

Шоир Ойбек «Днепрострой», «Фанга юриш», «Комсомолка – ишчи қизга» каби лирик шеърларида ва «Ўч», «Дилбар – давр қизи» поэмасида социализм қураётган халқнинг қаҳрамонона меҳнатини куйлади.

1940 йилда «Қутлуғ қон» романининг босилиб чиқиши ўзбек совет адабиётининг ютуғи бўлди. Бу асар ўзбек халқининг тарихини ўрганишга бағишланган энг яхши асарлардан биридир.

Ойбекнинг «Навой» романи ўзбек совет адабиётида халқимизнинг ўтмишидаги илғор фарзандлари образини яратишга бағишланган биринчи асардир. «Навой» романи 1944 йилда ўзбек тилида, 1946 йилда рус тилида нашр этилди. Ёзувчи романда Алишер Навоийнинг гуманист шоир ва олим эканини, давлат арбоби сифатида халқнинг оғир ҳаётини енгилаштиришга ҳаракат қилганини тасвирлайди.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ойбек «Навой» романи учун СССР Давлат мукофоти лауреати бўлган эди. Шу роман асосида «Навой» кинофильми яратилган.

Атоқли адиб Ойбек 1968 йилда вафот этган.

99-кўпугу. Текст менен таанышып, ар бир абзацты чечмелеп бергиле. «Р. Санатбаев» деген темада «кластер» моделин түзүп, тааныш эмес сөздөр боюнча сөздүк даярдагыла.

Спорттун чыныгы балбаны

Бүгүнкү күндө көп элге таанымал болгон эл аралык балбан Санатбаев Раатбек 1969-жылы 7-майда Жалал-Абад шаарында туулган.

Раатбектин ата-бабаларында «Каман алп» аталып, балбандыгы менен даназаланышкан туугандары болгон.

Р. Санатбаев Бишкектеги олимпиадалык резерв окуу жайынан, Кыргыз дене тарбия институтунан жана Кыргыз Славян университетинен билим алган.

Спорт менен 20 жылдан ашык убакыт машыгып, Кыргызстанды дүйнөгө, Азия өлкөлөрүнө тааныткан.

Грек-рим күрөшү боюнча Азиянын эки жолку чемпиону болуп, Азия оюндарында эки ирет күмүш байге уткан. Ошондой эле, Азия чемпионатында төрт жолу байгелүү орундарга жеткен. Кыргызстандын көп жолку чемпиону аталып, жети жолу жылдын мыкты балбаны катары сыйланган.

Дүйнө чемпионатында коло медалга ээ болуп, Атланта жана Сидней олимпиадаларында өлкөнүн намысын коргогон. 12 ирет эл аралык Гран-при мелдештеринин жеңиши ыйгарылган. 2007-жылы чыгаан спортсмен капысынан белгисиз кишилердин колуна каза тапкан. «Жакшынын өмүрү кыска» деген ушул тура.

Р. Санатбаевдин республиканын булун-бурчтарынан окуучулары эскеришип, спорттук таалим-тарбия алгандар арбагына таазим кылышат.

Спорттогу ийгиликтери үчүн «Даңк» медалы, улуттук олимпиада комитетинин ордени менен сыйланган жана Казакстандын «Кайсар» медалын алууга татыктуу болгон.

Бишкектеги Свердлов районунун «Чыгыш-5» кичи аймагындагы балбан спорт мектебине Санатбаев Раатбектин ысымы ыйгарылып, спорт борборунун алдында эстелиги тургузулду.

«ЭТ»

? Суроолор:

1. Р. Санатбаев спорттун кайсы түрү менен машыгат?
2. Р. Санатбаев кантип спорттогу ийгиликтерди багындырды?
3. Дүйнө чемпионатында кандай медалга жетишкен?
4. Кыргызстандын дагы кайсы спортчуларын билесинер?
5. Азия чемпионатына катышуунун мааниси кандай?
6. Спорттун кайсы түрүнө кызыгасынар?
7. Тексттин публицистикалык мүнөзүн айтып бергиле.

 100-көпүзү. Текстти көчүрүп жазып, татаал сөздөрдү, энчилүү аттарды белгилеп, алардын жазылышын түшүндүргүлө.

1. Мугалимдер таймашты

Өткөн жумада улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун 80 жылдык мааракесине арналган мугалимдердин конкурсу өткөрүлдү. Конкурс Баткен шаарындагы В.И. Ленин атындагы орто мектептин башталгыч класстарынын мугалимдеринин арасында болду. Конкурста таймашкан командалар өз аттарын Ч. Айтматовдун чыгармаларынан коюшуп, жазуучу жөнүндө ырларын окуп беришти.

Ыр-бий, кол өнөрчүлүк, тамак-аш көргөзмөсү менен коштолду. Жыйынтыгында 4-орунга «Эрте келген турна-

лар» командасы, 3-орунга «Делбирим», 2-орунга «Бугу эне», 1-орунду болсо, «Жамийла» командалары эзлешти.

«Заман Кыргызстан» 13.03.09

2. Себат лицейинде энелерге таазим

Бишкектеги Ч. Айтматов атындагы уландар лицейинин окуучулары «ВЕФА» борборунда апаларды куттуктап чоң концерт берди.

Лицей мүдүрү Өмүр Фарук Сөзжи аялзатынын байыртадан бери эле ардакталып келерин, сый-урмат көрсөтүлөрүн айтып, өзү болсо «Жубайыма» деген ырын тартуулады.

Кечеде кадырлуу конок болуп лицейдин ысымын алып жүргөн залкар жазуучунун карындашы, окумуштуу жана коомдук ишмер Роза Айтматова катышуу менен бул программасы үчүн окуучуларга ыраазычылык билдирди.

«Заман Кыргызстан» 13.03.09

! Билип алгыла.

Алманын эстелиги

Айрым шаарларда эл үчүн өзгөчө кызмат кылып, ден соолугуна көмөк көрсөткөн мөмө-жемиштерге эстелик тургузушкан.

Казакстандын Алма-Ата шаарында алмага эстелик тургузулган. Эстелик Көк-Дөбө тоосуна мрамордон жасалып, түбүнөн чыгып турат.

Дагы бир алмага эстелик Россиянын Курск шаарында тургузулган. Антон сортундагы бул алма Россияны өз мезгилинде башкарып турган Екатерина II нин сарайына жеткирилип турган. Бул алма Курск шаарынын символу болуп келет. Буга байланыштуу жыл сайын «Жылдын мыкты адамы» наамын жеңүүчүлөрүнө ушул алманы чагылдырган алтындан жасалган сыйлык тапшырылат.

«Заман Кыргызстан» 3.04.09

101-көпүгүү. Табышмактын жандырмагын тапкыла.

Эзелден бери эки адам,
Бири-бирине жете албайт. *(а.), (к.и)*

Там үстүнө таруу жайдым,
Таң атпай жыйып алдым. *(ж...з)*

Буту жок, басат,
Канаты жок, учат. *(б...т)*

 102-көпүгүү. Көчүрүп жазып, публицистикалык тексттеги өзгөчөлүктөрдү, мазмундагы өзгөчөлүктөрдү тактагыла. Өзүңөр ар кандай темада, ушундай көлөмдө макала жазгыла.

Төкмө акындардын сынагы өттү

Жалал-Абадда Сузак районунун түзүлгөндүгүнүн 80 жылдыгына жана Б. Алыкуловдун 125 жылдык мааракесине арналган төкмө акындардын республикалык сынагы өттү. Ага республиканын бардык областтарынан 40 тан ашык акындар катышты. Ар бир катышуучуга жогорку талап коюлуп, сөзүнүн маанилүүлүгүнө, комуз чертүү өнөрүнө, үндү пайдалануу дикциясына көңүл бурулган.

Жыйынтыгында гран-прини Бишкектик Мээрим Карыпова жеңип, 90 миң сомго жана дипломго ээ болду.

Биринчи орунду Жалал-Абад облусунун тургуну Дилкумар Жолдошева ээледі. Экинчи орун эки конкурсант ортосунда бөлүштүрүлүп, 10 миң сомдон сыйлык алышты. Ал эми Нурзия Исмаилова жана Кулмат Сыдыков үчүнчү орунду бөлүшүп 7,5 миң сомдон алышып, дипломго ээ болушту.

«Кыргыз Туусу»

103-көпүгүү. Текстти которуп, сөздүк түгүлө жана эссе жазгыла.

Энелер бешик ырын унутпаса

Биз баарыбыз эле, бешик ыры менен торолгонбуз. Эне баарынан ыйык, баарынан улук. Бүгүнкү жаш кыздар эртең эне болот. Кыздарга энелери бешик ырын, анын теңдешсиз мээримди камтыган тарбиялык маанисин түшүндүрүшүп,

үйрөтө жүрүп мураска өткөрүү керек. Бул – улуу жетишкендиктин бири. Анткени энелердеги тунук, табигый мээрим, боорукердик, асыл тилек, баланын өмүрү деп жаратканга жалынып-жалбаруу ушул бешик ырында камтылат.

Очок башында, бешик жанында бизди кылымдар бою бешик ырын ырдап, каада-салтты сактоо менен балдарын чоңойтуп келишкен. Эзелерибиз бешик ырын унутпай, ыйык тутуп, үйрөтүп улантышы, аткара билиши зарыл.

«Заман Кыргызстан» 6.03.09

 104-көңүгүү. Текстти окуп, ар бир абзац боюнча диалогдук кепти уюштургула.

Байтик баатыр

Кыргыз элинин улуу инсаны Байтик баатыр өзүнүн ири ишмердүүлүгүнүн арты менен XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыздарга эле эмес, Кокон хандыгына жана Россия падышалыгына чейин таанылган.

Чүй боорундагы солто уруусунун атактуу башкаруучусу Байтик Канай уулу 1820-жылы жарык дүйнөгө келген. Ал пайгамбар жашынан ашыра жашап, 1886-жылы 66 жаш курагында көз жумган.

Байтиктин ата-бабалары илгертеден эле журт башкарган, кыйын кырдаалдарда журт намысын коргогон, элдин биримдигин, ынтымагын чындоого белсенген элдерден болушкан. Тектүү үй-бүлөдөн чыккан Байтик атына заты жарашып, эл намысына жарагандыгы, эл үчүн кам көргөндүгү жана алды-артын карап иш кылгандыгы менен даназаланган.

Элдеги кырдаалга туура баа берип, опурталдуу учурларда ыңгайын таап жол салган улуу инсан болгон.

Көчмөн турмушта өзүнүн акылы, жөндөмү, мүнөзү, ишаракеттери менен таанылып, элдин элегинен өткөн зор кадыр-барктуу инсандар гана баатыр аталышчу. Канайдын тогуз уулунун арасынан жалгыз гана Байтик «баатыр» да-

ражасына татыктуу болгон. Байтик баатырдын коомдук саясий ишмердүүлүгү XIX кылымдын орто ченине туш келет. (К. Молдокасымов)

Т. Өмүрбеков
Шоокум, 12, 2008

? Суроолор:

1. Тексттеги «Баатыр» деген сөздүн азыркы «Эл баатырынан» айырмасын айтып бергиле?
2. Байтиктин баатырдыгын кайсы сапаттары далилдеп турат?
3. «Тектүү үй-бүлөдөн чыккан» деген фразаны кандай түшүнөсүңөр?
4. XIX кылымдын орто ченинде түштүктө кайсы бийлик ээлеген?

ИШ КАГАЗДАРЫ

(Иш қоғозлари)

Кыргыз тилиндеги иш кагаздарынын так жана адабий тилде, сабаттуу жазылышынын практикалык мааниси чоң. Иш кагаздарынын түрлөрү адистик кызматтарга, административдик башкарууга жана укуктук мамилелерге тиешелүү документтердин даярдалышында колдонулат.

Иш кагаздарынын негизги максатын тараптардын (мамлекеттердин, мекемелердин, уюмдардын, бийлик органдарынын жана жалпы эле калктын ж.б.) өз ара байланыштарын жөнгө салуу, алардын ич ара макулдашууларын тартипке келтирүү, атуулдук суроо-талаптарды бирдиктүү тилдик каражаттар аркылуу уюштуруу ж.б. иштери түзөт.

Иш кагаздары мазмуну боюнча эки чоң топко бөлүнөт.

1. Расмий иш кагаздары;
2. Расмий эмес иш кагаздары.

Расмий иш кагаздарына: *мыйзам, устав, буйрук, указ, программа, декрет, резолюция, чечим, келишим, иш план, билдирүү, жобо, билдирме, конвенция, кулактандыруу ж.б. кирет.*

Расмий жана расмий эмес иш кагаздарынын стилине мүнөздүү болгон негизги өзгөчөлүк катары төмөнкүлөр эсептелинет.

а) тышкы түзүлүшү боюнча б.а. формасынын өзгөчөлүгү (штампы, колу, ырастоочу белгилери болушу керек);

- б) ар бир документтин өзгөчөлүгүнө ылайык лексикалык, грамматикалык каражаттардын колдонулушу;
- в) айтыла турган ой так, түшүнүктүү жана анык туюндурулуп, адабий тилдин нормативдеринин сакталышы;
- г) ар бир иш кагазы белгилүү үлгүдө жазылат ж.б.

Ишеним кат (Ишонч хати)

Бул документти жазуу менен өзүнө тиешелүү болгон баалуу буюмду, акчаны, айлыкты алуу үчүн кимдир бирөөлөргө ишеним көрсөтүү үчүн жазылат. Ишеним кат жеке адам, же бир мекеме тарабынан берилиши мүмкүн.

Ишеним катта төмөнкүлөр көрсөтүлөт.

- а) Документтин аты;
- б) Ишеним көрсөткөн адамдын аты-жөнү, кызматы, жашаган жери, дареги;
- в) Ишеним каттын мазмуну (буюму, акчасы);
- г) Паспортунын номери, кайдан, качан алынгандыгы, катталгандыгы;
- д) Ишеним катты берген датасы, колу;
- е) Ишеним катты күбөлөндүрүүчү адамдын кызматы, аты-жөнү, датасы, колу, печаты.

Ишеним кат

Мен, Кулматова Жыпар, Ош шаарындагы Керме-Тоо орто мектебинин мугалими, шаардык билим берүү башкармалыгынан май айы үчүн 5,000 (беш миң сом) айлык акыны ушул мектептин мугалими Ашырбаева Айнурдун алышына ишеним көрсөтөм.

Дареги: Ош шаары, паспорт А196146, Ош шаарынын ИИБсы тарабынан 2004-жылдын 10-апрелинде берилген.

2009-жыл, 20-май (колу) Кулматова Ж.

Кулматова Жыпардын ишеним катын күбөлөндүрөм

Мектептин директору (печать) (колу) Садыков А.

Токтом (Карор)

Жыйналыштын, кеңешменин жүрүшү боюнча жазылган документ. Токтомду жазууда төмөнкүдөй негизги учурлар көрсөтүлөт.

- а) Токтомдун катар номери;
- б) Мекеменин, уюмдун аты;
- в) Жыйналышты өткөргөн убагы (жылы, айы, күнү);
- г) Жыйналышка катышкандар;
- д) Жумушчу президиум;
- е) Жыйналыштын төрагасы, аты-жөнү;
- ж) Жыйналыштын катчысы, аты-жөнү;
- з) Каралган маселелер;
- и) Каралган маселелер боюнча баяндама, же эсеп-кысап;
- к) Кабыл алынган чечим;
- л) Чогулушту алып баруучулардын колу;
- м) Күн тартибиндеги ар бир маселе үч бөлүм боюнча белгиленет:

1. «Угулду» бөлүмү;
2. «Сөзгө чыккандар» бөлүмү;
3. «Токтом кылынды» бөлүмү.

Эскертүү: Жыйналыш жүрүшүн толук жана толук эмес жазууга болот.

Токтом

*4-август,
2006-жыл
№ 2,*

Гимназия мектебинин баштапкы профсоюз уюмунун жалпы чогулушу болду. Профсоюз уюмунун катышкан мүчөлөрү - 58.

Күн тартиби: 1. Жаңы окуу жылына карата мектептин ремонтунун жүрүшү жана профсоюз мүчөлөрүнүн жардамы жөнүндө.

(Баяндамачы, мектептин чарба ишин башкаруучу – К. Асанов)

I-маселе.

Угулду: Биринчи маселе боюнча мектептин чарба ишин башкаруучу жолдош К. Асанов кыскача баяндап, профсоюз

мүчөлөрү быйылкы жылы берилген убакыттын ичинде класстарды, кабинеттерди жана мектепти жаңы окуу жылына карата толук ремонттоп бүтүрүшкөндүктөрүн билдирди.

Жарыш сөзгө чыгып сүйлөгөн мектептин окуу бөлүмүнүн башчысы Осмонова Айгүл быйыл ремонт сапаттуу, уюшкандык менен өткөндүгүн баса көрсөттү.

Мектептин ремонтунун жүрүшү жана профсоюз мүчөлөрүнүн жардамы жөнүндө мектептин чарба ишин башкаруучусу К. Асановдун билдирүүсүн жана бул маселе боюнча жарыш сөзгө чыгып сүйлөгөндөрүн, айткандарын угуп, профсоюз уюмунун жалпы чогулушу чечим кылат:

1. Ремонтко катышкан профсоюз мүчөлөрүнө 4 күндүк дем алуу берилсин, андан кийин жашылча өстүрүү жумуштарына катышсын.

2. Жайкы жумуштун жүрүшү жөнүндө маалымат берүү уюштурулсун.

Чогулуштун төрагасы (колу) Аскар уулу Нурбек

Чогулуштун катчысы (колу) Бакыт кызы Назира

! Билип алгыла.

Сүймөнкул Чокморов – бүткүл союздук Ленин Комсомолу сыйлыгынын лауреаты, СССРдин эл артисти, Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты. Ал – союздук кинофестивалдарда ролду мыкты аткаргандыгы үчүн байгени беш ирет жеңип алган жалгыз актер. Сүймөнкул өтө кичи пейил, сабырдуу, эрктүү, ишке өжөр, карапайым, таланттуу актер жана сүрөтчү болгон. Анын «Менин

энем» 1962, «Менин уулум» 1972, «Сирень» 1984-1985, «Майрам» 1987, «Айылдаштарым», «Уздар», «Кыргызстан кинематографисттери» сүрөттөрү бизге кеңири белгилүү.

❓ *Кайталоо үчүн суроолор:*

1. Төмөнкү сөздөрдөгү айрым үнсүздөрдү түгөйлөш тыбыштары менен алмаштырып, мисал келтиргиле. *Заман, гана, дөө, дос, жүрөк, дар, зор, жарык, дак, жагын, желек, был, чабан, жер ж.б.*

2. Төмөнкү сөздөрдү өзбек тилине которуп, сүйлөм түзгүлө жана айырмачылыгын аныктагыла. *Мээрим, саат, маал, даана, таарынчаак бороон, даана, буурчак, тээк, куурдак, күнөө, өгөө, кичүү, тирүү, керээз, кароол, таасир, доорон ж.б.*

3. Төмөнкү ырды жаттап, көркөм окугула.

Жаштык кез – майтарылбас алмаз курал,
Жаштык кез – көз жетпеген бийик мунар.
Жадырап жер бетине гүл ачылса,
Жаркырап асмандагы күн кубанар.

Жаштык кез – чабыттаган кыраандайсың,
Жаштык кез – сайрап турган улардайсың.
Жайлоодон салкын соккон жел жапырган,
Жайкалган жашыл шибер ыраңдайсың.

Ж. Бөкөнбаев

4. «Т. Сатылганов», «Сулайман Тоосу – эл аралык тарыхый эстелик» деген темаларда баяндама жазуу.

5. Кыргыздардын дүйнөлүк I Курултайы жөнүндө аңгемелеп бергиле.

6. Каалаган ырды эстеп жазып бергиле.

7. Өзүңөр жазган аңгемеден багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү аныктагыла.

8. Сүрөттөө тибиндеги текст түзгүлө.

9. Ой жүгүртүү тибиндеги «Физика предмети», «Декабрь айы» деген темаларда текст түзгүлө.

10. «Адептүүлүк – ар бир адамдын ыйык милдети» деген диалогдук келти түзгүлө.

● *Сөз өстүрүү:*

*Турмуштук суроолорго туура жооп
Бабалардан калган санжырга*

– *Кубаныч эмне, кайгы эмне?*

– Кубанычтын да, кайгынын да булагы көп. Чоң кубаныч – балалуу болуу, Чоң кайгы анын учуп кетиши.

- Душман менен туугандын айырмасы кандай?
- Күбүр сөз – душман, так айтылган ачык сөз – тууган.
- Бу жалганда не семиз?
- Суудан семиз эч нерсе жок. Ал эми калган жандыктын бардыгынын семизи да, арыгы да убактылуу. Суу бардык жандыкка өмүр тартуулап, эне болуп турат.
- Бу дүйнөдө не кордук, не олжо?
- Отун – олжо, суу – кордук. Суу жок болсо өсүмдүк гана эмес, жан-жаныбарлар да жашай албайт. Отун болбосо адамдын жашоосу өтпөйт.
- Өлүү менен тирүүнүн айырмасы кандай?
- Тирүү жүрүп, өлүк болгон адам, өлүү болуп, тирүү жүргөн адам бар. Жакшы атка конуу өмүрдөн кымбат, жаман атка конуу өлүмдөн катуу. Жаман атка конуу оңой, жакшы атка конуу кыйын. Жакшы деген атты жоготуп коюу оңой, аны асырап жүрүү кыйын.

 105-конуу. Текстти окуп, «Чай» деген темада кластер түзүп, ой жүгүртүү текстин жазгыла.

Көк чай

Эгерде кимде-ким Орто Азияда болсо, андагы элдердин чайды кандай жакшы көрө тургандыгын билишет, бирок ал – кадимки кара чай эмес, көк чай. Көк чайдын үлүшүнө биздин өлкөдө чыгарылып жаткан бардык чайлардын 30 проценти туура келет. Көк чайды да кадимки чай даярдалуучу жалбырактан жасашат. Бар болгон айырмачылыгы анын технологиясында. Биринчи жолу чайдын жалбырагын иштетүүдө ысык буу менен бууландырат. Натыйжада бардык ферменттер бузулат.

Кара чай өзүнүн түсүн жоготпойт, а көк чайда болсо, танин, витаминдүүлүк жана бактерициддик касиет толугу менен сакталат. Ошондуктан коюу чыккан көк чайдын дизентерияга да дарылыгы бар. Кара чайга караганда, көк чай өзүнүн пайдалуу жактары менен айырмаланат.

! Билип алгыла.

Этика

Адамгерчиликке, жүрүш-туруш эрежелерине үйрөтүүнүн төмөнкүдөй этикалык маанилерин интерпретациялоо менен диалогдук кепти түзүү.

1. Алдындан аксакал чыкса, башынды ийип, таазим кыл. Уул алыскы сапарга жөнөөр алдында сөзсүз түрдө ата-энеси менен чын ниетинен коштошуп, алардын ыраазылыгын алыш керек.

2. Эркек бала кыз баланы урматтай билүүсү жана «Кыз баланын жолу улук» деген макалдын мааниси.

3. Улуу кишилердин жасаган иштерин туура, же натуура экендигине шек келтирүүгө эч кимдин акысы жок.

4. Элинде ынтымак болбосо, ырыстуу Ата Журтун ажыратат.

Коркут атанын осуяттарынан

106-көпүзүү. Суроолорго жооп жазгыла.

1. Кышкы каникулда сен кантип эс аласың жана эмне кыласың?.....
2. Беш жылдан кийин биздин мектеп кандай болот?.....
3. Он беш жылда кандай иштерди бүтүрүүнү элестетесиң?.....
4. Келечекте кайсы кесиптин ээси болосуң?.....
5. Мекениң үчүн кандай кызмат кыласың?.....
6. Сага кайсы предметтерден мыкты билим алуу жагат?.....
7. Билген макалдарыңды пайдаланып, оюнарды айтып көргүлөчү?.....
8. Фразеологизмдерден мисал келтирип бергиле?.....
9. Ч. Айтматовдун кайсы чыгармаларын окудуң?.....
10. «Биздин класс» деген темада ой жүгүртүү текстин түзгүлө?.....
11. Татаал энчилүү аттардын түрлөрүн атап, мисал келтиргиле.....

ТАТААЛ СӨЗДӨРДҮН ТҮРЛӨРҮ

(Кўшма сўзларнинг турлари)

Эки же андан көп сөздөрдөн айкалышып, бир гана маанини, бир гана түшүнүктү билдирген сөздөр татаал сөздөр деп аталат.

Мисалы: *өнөр жай, таш бака, ак куу, тоту куш, берип жибер, темир жол, отуз сегиз, жол баичы, калай кашык, алтын саат, кызыл аскер, орун басар; ата-эне, ага-тууган, жер-суу, эже-сизди, бала-чака, ЖК (Жогорку Кеңеш), АКШ (Америка Кошмо Штаттары), АК (Акционердик коом), КР (Кыргыз Республикасы)*

Татаал сөздөр төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилерге ээ

1. Татаал сөздөрдүн курамындагы сөздөрдү бири-биринен ажыратып кароого болбойт: *Ата Мекен, алп кара куш, ак чардак, таш көмүр, чек ара, агайын-тууган, жакшы-жаман, сак-саламат, Чолпон-Ата, Кара-Суу, куру бекер, тогуз кат, төрт түлүк, макал-лакап ж.б.*

2. Татаал сөздөр биригип келип, бир затты, кыймыл-аракетти билдирет: *күч-кубат, жер-суу, келе жатат, чоң эне, көк бөрү, ат чабыш, бара жатат, окуп отурат ж.б.*

Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр үчкө бөлүнөт:

1. Кош сөздөр;
2. Кошмок сөздөр;
3. Кыскартылган сөздөр.

✍ **107-көнүгүү.** Төмөнкү татаал сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзүп, сөз түркүмдөрү боюнча ажыраткыла.

Жол баичы, бала-бакыра, өнөр жай, күрөө тамыр, күл азык, бетме-бет, таш бака, жер-суу, агайын-тууган, чоң эне, ат чабыш, сак-саламат, оң-тетири, бийик-бийик, кызыл-тазыл, класс жетекчи, эки жүз, кол жазма, оозеки элдик чыгармачылык, дем алыш, кар жилик, боз үй, кара өрүк, бет аарчы,

кара ниет, көк кашка, козу карын, мажүрүм тал, акын-драматург, премьер-министр, вице-президент, кол кап, кеп тажыя, кирип-чыгып, бара албады, бет маңдай, кун сайын, кол чатыр, оймо-чийме, эл агартуу, чогула баштады, айтса болот эле, чын куран, суроо-жооп, окуп-үйрөнүү, орто окуу жайы, каршы-терши, вйдө-төмөн, ала-була, култура баштады.

■ 108-көнүгүү. Текстти окуп, өзбек тилине которгула. Татаал сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

Жаратылыш байлыгы

Табийгат менен өмүр түздөн-түз байланыштуу. Жаратылыштын ажайып кооздугунан биз ыракат алабыз, аралашып жашайбыз, өмүр сүрөбүз.

Жылдын төрт мезгилинин өз-өзүнө ылайык сулуулугу бар. Толукшуган жай айында тоодогу түркүн түстөгү гүлдөргө суктана кароонун өзү да кандай ыракат! Анан ак төөнүн карды жарылган күз келет. Толгон-токой жер-жемишке, жашылчага, мөмө-чөмөгө толгон күз айын да эңсейбиз.

Ооба, ар бир мезгилдин өзүнө ылайык ажайып кооздугу, адамдын ден соолугуна тийгизчү сыйкырдуу таасири бар. Жер бетин ак кар баскан ызгаардуу кыш айынын да, сулуулугу маалым. Даза абанын жыты каңылжар жарат.

Тээ алыста-алыста көкүрөк керген алп тоолор элечек оронгонсуп аптак. Улуу тоону аймактап жашоочу жапайы жаныбарлар ылдыйлап конуш которушат. Жаздын келишин эңсешет.

● Сөздүк:

түздөн-түз – тўғридан-тўғри, бевосита
ажайып кооздугунан – ажойиб гўзалигидан
каңылжар жарат – қузгатувчи тоза хаво
толукшуган жай айы – тебралган ёз ойи
сыйкырдуу таасири – сеҳрли таъсири
ызгаардуу кыш – совуқ қиш

КОШ СӨЗДӨР

(Жуфт сүзлөр)

Эки же андан көп сөздөрдүн туруктуу айкалышынан түзүлүп, жалпыланган бир түшүнүктү билдирген, жуп-жубу менен айтылган татаал сөздөр кош сөздөр деп аталат. Арасы дефис менен ажыратылат.

Кош сөздөр маанисине карата төмөндөгүдөй үч топко бөлүнөт:

1. Эки сөзү тең маани берүүчү кош сөздөр:

Мисалы: *ата-эне, эже-сиңди, жакшы-жаман, оң-тетири, курбу-курдаш, кышты-кыштай, эл-жер, өйдө-ылдый, илим-билим, бак-дарак, сак-саламат, кайгы-капа, курт-кумурска, козу-улак алдуу-күчтүү, арыз-арман, кылык-жорук ж.б.* сөздөр кирет.

2. Бир маани берүүчү, бири маани бербөөчү кош сөздөр:

Мисалы: *эт-мет, китеп-сипеп, мал-сал, бала-чака, азык-түлүк, кийим-кече, көйнөк-көңчөк, кызыл-тазыл, жоро-жолдош, оңой-олтоң, кир-кок, эттеп-септеп, тыйын-тыпыр, кең-кесири ж.б.*

3. Эки сөзү тең маани бербеген кош сөздөр:

Мисалы: *үрөң-бараң, быкы-чыкы, быт-чыт, кажы-кужу, акыр-чикир, ыпыр-сыпыр, уйгу-туйгу, үрөң-бараң, кым-куут, илең-салаң, алай-дүлөй, убай-чубай, азан-казан ж.б.*

✍ 109-көнүгүү. Кош сөздөрдү тапкыла, араларына дефис койгула, анын себебин түшүндүрүү менен, көчүрүп жазгыла.

1. Ажардын ичкен жегени аш болбой, ата энесин сагынып кетти. 2. Көрө көрө көсөм болот, сүйлөй сүйлөй чечен болот. 3. Бардыгы – кедей кембагалдардын балдары. 4. Түнкү сыдырым беттен сылап, эгин тигин, бак дарак билинер билинбес болуп шуудурайт. 5. Таң үрүң бараңда туруп, мал салыма көз салам. 6. Атайдын үйүнөн келим кетим үзүлбөйт. 7. Бүркүт козулардын арык торугун алып кетүүгө келген экен. 8. Дайырдын аткан замбирегинен душмандын

танкасынын быт чыты чыкты. 9. Шамал болуп, кар уйгу туйгу жаай баштады. 10. Жер суу дүнгүрөп, замбиректер каршы терши атылып жатты. 11. Балдардын ата энелерине жардам бергендери чакырылган жок.

КОШМОК СӨЗДӨР

(Кўшма сўзлар)

Эки же андан ашык сөздөрдүн туруктуу айкашууларынан түзүлүп, так бир түшүнүктү билдирген сөздөр, же сөз айкашы кошмок сөздөр деп аталат.

Кошмок сөздөргө төмөнкүдөй сөздөр кирет: 1. Ар бир сөзү өз алдынча мааниге ээ болгон сөздөр. Мисалы: *боз үй, бел боо, кырк аяк, беш жылдык, ала карга, чек ара, Ата Мекен, өнөр жай, айыл чарба, козу карын, айыл өкмөтү, кыз куумай, бака жалбырак, дем алыш, кышкы каникул, сабат санжырасы, окуу китеби, тарбиялык саат ж.б.*

1. Кошмок сөздөргө эки, же андан ашык сөздөрдөн куралган адам аттары да кирет.

Мисалы: *Тоголок Молдо, Молдо Нияз, Акыл карачач, Молдо Кылыч, Кыз Сайкал, Жаңыл мырза, Казат Акмат тегин, Эр Табылды, Мирзо Турсун заде, Жан-Жак Руссо ж.б.*

2. Эгерде кошмок сөздөр энчилүү атка айлана турган болсо, анда алардын арасы дефис менен ажыратылат.

Мисалы: *Ысык-Көл, Жалал-Абад, Ак-Сай, Тогуз-Торо, Ак-Буура, Сары-Челек, Ала-Бука, Сары-Жаз, Базар-Коргон, Жети-Өгүз, Терек-Сай, Көк-Дөбө, Кош-Терек ж.б.*

110-көпүгүү. Текст менен таанышып, өзбек тилине которгула.

Бишкек шаары – Кыргыз Республикасынын борбору. XIX кылымдын башында шаардын ордунда Бишкек чеби болгон экен. Ал чеп өзүнүн саясий мааниси менен белгилүү болгон. Бара-бара чептин тегерегинде шаар пайда болгон.

1926-жылы шаарга атактуу аскер башчысы М.В. Фрунзенин ысымы ыйгарылган. Ал эми 1991-жылы өлкөнүн эгемендүүлүгүнүн шарапаты менен кайрадан өлкөнүн борбору – Бишкек шаары деп аталып калды. Азыр шаар өзүнүн тарыхый атына ээ болду.

Шаардын көчөлөрү проспектилерге айланып, архитектуралары өзгөрдү. Бишкекте көптөгөн завод, фабрикалар, өнөр жай ишканалары бар.

Бишкек шаарында жогорку жана орто окуу жайлары бар. Анда улан-кыздар кесиптик билим жана тарбия алууда. Борборубузда Улуттук Илимдер Академиясы орун алган. Анда белгилүү окумуштуулар эмгектенишет. Академияда бардык илимдин тармактары боюнча институттар иштейт.

Мурда Бишкекте кичинекей жер тамдар көп болгон. Азыр болсо көп кабаттуу имараттар, турак үйлөр курулган. Алардын ичинде «Ленин» атындагы музей, «Ысык-Көл», «Хаят», «Жаннат» мейманканалары ж. б.

Шаарыбызда көптөгөн эс алуу жайлары, сейил бактары, гүлзарлар, бульварлар бар. Өзгөчө түстүү музыкалык фонтаны көз жоосун алат.

Баарына белгилүү бульвар – Эркиндик бульвары. Анын узундугу 3 км ден ашык. Шаардыктар жана меймандар бул кооз жерде эс алууну жакшы көрүшөт. Шаарыбызда опера жана балет театры, кыргыз жана орус драма театрлары, куурчак театры, филармония жана көптөгөн кинотеатрлар бар.

● Сөздүк:

саясий – сийсий

улуттук илимдер академиясы – миллий фанлар академияси

өнөр жай – корхона

бала бакча – болалар боғчаси

белгилүү окумуштуулар – атоқли олимлар

III-көңүзү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн кошмок сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

1. Ак жибек көйнөк, кызыл тукаба бешмант, кызыл жибек жоолук, омууроодогу кызыл шуру, ак седеп, алтын шакек сулуунун көркүн чыгарып, көрүнүшүн миң кубултат. (К.Ж.) 2. Дүйшөнкул жаш кезинен эле коңур, жоош, бирөөгө

жамандык ойлобогон жигит эле. Сакалы куудай агарган карыялар, эңкейген кемпирлер, кыз-келиндер, мектеп балдары баары Дүйшөнкулду узатуу үчүн келишкен. (Ж.Б.) 3. Ал күнү мен эки жүз эсе тез, эки жүз эсе бийик учтум. (Ю.Г.)

(112-көңүгүү. Табышмактардын жандырмагын тапкыла.

Ундан ак,
Кардан жумшак. *(п...а)*

Күнү-түнү тынбаган
Жара чапса сынбаган. *(с..)*

Ай талаада ак сандык
Оозу мурду жок сандык. *(ж.....а)*

113-көңүгүү. Макалдарды окуп, маанисин түшүндүргүлө, Татаал сөздөрдү тапкыла.

Китеп – биздин доордун күзгүсү.

Тил байлыгы – учу-кыйыры жок деңиз, ал казып бүтпөй турган кен. (А. Токомбаев)

Дүйнөдө ата-энеден башканын баары табылат.

Ата-энесин сыйлагандар –
Өмүр бою таалайлуулар.

Акыл менен деп соолуктап –
Артык эч нерсе жок.

114-көңүгүү. Текетти окуп, адегенде темасын койгула. Татаал сөздөрдү таап, алардын кайсы түргө кире тургандыгын тактагыла. Көчүрүп жазгыла.

Соода, менчик соода, мамлекеттик соода, кооперативдик соода, коммерциялык жана эл аралык соода болуп бөлүнөт. Биздин шаарда менчик жана мамлекеттик соода жакшы өнүккөн. Коммерциялык сооданы коммерсанттар жүргүзүшсө, эл аралык сооданы өкмөт башчылары жана өлкөнүн жооптуу соода кызматкерлери жүргүзүшөт. Соода дүкөндөрдө, соода түйүндөрүндө, базарларда, жарменкелерде уюштурулат.

Мен соода кызматкеримин. Мамлекеттик соода тармагында иштейм. Мамлекеттик соода дүкөндөрү дүр-дүйнө, бут кийимдер, чарба, балдар, баш кийимдер, асыл буюмдар, мөмө-жемиш, кооперативдик, коммерциялык китеп дүкөндөрү болуп бөлүнөт. Ар ким өз кесибин жакшы ардактайт. Мен дагы сатып алуучуларды ар дайым маданияттуу тейлөөгө аракеттенем.

Дүр-дүйнө дүкөндөрүнө дайыма эл көп келет. Анткени бир эле дүкөндөн каалаган бөлүмгө барып, керектүү буюмду сатып алса болот. Дүр-дүйнө дүкөнүндө спорт товарлары, парфюмерия, кийим-кечектер, кездемелер жана азык-түлүк бөлүмдөрү жайгашкан. Бөлүмдөрдөгү товарлардын сапаттуу жана керектүү болгондугуна көңүл бөлүнөт. Кээ бир бөлүмдөрдө өзүн-өзү тейлөө болсо, айрым бөлүмдөрдө «ЭТ»

✎ *115-көпүгүү.* «Кыргыз Республикасына саякат» деген темада ар бир шаардын, областтардын, райондордун татаал энчилүү аттарын территориялык жактан бөлүп, жазып чыккыла.

✎ *116-көпүгүү.* Өзүнөр билген, же жашаган жериңдердеги эки же андан ашык сөздөрдөн куралган географиялык энчилүү аттарды катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Ал географиялык энчилүү аттардын канча сөздөн түзүлгөнүн жана алар кандай жазыларын түшүндүргүлө.

КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨР

(Кыскартма сүзлөр)

Бир нече толук маанилүү сөздөрдү баш тамгаларынан, муунунан ж.б. кыскартылып алынышы кыскартылган сөздөр деп аталат.

Мындай сөздөр төмөндөгүдөй жолдор менен кыскартылат.

1. Маани берүүчү сөздөр башкы тамгаларынан кыскартылат:

ЖК – Жогорку Кеңеш, КУУ – Кыргыз улуттук университети, ИИМ – Ички иштер министрлиги, БГУ – Бишкек гуманитардык университети, ОшМУ – Ош мамлекеттик университети ж.б.

2. Башкы сөздөрү баш тамгаларынан, кийинки сөзү толук алынып кыскартылат: *АКнын президенти* (акционердик коомдун), *КРдин президенти* (Кыргыз Республикасынын).

3. Толук маанилүү сөздөр муундарынан кыскартылат: *филфак – филология факультети, юрфак – юридика факультети* ж.б.

4. Биринчи, же экинчи сөздөрү толук алынып, андан кийинки сөздөрү башкы тамгаларынан кыскартылат: *Кыргыз Республикасынын ЖК* (Жогорку Кеңеш), *Кыргыз УИА* (Улуттук илимдер академиясы), *Кыргыз Республикасынын МАИ* (Мамлекттик авто инспекция) ж.б.

5. Бир, же эки сөз муунунан кыскартылып, кийинки сөзү толук алынат: *райаким, мамтил, облакимаат, райкеңеш, авиапочта, райсот, агрофирма* ж.б.

№ 117-көңүзү. Төмөнкү толук маанилүү татаал сөздөрдүн кыскартылган түрүн сөздүктөрдү пайдалануу менен таап жазгыла.

Россия Федерациясы, Кореянын Элдик-Демократиялык партиясы, Кытай Эл Республикасы, райондук билим берүү бөлүмү, Кыргыз улуттук илимдер академиясы, Кыргыз мамлекеттик айыл чарба академиясы, Жылуулук электр борбору, коллективдүү чарба, кесиптик кеңеш.

№ 118-көңүзү. Төмөнкү кыскартылган сөздөрдү чечмелеп, толук маанисин тапкыла. Алардын кандай жолдор менен кыскартылганын айтып бергиле.

КМШ, БУУ, ГЭС, ЖОЖ, ХБК, ИИБ, АКШ облБББ, профсоюз, кыргыз УИА.

119-көңүзү. Төмөнкү сөздөрдүн туура жазылышын «Орфографиялык сөздүктөн» (2008) карап жазгыла.

Көсчачырап, тынччылыкта, жалгызсыңбы, Ысыката, Ниязбек Хаатыр, Жалалабатта, жан-жанымбарлар, Керметтоо мектеби, Сарычелек, таңгаларлык, андасанда, ардак грамота, колсалуу, Умай-энең колдогун, Карасуу району, тилке тилке, Чолпоната, Ысыккөл, Чоңташ ж.б..

? Кайталоо үчүн суроолор:

1. Кош сөздөрдүн кандай жазуу жазылыш өзгөчөлүктөрү бар?
2. Кошмок сөздөр деген кандай сөздөр, мисал келтирип, өз түшүнүгүнөрдү баяндагыла.
3. Кыскартылган сөздөрдүн бардык түрүнө мисал таап, эрежесин түшүндүргүлө.
4. Татаал сөздөрдүн жазуу эрежелерин айтып бергиле.
5. Бери-биринердин дептеринерди текшерип, катасын тапкыла.

120-көңүгүү. Төмөнкү эрежени окуп чыгып, татаал этиштерге мисал келтиргиле.

Грамматикалык түзүлүшү боюнча татаал этиштер негизги жана жардамчы этиштер деп экиге бөлүнөт:

1. *Негизги этиштер* кыймыл-аракеттин өзөгүн билдирип, негизги ойду ээлеп турат.

2. *Жардамчы этиштер* ал негизгиге кошумча маани берүү менен сүйлөмдө жардамчы кызматты аткарып турат.

Мисалы, *Айназик окуп отурат* деген сүйлөмдү алсак, анда *окуп* негизги этиш болуп саналат. Анткени кыймыл-аракеттеги негизги ой мына ушул окугандыгы жөнүндө болууда. Ал эми *отурат* деген этиш негизги кыймыл-аракетке жардамчы гана маани берип тургандыктан, аны *жардамчы этиш* деп туюндурат.

Күн көнөктөп жаап жатат

турат
жатат.
кирди.
келди.
жиберди.

Азат айылдагы досуна кат жаз

+ а баштады.
+ а койду.
+ а салды.
+ ып койду.
+ ып жатат.
+ ып жиберди.
+ ып турат.
+ ганы жүрөт.

121-көчүгү. Текстти окуп, кыргыз тилине которгула. Навоинин чыгармаларынан айтып бергиле.

Алишер Навоий

Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳирот шаҳрида туғилган. У болалик даврида темурий шаҳзодалар билан бирга тарбияланди. Унинг отаси маърифатпарвар киши бўлиб, санъат ва адабиётга қизиқар эди. Навоийлар уйида шоирлар тез-тез тўпланиб шеърлар ўқиб, санъат ҳақида суҳбатлашардилар. Бу Алишерда катта таъсир қолдирди. У 10-12 ёшларидаёқ шеърлар ёза бошлади.

Навоий ҳақида кўплаб илмий ва адабий асарлар ёзилди. Ойбекнинг «Навоий» романи, Л. Батнинг «Ҳаёт бўстони» повести, Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмаси шулар жумласидандир. Кўпгина колхозлар, район ва қишлоқ, кўчалар театрлар, ўқув юртлари, маҳаллалар Навоий номи билан аталган. Тошкентда Навоийга ҳайкал кўйилган. Ўшда ҳам Навоий ҳайкали бор.

Улуғ шоир, олим ва мутаффақир Навоий 1501 йилнинг 3 январида Ҳирот шаҳрида вафот қилган.

Яхшилик қилодмасанг, ёмонлик ҳам қилма,

Билмаганин сўраб ўрганган – олим,

Орланиб сўрамаган ўзига золим.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,

Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.

Тилинг билан кўнглингни бир тут.

Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз.

(А. Навоий)

ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШ ТҮРЛӨРҮ

(Отнинг келишикларда турланиши)

Ойду так билдирип, түшүндүрүүдө жөндөмө мүчөлөрдүн мааниси чоң. Белгилүү суроолорго жооп берип, сүйлөм ичиндеги сөздөрдү бири-бири менен байланыштырып турган мүчөлөр жөндөмө мүчөлөр деп аталат.

Буга чейин алган билимиңерди эске салып төмөнкүдөй суроолорго жооп бергиле.

1. Кыргыз тилинде кандай жөндөмөлөр бар, алар кандай суроолорго жооп берет?

2. Кандай сөздөр жөндөлөт?

3. Ар бир жөндөмөнүн мүчөлөрүн атап бергиле.

4. Бир сүйлөмдү алып, андагы жөндөмөлөр мүчө боюнча талдоо жүргүзгүлө.

5. «Жөндөмө мүчөлөр» деген темада «кластер» моделин түзгүлө.

122-көпүгүү. Төмөнкү мисалдардагы жөндөмө мүчөлөрдүн башка сөздөр менен байланышты түзүп, ойду тактап тургандыгын айтып бергиле.

- ◆ *Коркконго кош көрүнөт, кошогу менен беш көрүнөт.*
- ◆ *Бүткөн ишке сынчы көп.*
- ◆ *Колуңда бардын баркы жок.*
- ◆ *Өткөндү билбей туруп, келечекти түшүнүү кыйын.*
- ◆ *Тил албасты жумшагыча, тына-тына өзүң бар.*
- ◆ *Тарагыңдан корккон таруу айдабайт.*
- ◆ *Жашыңдан жаман жолго баспа, адамдык сапатыңды сакта.*

Кыргыз тилиндеги бардык зат атоочтор жөндөлөт. Ушул касиетине карай зат атоочтун жөндөлүшү 3 топко бөлүнөт:

а) *Таандык мүчө уланбаган зат атоочтун жөндөлүшү.*

б) *Таандык мүчө уланган зат атоочтун жөндөлүшү.*

в) *Аягы ск, кт, нк, фть, нг, ид, ми тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү.*

123-көпүзүү. Көп чекиттин ордуна жөндөмө мүчөлөрдү коюп, суроо берип жазгыла.

Кыргызстан... жаратылышы – кооз жана эли меймандос. Республика... жети облус, отузга жакын шаар, кырдан ашуун район бар. Кыргыз жери суулар... бай, ал айыл чарба... кеңири колдонулат. Кыргызстан... билим берүү системалары өнүккөн. Мектептер... ар бири... компьютердик класстар уюштурулуп, билим алган... шарт түзүлгөн. Өлкө... эртеңки мыкты адистиги, интеллекти мектеп... даярдалат. Ошондуктан жаштар татыктуу билим берүү негизги милдеттер... .

а) Таандык мүчө уланбаган зат атоочтун жөндөлүшү

Зат атоочтун бул жөндөлүшү өз ара үчкө бөлүнөт:

1. Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү.

2. Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү.

3. Аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү.

Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү

А. талаа	тоо	эже
И. талаа+нын	тоо+нун	эже+нин
Б. талаа+га	тоо+го	эже+ге
Т. талаа+ны	тоо+ну	эже+ни
Ж. талаа+да	тоо+до	эже+де
Ч. талаа+дан	тоо+дон	эже+ден

124-көпүзүү. Берилген сөздөрдүн биринчисине тиешелүү жөндөмөнү улап, сөз айкаштарын түзгүлө.

Биз айыл; үй чыгуу; тоо баруу; келечек умтулуу; жолдоштор кабарлоо; тынчтык сактоо; сен билүү; ата журт коргоо; закон таянуу; достук ишенүү; окуу аракеттенүү; шаар жашоо; терек жалбырак; мектеп китепкана; институт окуу; чабан тон; Нарын баруу; узундук секирүү; мугалим сөз; окуучу убада, китеп көп окуу, талаалар чөп чыкты, сыйлык татыктуу ж.б.

Үлгү: Биздин айыл.

125-көңүгү. Текстти көчүрүп жазып, аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтордун кайсы жөндөмөдө турганын тапкыла. Зат атоочтун жөндөлүш типтери жөнүндө айтып бергиле.

Бешик ыры

Бешик ыры кыргыздарда байыркы учурларда эле пайда болгон. Эненин чүрпөсүнө болгон мээриминен бешик ырынан, кээде аталгандай бөбөк ырынын назиктигинен, эркелеткен мүнөзүнөн айырмаланат.

Бешик ыры ар дайым эле бала сооротуу үчүн гана эмес, ал жакшы тилек билдирүү, эненин кубанычын, мунун, баланын ата-бабаларынын санжыргалуу окуяларын, эл жомокторун, дастандарын айтуу менен баланы жаш кезинен жакшы жүрүм-турумдарга тарбиялоо үчүн ырдалган. Бешик ырларынын мазмуну терең болуп, баланын бактылуу, таалайлуу болушун тилешкен.

(«Кыргыз тили» газ.)

126-көңүгү. Сүйлөмдөрдөгү сөздөргө Эмненин?, Кимге?, Эмнеге?, Кимди?, Касрде?, Каерге? деген суроолорду берип, жөндөмө мүчөлөрдү аныктагыла, көчүрүп жазгыла. Текстти өзбек тилине которгула.

Окуучулар тоого чыгышты. Жайында үй-бүлөбүз менен жайлоого барабыз. Июль, август айларында Ысык-Көлгө эс алуучулар көп келишет. Ден соолукту чыңоо үчүн жолдомо курортко жана санаторияга барууга жумушчуларга берилди.

Мугалимдерге август кенешмесине карата чогулуш өткөрүлдү. Мыкты окуучуларды фестивалга катышуу үчүн жөнөтүштү. Ар бир сабакка кечикпей кирүүнү талап кылып, окуучуларга анын жол жобосу тааныштырылды. Мектептин окуу кабинетинде кыргыз тили боюнча ийримдин иши өткөрүлдү.

127-көңүгү. Төмөнкү зат атоочтор катышкан сүйлөмдөрдү газета-журналдардан таап жазып келгиле.

Кыштакка, сабакты, концерттен, жумушка, автобуска, үйдүн, уулуна, кызына, кечеден, элди, Асандын, Жети-Өгүзгө, Ошто, «Керме-Тоо» мектебинин, келечекке, китеп-

канада, жер-суунун, география сабагына, чыгармачылыгынын, мыкты окууга, көчөнү, үй-бүлөсүн, сууну.

Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү

А. кыз	жер	Куришаб
И. кыз+дын	жер+дин	Куришаб+дын
Б. кыз+га	жер+ге	Куришаб+га
Т. кыз+ды	жер+ди	Куришаб+ды
Ж. кыз+да	жер+де	Куришаб+да
Ч. кыз+дан	жер+ден	Куришаб+дан

№ 128-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү жөндөмө мүчөлөрдү таап, суроолорун тактап, көчүрүп жазгыла. Ар бир сүйлөмгө суроо жүргүзгүлө.

1. Эмгек адамды өстүрөт. Биз эмгек менен илимге жетебиз. Биз эмгек менен турмушту гүлдөтөбүз. (Т.С.) 2. Күлүк ой, узун санаа, түпсүз кыял Ажарды курчап алды. (К.Б.) Жапар мектептин ичин, терезелерин, парталарын, доскаларын көздөн өткөрүп чыкты. (К.Б.) 3. Кайраттуулук тарбиялоодо пайда болот.

4. Күн нурун бардыгына бирдей берет.

Жакшыга да, жаманга да бирдей бөлөт.

(Ж. Баласагын)

129-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, жөндөмө мүчөлөрдүн суроолорун, сүйлөмдөгү байланыштыруучу кызматын тактагыла.

Газета-журналдарга тез-тез макала жазып турат. Ош шаарынын түстүү музыкалык фонтаны түнкү Оштун көркүн ачат. Азыркы техникалык жетишкендиктер өлкөнүн цивилизациясын билдирет. Окуу куралдарынын жетишсиздиги сапаттуу билим берүүгө тоскоолдук келтирет. Чындыгында, мектептеги ийримдер толук иштебей, терең билимди бере алышпайт. («КБ»)

Абийриңди жашыңдан сакта.

Тил адамды бакыт, даңкка жеткирет,

Тил адамды шорго салат, кордойт.

(Ж. Баласагын)

Кургак жерде куурайт,
Сууда дуулап жыргайт.
Чечине баштайт сабасаң,
Мөлтүрөй түшөт карасан. (к...ч)

✎ *130-көпүгүү.* Сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Баш мүчөлөрдү таап, кайсы сөз түркүмүнөн экендигин аныктагыла.

Тил каражаттары

Адамдар кеби аркылуу өздөрүнүн ойлорун так жана түшүнүктүү берүүгө аракеттенишет. Алар башкаларга оюн элестүү жеткирүү үчүн тилди, анын образдуу айтуу каражаттарын толук пайдаланууга умтулат. Мында адамдын сүйлөө, өз пикирин жеткирүү мүмкүнчүлүгү көрүнөт. Айрым адамдардын тили бай, ойлоосу терең болгондуктан, алардын айткан кеби башкаларга таасирдүү болот. Ал эми кээ бир адамдар кыска ойлогондуктан, тили жарды келет.

Тил каражаттарын сүйлөшүүдө, текстте туура колдонуу менен ал адамдын акылдуулугун жана көптү билгендигин, баамчылдыгын да көрсөтөт. Ошондой эле, тилди туура пайдалануу маданияттуулук болуп саналат.

Кайсы гана элдин тили болбосун ал ошол элдин аң сезиминен, сезип-туюусунан жаралган кайталангыс нерсе. (Ч. А.) Сүйлөө жөндөмдүүлүгү – бул укмуштуу жана эң мыкты «адамдык жөндөмдүүлүктөрдүн» бири (В.П. Морозов) Демек тилдин баалуулугун, артыкчылыктарын башка каражаттардан ажырата билип, колдоно билүү билгичтикти жана искусствону талап кылат.

131-көпүгүү. Жөндөмө мүчөлөрдүн өзгөргөндөрүн белгилеп, алардын байланыштарын аныктагыла.

Кыргыз мифтеринде Умай эне жөнүндө көркөм элестүү баян айтылып, эненин жана баланын коргоочусу, үйдүн кутун жаратуучусу делген. Умай эне апаны жана баланы оорусыркоодон сактайт деген түшүнүктөн улам балдарды эмдегенде, дарылаганда «Менин колум эмес, Умай эненин колу», деген сөздөр айтылган. «Умай энеге тапшырдым» деп терең ишенимде болушкан. Жаш, ымыркай баланын бетин Умай

эне жууйт деген ишеним болгондуктан, анын бетин күнүгө жууй бербейт. Кыргыз мифтеринде Умай эненин образы, баяны жөнүндө көркөм чыгармалар жаралган.

! Билип алгыла. Текстти окуп, аты аталган улуу инсандар жөнүндө билгениңерди айтып бергиле. Аягында эссе жазгыла.

Ата Бейит

Ата Бейит – саясий репрессиядан курман болгон атуулдарга арналган мемориалдык комплекс. Аламүдүн районундагы Чоң-Таш айылынан орун алган.

Комплекстин архитектору К. Алымкулов. Эстелик 2000-жылы 14-июлда ачылган. Анда 1938-жылы ноябрда «эл душманы» деген жалган айып менен атылган 137 адам көмүлгөн. Алардын ичинде белгилүү саясий жетекчилер: Юсуп Абдрахманов, Баялы Исакеев, Төрөкул Айтматов, Эркинбек Эсенаманов, Султанкул Шамурзин, Иманалы Айдарбеков, «кызыл профессор» Касым Тыныстанов жана башкалар болгон.

Бул инсандардын белгисиз бейити тууралуу Таш-Дөбө айылынын тургуну Г. Кыдыралиева баяндаган. Тарыхый чындыкты калыбына келтирүүгө салым кошкондугу үчүн, Г. Кыдыралиева «Эрдик» медалы менен сыйланган.

(«ЭТ»)

б) Таандык мүчөлөр уланып турган зат атоочтордун жөндөлүшү

А. атасы	сүрөтү	ишиси
И. атасы+нын	сүрөтү+иңи	ишиси+нин
Б. атасы+на	сүрөтү+нө	ишиси+не
Т. атасы–н	сүрөтү–н	ишиси–н
Ж. атасы+нда	сүрөтү+ндө	ишиси+нде
Ч. атасы+нан	сүрөтү+нөн	ишиси+нен

132-көңүгүү. Ырдагы таандык жөндөмө мүчөлөрдү тактап, тексттин жаттагыла.

Эне

Жарык дүйнөгө келгенимде,
Жаныңды чаап кагылдың.

Көз ачып сени көргөнүмдө,
Өмүрүм тилеп сабылды.

Эне деп алгач айтканымда,
Эт жүрөгүң эзилди.

Биринчи кадам басканымда,
Бир бакыт сага сезилди.

Кайсы бирин айтам, эне,
Бар кызматың көңүлдө.
Бешик ыры канга сиңген,
Үнүң жүрөк төрүндө.

А. Кадыров

в) Аягы СК, НК, ФТЬ, КТ, НГ, НД, МН тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү

Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынып, аягы ск, нк, фть, кт, нг, мн тыбыштары менен бүткөн сөздөр жөндөлгөндө уңгу менен мүчөнүн ортосуна бир үндүү (**ы, и, у, ү, а**) тыбыш кошулуп айтылат жана жазылат.

Төмөнкү таблицкага көңүл бөлүп, жогорку өзгөчөлүктөрдү байкагыла.

<i>Жөндөмөлөр</i>	<i>Таандык мүчөсүз сөздөрдүн жөндөлүшү</i>	<i>Таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү</i>	<i>Аягы катар үнсүз сөздөрдүн жөндөлүшү -кт, -ск, -нк, -фть, -нг, -нд, -мн</i>
<i>Атооч</i> (Бош келишик)	<i>жер, билим, мекен</i>	<i>жерим, билимим, мекеним</i>	<i>факт, Омск, банк, нефть, фонд, гимн</i>
<i>Илик</i> (Қаратқич келишиги)	<i>жердин, билимдин, мекендин</i>	<i>жеримдин, билимимдин, мекенимдин</i>	<i>фактынын, Омскинин, банктын, нефтинин, фонддун, гимдин</i>
<i>Барыш</i> (Жуналиш келишиги)	<i>жерге, билимге, мекенге</i>	<i>жериме, билимиме, мекениме</i>	<i>фактыга, Омскиге, банка, нефтиге, фондго, гимнге</i>
<i>Табыш</i> (Тушум келишиги)	<i>жерди, билимди, мекенди</i>	<i>жеримди, билимимди, мекенимди</i>	<i>фактыны, Омскини, банкты, нефтини, фонду, гимиди</i>

Жатыш (Урин-пайт келишиги)	<i>жерде, билимде, мекенде</i>	<i>жеримде, билимимде, мекенимде</i>	<i>фактыда, Омскиде, банкта, нефтиде, фондода, гимнде</i>
Чыгыш (Чиқиш келишиги)	<i>жерден, билимден, мекенден</i>	<i>жеримден, билимимден, мекенимден</i>	<i>фактыдан, Омскиден, банктан, нефтиден, фондодон, гимнден</i>

Эскертүү: Мисалдардан байкалгандай, **НК, МН**, тыбыштары менен аяктаган сөздөргө мүчө уланганда үндүү тыбыш кошулбай жөндөлөт.

Мисалы, Турмуш тиричиликте *цинктин* кошулмасы менен көп нерсе даярдалат. Мамлекеттик тилге арналган жыйындар *гимнди* аткаруу менен ачылат. Мекемелердин акча каражаттары *банкта* гана ишенимдүү сакталат.

133-көңүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жөндөгүлө. 1) Сөздөр кандай жөндөлүш менен өзгөргөндүгүн айтып бергиле. 2) Бул сөздөрдүн маанисин тактагыла. 3) Ар бирине сүйлөм түзгүлө. 4) Өзбек тилиндеги жөндөлүштү салыштыргыла.

Митинг, Омск, мониторинг, Дамаск, маркетинг, брифинг, шрифт, лифт.

ЖАЛПЫ ТААНДЫК МҮЧӨНҮН КОЛДОНУЛУШУ

Кыргыз тилинде атооч сөздөргө –**НЫКЫ** мүчөсү уланганда, ал жалпы таандыкты билдирет.

Бир сөз аркылуу эзлөөчү жакты сан өзгөчөлүгү менен кошо көрсөтүп, бирок менчиктелүүчү заттын атын так көрсөтө албаган мүчөнүн берилиши жалпы таандык деп аталат.

Мисалы, *окуучулардыкы, баланыкы, жаштардыкы, элдик, тигилердики, тоонуку ж.б.*

Мында белгилүү жактагы, белгилүү сандагы эзлөөчүгө таандык экендигин гана билгизди, бирок кимге, эмнеге таандык экендигин көрсөтө албады. Бул жалпы таандыктын мүчөсү кыргыз тилинде кенири колдонулат.

Жалпы таандык **-ныкы (-ыкы)** мүчөсү уланган зат атоочтор III жактын таандык мүчөлөрү уланган сөздөр сыяктуу жөнөлөт.

<i>А. Асандыкы</i>	<i>мектептики</i>
<i>И. Асандыкы+нын</i>	<i>мектептики +нин</i>
<i>Б. Асандыкы+на</i>	<i>мектептики +не</i>
<i>Т. Асандыкы - н</i>	<i>мектептики - н</i>
<i>Ж. Асандыкы+нда</i>	<i>мектептики +нде</i>
<i>Ч. Асандыкы+нан</i>	<i>мектептики +нен</i>

-ныкы	<i>Бул үй агамдыкы</i>
	<i>Китеп меники</i>
	<i>Дептер сеники</i>
	<i>Бир туугандар биздики</i>
	<i>Болмо силердики</i>
	<i>Айыл алардыкы</i>
	<i>Баатыр элдик</i>

 134-көңүзү. Мисалдарды окугула. Жалпы таандык мүчөлөрдү таап астын сызып, тиешелүү маанилерин тактагыла.

1. Бул эстелик сүрөттөр эжемдики, Тигиниси апамдыкы.
2. Компьютердеги сөздүктөрдүн бардыгы меники. Бул татынакай такыя менен шуру мончоктор сиңдимдики.
3. Тигил турган китептер мектептики, ал эми бул атамдан калган белектер өзүмдүкү.
4. Борбордук китепкана университеттики, башка жакта окугандарга китеп бере албайт.
5. Бул чарбак мурунтан эле Өмүрдүн чоң атасынын инисиники экендиги белгилүү.
6. Таап алган буюмдун кимдики экендигин тактап, ээси-не берсең, адамгерчилигинди көрсөтөсүң.
7. Жыйналган эстетикалык мурастар, мыктылардын мыктыларыныкы.
8. Эгерде тырышып окуп, аракет кылсаң, бардык алкыш, сыйлыктар сеники.

Мен, сен, ал деген жактама ат атоочтон кийин жалпы таандыктын **-ныкы** мүчөсү уланса төмөндөгүдөй жөнделет.

Атооч	<i>меники</i>	<i>сеники</i>	<i>аныкы</i>
Илик	<i>меники + нин</i>	<i>сеники + нин</i>	<i>аныкы + нын</i>
Барыш	<i>меники + не</i>	<i>сеники + не</i>	<i>аныкы + на</i>
Табыш	<i>меники + н</i>	<i>сеники + н</i>	<i>аныкы + н</i>
Жатыш	<i>меники + нде</i>	<i>сеники + нде</i>	<i>аныкы + нда</i>
Чыгыш	<i>меники + нен</i>	<i>сеники + нен</i>	<i>аныкы + нан</i>

✎ **135-көпүгүү.** Төмөнкү сөздөргө жалпы таандыктын мүчөсүн улап, сүйлөм түзгүлө. Өзбек тилиндеги колдонулушун салыштыргыла.

Мен, сен, ал, биз, алар, сиз, сиздер, шаар, үй-бүлө, айыл, аба, иши, сиңди, балдар, бир туугандар, бөлмөлөр.

136-көпүгүү. Текстти окуп, жалпы таандыктын жана жөндөмө мүчөлөрдүн алдын сызып, кандай суроолорго жооп берерин тактагыла. Текстке тема койгула.

Тигинде турган эски мектеп менин чоң атамдыкы. Ал мектепти 20-жылдары чоң атам салдырган. Мектептин жанындагы бак-дарактар – чоң атамдын окуучуларыныкы. Ошол дарактар ондогон жылдар бою айылдаштарыма кызмат өтөп келүүдө. Дарактын картайып куураганы отун болот, жараганы жетим-жесирлерге куруп берсек үй болот, жашыл турганы айылдагы балдардын ойногонуна таза жай болот деген максат менен биздин бабаларыбыз бул жерди гүлбакка айлантышкан.

Тигинде сыры, сыны кеткен дарбаза да ушул мектептики. Азыр бул мектеп – бош. Оңдоо иштери жүргүзүлүүдө. Кийин айыл өкмөтү болот экен. Келечек жаштардыкы деп мамлекет айылыбызга жаны мектеп салдырган.

Чындыгында эле, келечек биздики, жаштар! Биз кандай болсок, келечектеги жашообуз да ошондой болорун унутпайлы! Чоң аталарыбыздын жолун жолдойлу! Эл-жерибизге колубуздан келишинче пайда келтирели!

(«Кырчы»))

137-көңүзү. Төмөнкү жалпы таандык –ныкы мүчөсү уланып турган зат атоочторду көчүрүп жазып, жөндөгүлө. Жөндөлүш өзгөчөлүгүн айтып бергиле.

Баланыкы, атаныкы, эненики, кызматчылардыкы, мектептики, суунуку.

138-көңүзү. Төмөнкү сөздөрдү кыргыз тилине которуп, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Буюк давлатдир, масалани ишлади, ҳовуз атрофида, сиҳат тиласанг кўп сема, иззат тиласанг кўп дема, шеърлар тўплами, нашр қилинди, таклиф этди, ривожланган эди, марказий, шу сабадан, мукофат берди, сўз бойлиги.

139-көңүзү. Текстти которуп, диалог түзүү үчүн ар бир сүйлөмгө суроо берип, жооп алгыла.

Көз – адамдын чырагы

«Көз – адамдын чырагы» – деген сөз бекеринен айтылган эмес. Көз аркылуу адам бардык нерсени көрөт. Көз менен китепти, журналды, газетаны, бардык нерсени көрөбүз. Көздү жумсаң, эч нерсе көрүнбөй калат. Көзүң көрбөгөндөн кийин, жашоо абдан кыйын.

Көзү начар көргөн киши учкуч боло албайт. Китепти үзгүлтүксүз көп окуганда, көз талыкшыйт, андай учурларда дароо токтотуп, көздү дем алдырыш керек.

Көз начар болуп калса, кечиктирбей көз доктуруна барып, дарылатуу зарыл. Көз ооруга чалдыкканда, жакындан көрүп, алыстан көрбөй калат, же тескерисинче, алысты көрүп, жакынды көрбөйт. Мындай учурларда доктурдан кеңеш сурап, керектүү көз айнекти алыш керек. Көз начар көрүп калган учурларда, көз айнектин пайдасы абдан зор болот. Көздү сактоо менен аяр мамиле абзел.

(«ЭТ»)

Тапшырма:

1. Жаңы сөздөрдү бөлүп жазгыла.
2. Сөздүк түзгүлө.
3. Суроолорго жооп жазгыла.
4. Мазмунун оозеки айтып бергиле.

? Суроолор:

1. Көз жөнүндө айтылган кандай макалдар, фразеологизмдер бар?
2. Көзү начар көргөн киши кандай иштерди аткара албайт?
3. Көзү начар көрүп калса, эмне кылыш керек?
4. Көз дайыма жакынды жана алысты бирдей көрөбү?

АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

(Олмошнинг келишик хусусиятлари)

Зат, сын, сан атооч сөздөр сыяктуу эле ат атоочтор жөндөмөлөр менен өзгөрөт. Бирок ат атоочтор жөндөлүш өзгөчөлүктөрүнө ээ. Ошондуктан алардын жөндөлүштөрүн жана жазылышын өздөштүрүү үчүн унгу мүчөлөрүн так ажырата билүү зарыл.

Эскертүү: Ал эми төмөнкү ат атоочтор жөндөлбөйт: бүткүл, бүтүн, ар качан

сурама ат атоочтор: *(кайда?, кайдан?, качан?)*

тангыч ат атоочтор: *эч качан, эч кандай, эч кайда, эч бир* ж.б.

белгисиз ат атоочтор: *кандайдыр бир, кайсы бир, алда кандай, качандыр бир.*

Жактама ат атоочтун жөндөлүшү

(Кишилик олмошининг келишиги)

Жөндөмөлөр	I жак - мен	II жак - сен	III жак - ал
Атооч	мен	сен	ал
Илик	менин	сенин	анын
Барыш	мага	сага	ага
Табыш	мени	сени	аны
Жатыш	менде	сенде	анда
Чыгыш	менден	сенден	андан

Шилтеме ат атоочтун жөндөлүшү

(Кўрсатиш олмошининг келишиги)

Шилтеме ат атоочтор жекелик сандагы жактама ат атоочтор сыяктуу жөндөлөт. Бирок *бу(л)* деген шилтеме ат атоочтун башкы үнсүз тыбышы атооч менен барыштан башка жөндөмөлөрдө *м* тыбышына өтөт. Ал эми жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө болсо, ат атоочтун акыркы *л* тыбышы *н* тыбышына, үндүүсү *ы* тыбышына өтүп жөндөлөт. Бул өзгөрүүлөрдү өзбек тилиндеги мүчөлөр менен салыштырып, айырмачылыктарын байкагыла.

Атооч	<i>булар</i>	<i>тигилер</i>	<i>Ошолор</i>
Илик	булар+ дын	тигилер+ дин	ошолор+ дун
Барыш	булар+ га	тигилер+ ге	ошолор+ го
Табыш	булар+ ды	тигилер+ ди	ошолор+ ду
Жатыш	булар+ да	тигилер+ де	ошолор+ до
Чыгыш	булар+ дан	тигилер+ ден	ошолор+ дон

Ушул эле сөздөрдү өзбек тилинде жөндөгүлө.

Шилтеме атоочко көптүк **-лар** мүчөсү уланганда эч өзгөрүүсүз жөндөлөт.

Мисалы:

Атооч	<i>була</i>	<i>ошол</i>	<i>тигил</i>
Илик	<i>мунун</i>	<i>ошонун</i>	<i>тигинин</i>
Барыш	<i>буга</i>	<i>ошого</i>	<i>тигиге</i>
Табыш	<i>муну</i>	<i>ошону</i>	<i>тигини</i>
Жатыш	<i>мында</i>	<i>ошондо</i>	<i>тигинде</i>
Чыгыш	<i>мындан</i>	<i>ошондон</i>	<i>тигинден</i>

140-көңүзүү. Текстти окуп, жөндөмө мүчөлөрдү таап, тиешелүү суроолорун тактагыла. Ар бир сүйлөмгө суроо даярдагыла.

Чаткалдын тоолору укмуш тик келет эмеспи, бир тоосу бөпбөз, бир тоосу аппак экен. Перинин кызы шабдаалынын гүлдөй кызыл-тазыл, алманын гүлдөй ак ала болуп ку-

булуп турат. Нөшөрлөгөн жаандын деми менен көк жашыл бүчүрлөр сергий түштү. Күнгөй сүрдүү томсорот, тескейинде карагай зыңкыят, кызгылт жашыл тал, четиндер башкача көрк берет. Күн ачык, жамгырдын жаар түрү билинбейт. Абылбектин ачык-айрым, ак көңүл кыялдары элге жагат.

• *Сөздүк:*

кубулуп – порламоқ

нөшөрлөгөн жаан – шиддатли ёмғир

бүчүрлөр сергий түштү – куртаклар шамолпади

күнгөй – ернинг қуёш тушган тарафи, кунгай

сүрдүү – ёвуз

томсорот – ғамгин бұлмоқ

тескейинде – ернинг қуёш тушмаган тарафи, тескай

карагай – қарагай

 141-көңүзү. Ырды жаттап, мазмунун айтып бергиле.

Улуу сөз

Сөз келет кылымдарды сүрүп артка,
Сөз келет журт ичинде акыл накта.
Адамдын сөзү бүтөт мезгилинде,
Сөз бүтпөйт, сөздүн жолу такыр башка.

Сөз барат достук парзы элчи болуп,
Сөз калат урпактарга энци болуп.
Дүйнөдөн акын кетет, асыл кетет,
Сөз калат өлбөй элдин кенчи болуп.

Сөз турат, уютуп ал уккандарды,
Сөз турат сүрдөндүрүп душмандарды.
Улуу сөз – улуу курал эзелкиден,
Урматтап данктай берген уккандарды.

Кээде сөз ууландырса көңүлүңдү,
Кээде сөз кубандырат өмүрүңдү.
Эгерде сөзүн калса шамдай жанып,
Утканы анда өмүр өлүмүңдү.

Т. Адышев

Сурама ат атоочтун жөндөлүшү

(Сўроқ олмошнинг келишиги)

Кыргыз тилиндеги сурама ат атоочтордун жөндөлүшү төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ.

Ким? Эмне? Кайсы? Канча? Нече? деген сурама ат атоочтор жөндөмө мүчөлөр менен жөндөлөт. Зат атоочтун суроосуна жооп берген сурама атооч (*ким? эмне?*) зат атооч сыяктуу, сын атоочтун суроолоруна жооп берген ат атоочтор (*кандай? кайсы?*) сын атоочтор сыяктуу, сан атоочтун суроолоруна жооп берген ат атоочтор (*канча? нече?*) сан атооч сыяктуу жөндөлөт.

Сурама ат атоочтун жөндөлүшү		
Атооч	<i>ким</i>	<i>эмне</i>
Илик	<i>кимдин</i>	<i>эмненин</i>
Барыш	<i>кимге</i>	<i>эмнеге</i>
Табыш	<i>кимди</i>	<i>эмнени</i>
Жатыш	<i>кимде</i>	<i>эмнеде</i>
Чыгыш	<i>кимден</i>	<i>эмнеден</i>

Эскертүү: *Кайда? кайдан? качан?* деген сурама ат атоочтор жөндөлбөйт.

142-көңүзүү. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла. Жөндөмө мүчөлөрдүн колдонулушун айтып бергиле.

1) «Жаман кишинин бир аты ..., бир аты жоош», – деген макал бар.

2) Бүгүнкү 10-класстын жыйналышында жакшы окуган окуучуларга ... жарыяланды.

3) Турмушта ... эч нерсе жок, бардыгы келет, кетет. Дүйнө ушундай өзгөрүлүп толукталып ... турат.

4) Ар бир ... өзүнө тиешелүү касиеттери, сапаттары болот.

5) Ар бир ... өзүнүн өсүп-өнгөн тармактары жана жетишкендиктери болот.

6) Акылмандар башка ... көп ойлонуп, тажрыйбаны ...

7) ... байлыгы эмес, алардын адамгерчилиги, адилеттүүлүгү эсте калат.

8) Оозго алынып калган ... атагы алыска тарап, алардын даанышмандыгы бааланат.

9) ... сын айтаардан мурда, адегенде өзүндү карап, сөзгө жыгылбай турган болуш керек.

143-көпүгүү. Көп чекиттин ордуна ат атоочторду коюп көчүргүлө.

... билбеген, билгиси келбеген адам – начар адам. Ушул күнгө чейин бул сүрөттү... көрсөтө элекмин. ... эр ойлосоң, башканы шер ойло. ... үйүм, өлөң төшөгүм. Караңгы болгондуктан, ... көрө албадым. Көп окуп, көптү билген адам ... жеңилбейт. ... көрбөйт деп, уурулук кылба, укпайт деп ушак айтпа.

Пайдалануучу сөздөр: *эч кимге, эч нерсени, өзү бирөөнү, эч качан, эчтеке, өзүңдү, өз, эч ким.*

144-көпүгүү. Жаңылмачтарды жаттап, тишиңерди жатыктыргыла.

Ал баланын ысымы Сатыбалды,
Ала-Тоонун койнунан отун алды.
Келе жатса алдынан коён качты,
Тарс эткизип аны атып салды.
Атып алган коёнун,
Койнуна катып алды.

Атым баспай туз арткан,
Ашалбадым Кызарттан.
Ашаар бекем Музарттан,
Ашсам жолду кыскартам.

145-көпүгүү. Текстти окугула, которгуда. Жөндөмө мүчөлөрдүн колдонулушун байкагыла, өзбек тилине салыштыргыла.

Ысык-Көл

(У л а м ы ш)

Ысык-Көл – жетимиштен ашык өзөндөрдүн куймасынан пайда болгон тоо көлү. Көлдүн айланасы асман тиреген бийик тоолор менен курчалган. Уламыш боюнча мурун көл жайгашкан жерде чоң кооз имараттары бар шаар болгон

экен. Ал шаарды шаар башкаруучунун күнөөсүнөн улам суу каптап кеткен экен. Көлдүн суусу тунук болгондуктан, көлдүн түбүнөн ошол шаардын урандылары азыр да көрүнүп турат деген божомолдор бар.

Көл кышкы аязда тонбойт. Ошондуктан аны эл Ысык-Көл деп аташкан. Көлдүн айланасы кооз, абасы таза, суусу адамга жагымдуу. Ошондуктан Ысык-Көлдүн айланасындагы курорттордун мааниси чоң. Анын курортторунда жана ар кандай эс алуу жайларында миндеген адам эс алып, ден соолугун чындашат.

«Кыргыз эсергеси» энци.

? *Текст боюнча суроолорго толук жооп бергиле.*

1. Ысык-Көл эмне үчүн тоо көлү деп аталат?
2. Көлдүн айланасы эмне менен курчалган?
3. Уламыштарда эмне деп айтылат?
4. Ысык-Көл кандайча пайда болгон экен?
5. Көлдүн түбүндө эмнелер көрүнүп турат?
6. Көл тоңобу? Эмне үчүн?
7. Көлдүн абасы кандай? Ал эмнеси менен элге жагат?
8. Ысык-Көлдө эс ала турган кандай жайлар бар экен?

146-көпүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, жөндөмө мүчөлөрдү таап, алардын байланыштырган кызматын, суроолорун тактоо менен түшүндүргүлө.

1. Бир күнү апам экөөбүз тоодогу малчыларга жөнөдүк. 2. Дельфин сүт эмүүчү жаныбарларга кирет, сууда жашайт. 3. Ырас, күрөшсөм ага алым жетпейт, бирок баары бир өзүмдүн ким экенимди көрсөтөт. 4. Келечекте ким болгун келет? 5. Чабан дегенде биз эң камбыл, чарбачыл адамды көз алдыга элестетибиз. 6. Эмгектен акыры адамдын баар татары – сөзсүз. 9. Сыягы, ачыкка чыгат окшойбуз. 7. Ар ким тамак ичүү эрежесин толук сактоого тийиш. 8. Соң-Көлдүн географиясы менен жакшы тааныш болгон Алымбек карыя Арпа, Ак-Сай, Суусамыр жайлоолору жөнүндө баяндап берип, өзүнүн турган жери Бурган-Суу жөнүндө да айтты. (Ш.Б.) Китеп – бул акылдын жана ойлордун жыпыңдысы. (Ч.А.)

147-көпүгүү. Көп чекиттин ордуна мааниси жагынан ылайыктуу болгон атооч жөндөмөдөгү сөздөрдү коюп көчүргүлө. Тиешелүү жерге сызыкча койгула, анын эмне үчүн коюлгандыгын түшүндүргүлө.

1. ... Кыргыз Республикасынын борбору, 2. ... Жердин жандоочусу, 3. Токтогул кыргыз элинин ... , 4. «Биринчи мугалим» Ч. Айтматовдун ... , 5. Акыл тозбогон ... , билим түгөнбөгөн ... , 6. Ачуу ... , акыл ... (макал), 7. Сөздүн жасалуу, өзгөрүү жолдорун үйрөтүүчү грамматиканын бир бөлүгү

148-көпүгүү. Ырды окуп, жөндөмө мүчөлөрдү талдагыла, жаттагыла.

Курманжан датка

Эчен түйүндөрүн чиеленген,
Элинин эртеңи үчүн чечип келген.
Энедей канатына калың журтту,
Калкалап канча санаа кечип келген.

Адамдык эн бир асыл сапаттары,
Айтылып, кылымдарга калып дагы.
Өмүрүн элге арнаган өрнөк болуп,
Өчпөгөн тарыхтагы жылдыз болуп. (Г. М.)

149-көпүгүү. Текстти окуп, маек кургула. Абзац боюнча суроо даярдап, тиешелүү макалдарды колдонтула. «Боз үй» деген темада «Кубик» моделин иштеп чыккыла.

Боз үй

Ак өргө – бул кылымдардан бери келаткан бакыт жөнүндөгү кыялдын символу. Өткөн убакта ак өргө, ордо үй хандын, көчмөн элдин мыктыларынын хан сарайы, ак чатыры болгон. Боз үй – элдин тарыхы, үй-бүлө ыйык туткан эстелик, ар бир кыргыз баласынын бала чагынын образы. Ошондуктан ак өргө кыргыздардын чыныгы үйү.

Ак өргө – бул кыргыздын оймо-чиймесинин үйү. Кыргыздарда мал чарбасы өнүккөндүгүнө байланыштуу. Кыргыз баласы боз үйдө турмуш кечирген.

Жайлоодо боз үй тоонун ажырагыс бөлүгү сыяктуу, Алтоо чокусунун карындай апкак. Дасыккан уста боз үйдүн

жыгачын жыйырма беш күндө жасайт. Боз үй негизинен жыгачтан, кийизден, чийден, боо-чуудан турат. Жыгачына түндүк, уук, кереге, жана босого кирет. Аны жыгач усталар талдан, кайыңдан жасашат. Туттуусу: түндүк жабуу, үзүк туурдук, эшик. Алар жүндөн жасалат.

Боо-чуусу: түндүк жабуу боосу, жел боо, канат боо, үзүк боо, туурдук боо, кырчоо эшик боо, уук тизгич, кереге чалгыч жана башка. Боз үйдүн сырткы боолору жүн менен кылдан эшилет. Ички боолору атайын терип-согулуп жасалат.

(А.А.)

• *Сөздүк:*

оймо-чийме – нақш

дасыккан уста – тажрибали уста

кайың – кайың дарахти

150-көпүгүү. Ырды жаттап, салыштырылган сөздөрдү, сөз тизмектерин белгилеп бергиле.

Боз үй

Боз үйүм, босогоң таянып,
Алгачкы кадамды таштагам.
Боз үйдөн бир таман чыккан жол
Унчукпай өмүрдү улаган.
Тоолорго кийгизген топу да
Түтүнү үкүдөй булаган
Аталар түндүгүн көтөрүп,
Энелер учугун улаган.
Тегерек отуруп төрүндө,
Кеңешип маселе чечишкен.
Тегерек кеседе кымызды,
Тегерек отуруп ичишкен.

(Г. Мом.)

• *Сөз өстүрүү:* Макалдардын маанисин түшүндүргүлө. Ар бирин катыштырып сүйлөм түзгүлө. Жөндөмө мүчөлөрдү белгилеп, түрүн айтып бергиле.

Бирөөнүн бүтүргөн ишин
Караган менен кардың тойбос.
Өз сөзүңдүн ээси бол.
Көз – көңүлдүн күзгүсү.

Бирөөнүн көңүлүн аламын деп,
Өзүңдүн көңүлүңдү калтырба!
Ар нерсеге ашык болгончо,
Бир нерсеге машык бол.

Өзүңдү зор тутпа,
Өзгөнү кор тутпа.

ТӨЛ ЖАНА БӨТӨН СӨЗ

(Күчирма ва ўзлаштирма гап)

Өз ара пикир алышууда өз сөзүбүз менен бирге башка бирөөлөрдүн сөздөрү да колдонулат.

Бөтөн сөздүн кимге таандык экендигин билдирүү үчүн төл сөз кошо айтылат. Ошентип, өзүбүздүн сөзүбүз төл сөз деп, аны менен бирге колдонулган башка бирөөнүн сөзү бөтөн сөз деп аталат.

Бөтөн сөз эч өзгөрүүсүз берилсе, *тике сөз* деп аталат. Мында башка бирөөнүн сөзү автор тарабынан сөзмө-сөз берилип, анын мазмуну да, грамматикалык түзүлүшү да дал өзүндөй толук сакталат да, тырмакчага алынып жазылат.

151-көңүгүү. Сүйлөмдөрдү көрктүү окуп, төл жана бөтөн сөздөрдү өзүнчө айрым-айрым ажыраткыла. Алардын сүйлөмдөн алган ордуу байкагыла. Өзбек тилиндеги тыныш белгилери менен салыштырып көп жазгыла.

1. «Бул жылы да көп түшүм алдым», – деди Кулмат карыя. 2. «Мен бардык сабактарымды «5» жана «4» деген баага окуймун», – деди Адылбек. 3. К. Э. Циолковский мындай деген: «Адамзат түбөлүккө жерде жашай албайт, ал атмосферадан аркы чекке чыгат». 4. «Москванын поезди биздин станциядан түнкү он бирде өтөбү?» – деп сурады Алтынай. 5. Шумкар мындай деди: «Армансыз жашадым, тайманбай салгылаштым». 6. «Жалкоонун шылтоосу көп», – деген макал бар. 7. Шамбет мындай деди: «Жакында биздин кыштак Фрунзедей жарык болот». 8. «Жамандын жанын сактагыча, жакшынын кадырын сакта», – деп айтылган макал.

дын мааниси чоң. 10. Улуу педагог В. А. Сухомлинскийдин: «Эң башкысы, адамды адам кылган – анын акыл-эси, арнамысы, инсандык сыймыктануусу», – деген сөзүнүн тарбиялык мааниси терең. 11. Жаштарга Токтогул минтип насаат айткан:

«Бекерчиден безе кач,
Ушакчыдан көчө кач.
Көпкөн жигит көп сүйлөйт,
Чечен жигит эп сүйлөйт».

Бөтөн сөздүн тыныш белгилери

(Ўзлаштирма гапнинг тиниш белгилари)

Бөтөн сөз төл сөздөн мурда да, кийин да келиши мүмкүн. Ушуга байланыштуу тыныш белгиси төмөнкүдөй коюлат:

1. Жай сүйлөмдүн маанисинде колдонулган бөтөн сөз төл сөздөн мурда келсе, андан кийин үтүр жана сызыкча (. -) коюлат.

Мисалы, *«Билимден кубаттуу күч жок», – деген макал бар.*

Бөтөн сөз суроолуу, же илептүү сүйлөм болсо, анда үтүрдүн ордуна суроо же илеп белгиси коюлат.

Мисалы: *«Сабакка барбайсыңбы?» – деди Асан. «Бах, аба кандай сонун!» – деп балдар чуркап чыгышты.*

2. Бөтөн сөз төл сөздөн кийин келсе, өзүнөн мурда кош чекит коюлуп, биринчи сөзү баш тамга менен жазылат.

Мисалы, *Элде мындай учкул сөз бар: «Жер – казына, суу – өмүр».*

➤ Бир нече мисалдарга төмөндөгүдөй схема менен сүйлөмдөрдүн тыныш белгилерин койгула.

Ч. Айтматов мындай деп айткан:

«Ар бир тил – өз эли үчүн улуу»

:

« ».

152-көпүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү төл жана бөтөн сөздү ажыратып жазгыла, тыныш белгилерин түшүндүргүлө. Сүйлөмдөрдүн маанисин чечмелеп, айтып бергиле.

«Ынтымагы бар элдин, ырыскысы кең болот.

Ынтымагы жок элдин алдынан кетет алтын так», – деп профессор К. Карасаев көп айткан. Улуу акын Женижок адам баласынын акыл-эстүүлүгүнө мындайча баа берген: «Ай-ааламдын баарысын акыл менен андаган адам улуу эмеспи». Даанышмандар: «Билимдин күчтүүсү – адамгерчилик», – деп айтып келишкен. «Жакшы адам улуу акылдан урматтайт, кичүүнү өз орду менен ызааттайт», – деп адамдык мыкты сапатты үлгү кылып аздектешин келген. Мектепке кирип келгенден кийин Дүйшөн: «Өйдө тургула, балдар», – деди каргылданган үнү менен. (Ч.А.) «Чындыкка дайым тике карайлы», – деп үйрөткөн даанышман адамдар. Ал көзүнө жаш ала үшкүрүп: «А-а, тумардай болгон катыңардан айланайын!», – деп коёт. (Ч.А.) «Адамдардын бардыгында эки түрдүү кемчилик болот», – дейт В. Белинский, – «бирөө өзү менен кошо жаралса, экинчисин жугузуп алат». Акырында Шарше: «Башың жаш, – деди Насипти сөзгө келтирмекчи болуп, – бала табылат». (К.О.) Улуу жазуучу Ч. Айтматов: «Эгер менден өз элимдин улуу адамдарынан кимди билесиң? – деп сураса мен биринчи Саякбай Каралаевди айтаар элем», – деп жазган. «Сабырдын түбү сары алтын», – дейт кыргыздар.

153-көпүгүү. 1) Текстти окуп, ар бир сүйлөмдүн маанисин чечмелегиле. 2) Маанисине карай айрым сүйлөмдөрдү бириктирип, татаал сүйлөмдөргө айландыргыла. 3) Айрымдарын төл жана бөтөн сөз катары жазып, тыныш белгилерин койгула. Айрым сүйлөмдүн эпиграфтык маанисин колдонуп текст түзгүлө.

Улуу акын урматтап, кичүүнү ызаатта. Карыларга өбөк, кичүүлөргө жөлөк бол. Адамдын негизги сапаты – боорукерлик. Колундан келсе, эч ким менен урушпа, бирөөнү тилдебе. Айланаңдагыларга, жолдошторуна сылык мамиле кыл. Дайыма жардам, ашар, ынтымактап качпа. Таза жүрүп, ак иште. Ата-энеңди ардакта. Бакыт-таалайды өзүң жарат. Эмгектен эринбе, бекерликке берилбе. Саякбай, Сагымбайлар – кыргыздын Ала-Тоосундай залкар эмгек жаратышың.

аны дүйнө жүзүнө алып чыгышкан элибиздин сыймыктар алптары.

Китеп – бардык материалдык жактан да баалуу, анткени ал адамды калыптандырат.

Ашыгып кабыл алган чечимдин жыйынтыгы үчүн жоопкерчиликти сезе билүү – жакшы. Ал эми алдын ала ойлонуп, жети өлчөп, алды-артын салмактап туруп, анан чечим чыгаруу – андан жакшы. Себеби мындай кабыл алынган чечим тууралыгын көрсөтөт.

• *Эл таануу:* Текстти окуп, ар бир абзац боюнча маек уюштургула. 1) Эссе жазгыла. 2) И. Раззаковдун учкул сөздөрүн чогулткула.

Исхак Раззаков

Исхак Раззаков өтө интеллектуалдуу, кайраттуу, активдүү уюштуруучу, эл үчүн иштөөнү ыйык санаган адам эле. Өз учурунда Кыргызстандын өсүп-өнүгүшү жана ар тараптан калыптанышы үчүн зор салым кошуп, саясий, коомдук ишмердүүлүктүн чыныгы үлгүсүн көрсөтүп кеткен.

И. Раззаков 1910-жылы Баткен областынын Хоросон кыштагында төрөлгөн. Бала чагынан эле тартып, билим алууга умтулган. Ал орус, тажик, өзбек тилдерин мыкты билчү, жан дүйнөсү менен интернационалист болгондугун анын ар тараптуу чыгаандыгы аныктап турат.

1931-жылы Ташкенттеги Агартуу институтун аяктагандан кийин мектепте мугалим болуп иштеген. Андан кийин Москвадан СССР Мамплан институтун бүтүп келип, Өзбекстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин секретарлык кызматына чейин көтөрүлгөн. Ал эми 1945-жылы Москванын тапшырмасы менен Кыргызстанга келип, республикада Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин төрагасы, 1950-1964-жылдары Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары болуп

үзүрлүү иштеген. Андан соң Москвага партиялык кызматка чакырылып, өмүрүнүн аягына чейин ошол жакта эмгектенген.

И. Раззаковдун демилгеси менен Кыргызстанда алгачкы илимий мекемелер, борборлор, институттар ачылган, ири өнөр жай курулуштары ишке кирген.

1958-жылы 18-28-августта Раззаковдун түздөн-түз кийлигишүүсү менен «Орус мектептеринде кыргыз тилин окутуу» боюнча Кыргызстан Компартиясынын БКнын токтому чыккан.

Коомдук ишмер, чыгаан интеллигент Исхак Раззаков жооптуу кызматтарды аткарууда кыргыз элинин маданиятын, илимий жана айыл чарбасын өнүктүрүү үчүн жеке демилгеси, уюштуруучулугу, патриоттуулугу менен катаал шартта зор салым кошкон.

Дайым адилеттүүлүктү жана акыйкатты колдогондугун анын «Мен таза болсом, сен таза болсоң, коом да таза болот» деген сөзүнөн байкоого болот.

«Эмне кылдым, эмнеге жетише алдым, республикадагы жетекчилик мезгилимде кимдер үчүн аракеттендим? Эл акыйкат, эл баалайт» деп өзүнө кайрылган.

Эл баатыры, академик Т. Сыдыкбеков И. Раззаковду мындай деп эскерет. «Нукура жөнөкөй мүнөзү, кайталангыс таланты, адамгерчилик сапаты, эмгекчилдиги, интернационалисттик көз карашы бири-бирине айкалышкан, бардык ишке чыгармачылык мамилесин тайбаган, курч жан эле».

154-көпүгүү. Көп чекиттин ордуна тыныш белгилерин коюп, эмне үчүн коюлгандыгын түшүндүргүлө.

1. ... Өмүрдүн узундугу анын мазмунуна карай бааланат... деген макал бар.

2. К. Асаналиевдин ...Доор менен бирге... макаласында... Ч. Айтматовдун каармандары адамдын тунук сапатын толук көрсөтүшөт... адамдын бийик сапатын сактай алышат... деп жазган...

3. Бул талаа мээнетти да... дөөлөттү да көтөргөн... (С.Ш.)

4. Адамдын тиешелүү эң мыкты сапаттар... жөнөкөйлүк... ачык-айрымдуулук... ак пейилдүүлүк...

5. ... Кана... агайындар... эмне дейсиңер ... дешип... Ысак... Сапарбайлар көпчүлүктөн жооп күтүшөт... (Т.С.)

6. Актанам деп көп сүйлөп... айыптуу адам абийрине шек келтирип алат... (Л.Т.)

7. Жашасын эркиндик... адамзаттын улуу байлыгы... («КТ»)

8. Баарынан күндө адамга адам болуу ... ыйык милдет... (Ч.А.)

СҮЙЛӨМДҮН ИНТОНАЦИЯСЫ. ДИАЛОГ

(Гапнинг интонацияси. Диалог)

Сүйлөмдүн маанисин толук, так берүүдө адамдын эмоциялык абалын интонациянын жардамы менен жеткирип, өз ара пикир алышууну жөнгө салууга болот.

Интонация – бул сүйлөө процессинде үндүн көтөрүлүшү, же басаңдашы, кеп темпинин өзгөрүшү, басымдын ар түрдүү кырдаалдары ж.б. кубулуштардын жыйындысы.

Интонация сүйлөмдүн кошумча каражаты катары эсептелинип, андагы басым, тыным, үн ыргагы, темп, тембри, үн күчү ж.б. акустикалык бирдиктерди өз ичине камтыйт. Пунктуациялык эрежелердин туура колдонулушу да эске алынат.

Диалог – оозеки кетте да, жазуу кебинде да кеңири колдонулуучу тике сөздүн бир түрү.

Ал эки, же бир нече адамдардын өз ара сүйлөшүүсү аркылуу уюшулат. Ошондуктан анын колдонулушу жазуу иштеринин бардыгына эмес, негизинен, көркөм адабий чыгармалардын тилине мүнөздүү, ушул өзгөчөлүктөрү боюнча ал тике сөздүн башка түрлөрүнөн айырмаланып турат.

– **Апа, апа,** – деди Токтогул толкунданып.

Кемпир шашкан да, өйдө караган да жок.

– **Апа, апа, ушинтип менден түңүлдүңөр беле?**... – деди.

Токтогул энесин кучактап жыгылды. (Ж.Б.)

Мисалдардагы асты сызылгандар – тике сөз, калгандары автордун сөзү – төл сөздөр.

Бирок автордун сөзүнүн бардык учурда эле тике сөзгө катышуусу зарыл боло бербейт. Алар кээде каармандардын өз ара сүйлөшүүсү, аңгемелешүүсү түрүндө да берилет.

155-көңүзү. Тексттин суроо-жооп менен түзүлгөндүгүнө, интонациялык өзгөчөлүгүнө көңүл бөлүп, көркөм окуп бергиле.

Бүгүн Атай Коңур-Өгүз тараптан жаңы келип, аттан түшкөндө, Абдыракмандын үйүнөн чыккан өспүрүм бала басып келип, салам айтты:

- Сизди чакырып келдим.
- Каякка?
- Шашып атам, тезирээк жооп бериңиз.
- Каякка? Ким чакырат?
- Кара суунун баш жагындагы айылга, коктунун өрдөшүндөгү чон сарайлуу үйгө.
- Ал кимдин үйү?
- Айтпаймын.
- Эмне үчүн айтпайсың, айтпасаң барбаймын.
- Мага айтпа деген. Барбасаңыз өзүңүз билиңиз. *(К.К.)*

Текстте автордун сөзү катышкан жок. Ал жалаң гана диалог түрүндөгү сөздөн курулду.

156-көңүзү. Сүйлөмдүн тыныш белгилерине карай интонациясын туура колдонуп, окуп бергиле. Интерференциялык кубулуштарды байкагыла.

Алдыда отурган бир кичинекей кыз: – Ашыралы байкем? Ашыралы байкем келе жатат, – деп кыйкырып жиберди. *(Ч.А.)* Чоң атанын көздөрү саал күлүмсүрөй түштү, бирок Динар байкай албады. *(Т.С.)* Алыстан кыз-күйөөсү келди... Айша энеде бүгүн тыным жок. Уулумдун акыры бир күнү көп катары аскерге кетерин билип эле жүргөм. *(Ч.А.)* Биздин тегирменчибиз – аял, аял болгондо да, шумдуктуу аял! Иштесе эркектей таш көтөрөт, *(Т.С.)* Академик Сулайманованын келерин угуп, мен абдан кубанып калдым. *(Ч.А.)* Түрү суук, кара чаар жез кемпир баланы ээрчитип кете берет. *(Жом.)* – Жакшы болот, датка ата! – деп Көкө балакеттен зорго кутулгандай кубана сыртка жүгүрдү. *(Т.К.)* – Жүз жигит курсан жүзбашсың, беш жүз жигит курсан пансатсың, уктунбу, Эрмат баатыр. *(Т.К.)*

157-көпүгүү. Диалогдук текстти окуп чыгып, өзбек тилине которгула. Анын тыныш белгилеринин интонациялык өзгөчөлүктөрүн түшүндүргүлө.

Жардам

Абыш агай класска киргенде баарыбыз кубанып, орду-буздан туруп каршы алабыз. Ал агай адептүүлүк жөнүндө:

– Балдар адептүүлүктүн бир жолу бар ал достук. «Дос доско жардам берүүгө милдеттүү», – деди да, агай менин башымдан сылап:

– Адыл сен Сабыр досуңа жардамдаш, – деди.

Агайдын ысык алаканынан бир жылуулуку бүткөн боюмду аралап өттү.

Агайдын күлмүндөгөн мээримдүү жүзүнө карап:

– Макул, агай, – деп убада бердим.

Сабыр кызык. Өзү аппак, чачы капкара, көзү көпкөк, Көп сүйлөбөйт. Экөөбүз доспуз. Аны апам «Сабыржан» деп эркелетет. Досум математика сабагынан начар, кыргыз тил сабагына да кызыкпайт. Мен ага жардам берип, математикасын чыгарып, кыргыз тилинен жардам бердим. Бир жолу агай:

– Мына Сабыр маселени туура чыгарыптыр, – деп мактады.

– Агай, мындан кийин эсепти ушундай чыгарам, – деди.

– Сен эми кыргыз тилин да мыкты окушун керек, – деди агай.

– Мен жардамдашып жатам, – деп мен мактандым.

– Акыл, сен, досуңа кандай жардамдашасың? Математикасын чыгарып, кыргыз тилинен жазып бердим.

– Ал жардам эмес, – деп күлдү агайыбыз.

Математиканы чыгаруунун ордуна ошол тапшырманы кандай чыгаруунун жолун үйрөтсөң ошол жардам болмок.

Ошондон кийин мен Сабырга чыныгы жардам бере баштадым. Азыр Сабыр бардык сабактардан «жакшы» деген баа ала баштады. Абыш агай чыныгы достор деп биздин башыбыздан сылап мактап коёт. Биз эми чыныгы досторбуз.

Антара кийген тону бар.
Кодуракай бою бар. (к.й)

Төө ооздуу,
Бото көздүү,
Эшек кулактуу,
Эчки чычандуу
Ат аяктуу,
Кой жүндүү. (к.н)

Чылбыры бар жүгөнү жок,
Жетелеп адам жүргөнү жок.
Эти семиз сөөгү жок,
Териси калың жүнү жок. (к.н)

• **Сөз өстүрүү:** Диалогдук тексттеги жоопторду чечмелеп, өз оюнарды ортого салгыла. Ар бир жооптун мазмуну боюнча кыскача текст түзгүлө.

- Кудайдан эмнени сурасаң болот?
- Үч нерсени: ден соолукту, кубаттуулукту, коопсуздукту.
- Кимден чочулабаши керек?
- Сага көз артпаган досундан.
- Жаш кезде эмне жасоо керек, карыгандачы?
- Жашыңда билим алып, карыганда аны колдонуу керек.
- Эл алдында кишини эмне басынтат?
- Мактанчаактык, өзүнүн жөндөмдүүлүгү жөнүндө сөз кылуу.
- Татыксыз достон кантип кол үзүү керек?
- Анын үч жолу бар. Ага басып барбай, акыбалын сурабай жана жардамга чакырбай койсоң кутуласың.
- Жаштарга жана карыларга кандай адеп керек?
- Жаштарга тайманбастык, уяттуулук, карыяларга билим жана токтоолук керек.
- Адам үчүн өмүрдөн артык эмне бар?
- Ишеним, сүйүү жана мекен.

(Ибн Сина)

159-көпүгү. Диалог түрүндө түзүлгөн тексттин мазмуну менен таанышкандан кийин, өз алдынча изденип эссе жазгыла.

Мугалим: Кыргыз элинин жазуусу качан пайда болгон?

Окуучу: VI-VII кылымдарда эле кыргыз элинин жазуусу болгон. Ал жазма биздин кылымга жетпей жоголуп кеткен.

Мугалим: Жок болуп кеткенин кантип билебиз?

Окуучу: Ташка жазылган эстеликтерден билебиз. Эпостордо да, жазуубуз болгондугу айтылат. Мисалы, бул жөнүндө «Манас» эпосунда мындайча айтылат:

Кече кең Таластын оюнда,
Жылгындуу өзөн боюнда,
Аргын, кыргыз, көп ногой
Конуп жаткан кезинде,
Ошондо жазган кат кана?
Кол алышкан ант кана?

... Эр Шуутунун колуна
Алакандай кат берип,
Тайбуурду баш кылып,
Алты буудан ат берип, –

деген саптарда айтылат.

Окуучу: Кызык экен, ал мезгилде кайсы алфавит менен жазышкан?

– Ал жазуу илимде байыркы кыргыз жазуулары, же Енисей-Орхон жазуулары деп аталат.

Окуучу: Ал жазуулар кайдан, кантип, качан табылган?

– Мүрзөнүн үстүндө коюлган таштардан, айрым буюмдардан, Енисейдин жогору жагынан табылган.

Окуучу: Эже, аны кимдер чечмелеген?

Мугалим: Бул Енисей-Орхон жазуулары илимде XVII кылымдын аягында орус окумуштуусу, академик В. Радлов чечмелеген.

• *Сөздүк:*

кылым – аср

эстелик – җайкал

өзөн – ӯзан

мүрзө – қабристон

160-көнүгүү. Текстти окуп, ар бир абзац боюнча концептуалдык суроо түзүп, ага жооп бергиле. Маек уюштургула. Тексттин стилин жана тибин аныктап, сөздүгүн түзгүлө.

Балтагулов Төрөгелди

Балтагулов Төрөгелди 1920-жылы Ала-Бука районундагы Кош-Алмурут кыштагында туулган. Партиялык жана мамлекеттик ишмер – белгилүү инсан.

Кыргыз мамлекеттик институтун жана Москвадагы Жогорку партиялык окуу жайын бүтүргөн.

1941-1942-жылдары Ала-Бука районунда билим берүү бөлүмүнүн башчысы, 1944-1949-жылдары Жалал-Абад областтык комсомол комитетинин секретары, 1955-1959-жылдары Жалал-Абад областтык партия комитетинин биринчи секретары болуп иштеген.

Ал эми 1961-1966-жылдары Кыргыз ССРинин кесиптик бирдигинин республикалык Советинин төрагасы болуп эмгектенген.

СССР Жогорку Советинин (1955-1959), Кыргыз ССР Жогорку Советинин (1958-1966) депутаты болуп шайланган.

Өлкөнүн өсүп-өнүгүшүнө жигердүү салым кошуу менен кыргыз элинин чыгаан уулдарынын бири катары жетекчилик ишмердүүлүктүн үлгүлөрүн жана чыныгы мамлекеттик кызматкердин жоопкерчилигин, ак пейилдүү эмгеги аркылуу таанымал болуп, кадыр-барктуу улуу инсандыгы элдин эсинде калды, 1966-жылы элине өзгөчө ишмердүүлүк менен кызмат кылып турган мезгилде күтүлбөгөн жерден каза тапты.

Т. Балтагуловдун эл үчүн жасаган каармандык эмгектери өз учурунда белгиленип, төмөнкүдөй сыйлыктарга татыктуу болгон. «Ленин», «Эмгек Кызыл Туу», «Ардак» белгиси ордендери, Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун Ардак грамотасы ж.б.

Бүгүнкү күндө анын ысымы Ызар айыл өкмөтүнө, Ала-Бука орто мектебине, бир көчөгө берилип, Ала-Бука кыштагына айкели тургузулган.

«Энциклопедия»

ЦИТАТА

Цитата – (латынча – күбөгө тартуу) өзүнүн пикирин түшүндүрүү жана бекемдөө үчүн башка бир автордун чыгармасынан өтө чакан үзүндү же бирөөнүн кыска сөзүн, тыянак пикирин пайдаланууга туура келет. Цитатаны өз орду менен ыктуу пайдалануу зарыл.

Цитата – тике сөздү пайдалануунун ыкмасы. Цитатанын тыныш белгилери тике сөздөгүдөй, бирок төмөнкүдөй айырмачылыктары бар: Айрым учурда цитата түзүлүшү жагынан төл сөз менен байланышып, анын бир бөлүгү катары колдонулат. Анда ал тырмакчага алынып, андан мурун кош чекит коюлат, чоң тамга менен жазылат.

Мисалы: Элибизде мындай макал көп кезигет: «Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат».

Айрым учурда цитата толук колдонулбаса, анда калтырылып кеткен сөздүн орду көп чекит менен белгиленет, кээде цитатанын баш жагы калтырылса, же кыскартылса, анда абзац көп чекит менен башталат.

Акын жазуучулардын Абай жөнүндө айткандыры: «Кыргыздар үчүн Айтматов, англичандар үчүн Шекспир, грузиндер үчүн Руставели, орустар үчүн Пушкин кандай болсо, казактар үчүн Абай да ошондой теңдеши жок ажайып кубулуш. Ал поэзиянын баатыры, кудуреттүү жана кубаттуу таланты», – деп баа берген Кайсын Кулиев.

«Ауезов Абайды көкөлөтсө, Абай ойчул жана акын катары казак элин даңазаса бөлөдү. Абай менен Ауезов менин түшүнүгүмдө бири-биринен ажырагыс улуу каармандар», – деген Ч. Айтматов. Мухтар Ауезов – казак эл жазуучусу.

Көрүнүктүү окумуштуу К. Карасаев орфографиянын жаңы редакциясы боюнча төмөндөгүдөй каршы пикирин билдирген.

«Орфографиянын бир эле эрежесин же болбосо алфавитиндеги бир эле тамгасын өзгөртсөк, окууда да, басмада да аябагандай чоң бүлүк түшөт».

(К. Карасаев. «Мамлекеттик тил жөнүндө менин сунуштарым». Эркин Тоо газ.)

161-көпүгүү. Өзүнөр «Өзбек элинин даанышмандары» деген темада текст түзүп келип, анын мазмуну боюнча аңгеме куруп бергиле. Алсак, Улугбек, А. Навои, Айбек ж.б.

162-көпүгүү. «Нооруз» текстин «инсерт стратегиясы» модели менен иштегиле. Абзацтар боюнча пикир алышууну уюштургула.

Нооруз

Байыркы чыгыш элдеринде, ошонун ичинде кыргыздарда эки миң жылдан ашуун убакыттан бери күн менен түндүз теңдешкен күнүн жаңы жыл – «Нооруз» дешкен. «Нооруз» фарс тилиндеги «нав» – *жаңы*, «руз» – *күн* деген сөзүнөн алынган.

Кыргызда эски жыл бүтүп, эртең жаңы жыл башталат деген күнү өткөрүлүүчү ырым-жырым салты «жыл ажыраш» деп аталган. Жыл ажыраш менен түн теңелген кезде б.а. март айынын жыйырма-жыйырма бирине туура келет. Бул маалда кыргыздар арча күйгүзүшүп, үй-бүлөнү, малды жана үй ичин аласташкан.

Чоң дасторкон жайылып, жети түрдүү тамак коюлат. Үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү жаңы кийим кийишип, майрамдык маанайда тамактанышат.

Жаңы жылга карата даярдалган тамактардын ичинен сыйлуусу, ширелүүсү сүмөлөк болгон. Сүмөлөк жөнүндө көптөгөн уламыштар айтылып жүрөт. Алардын бири төмөнкүчө: «Илгери-илгери бир кембагал кемпир болгон экен. Анын көп небереси болуптур. Жокчулуктуу айынан неберелерине эч кандай тамак таап бере албай аябай кыйналган экен. Кемпир курсактары ачып, ыйлаган неберелерине: «Мен силерге сонун бирдеме жасап берем», – дейт. Буга неберелери аябай сүйүнүп калышат. Эне казан асып, бир ууч буудайды кайната баштайт. Түн кирип балдары ачка бойдон уктап калышат. Эртеси казанды ачышса, казанда кандайдыр бир нерсе турган болот. Ошондон бери ал тамактын аты «сүмөлөк» деп аталып калыптыр». (М.Г.)

! Билип алгыла.

Алас, алас ар балээден калас

Аластоо – отко сыйынуудан чыккан ырым-жырым: ооруган, сасык тумоологон, же бир жерин мертинтип алган кишини түтөтүлгөн арча, же чекенде менен эмдеген, ырымдаган. Ошондой эле, баланын бешигин, төшөнчү, кийимин ыштаган. Аластоодо шайтан-шапат, азезилдердин алыс болсун, алар ага жолобосун деген тилектер айтылган.

Аластоону жыл жапырганда айылдын ортосунда арча жагып өткөрүшкөн. Чогулган эл кийимдерин отко силкип, бири-бирине «эски жыл кетти, жаны жыл келди, айдан аман, жылдан эсен бололук, алас-алас ар балээден калас» деген тилектерин айтышкан. (А.А.)

163-көпүгүү. Текстти которуп, ар бир мезгилге тиешелүү макалдарды келтирип, кенейтип жазып бергиле.

Үлгү: Жер айдасаң күз айда, күз айдабасаң, жүз айда.

Жыл мезгилдери

Бир жылда төрт мезгил бар: жаз, жай, күз, кыш. Жылдын бул мезгилдеринин ар бири – өзүнчө кооз.

Жаз келгенде жаратылыш өзгөрөт. Жер көгөрүп, бакдарактар гүлдөйт. Келгин куштар учуп келишет. Жер айдалып эгин, жашылчалар эгилет. Аба ырайы салкын болот.

Жайында асман көгөрүп, күн жаркырап, аба абдан ысыйт. Күн абдан узарып (22-июль), жай чилдеси күчүнө кирет. Адамдар Ак-Буура дарыясына түшүшүп, суунун боюнда эс алышат.

Алдыда күздүн карааны да көрүнөт. Күзүндө күн бүркөлүп, жаан көп жаайт. Бул мезгилде мөмө-жемиштер бышып, түшүм жыйноо башталат. Ошентип табият карды күтөт.

Кышында күн абдан кыскарат (22-декабрь). Кышында кар жаап, суук болот. Кыргызстанда кыш өтө суук болбойт. Кыш чилдеси бүткөндөн кийин жаз келет. Ошентип жыл мезгилдери бири-бирин алмаштырып турат.

«Кыргыз жергеси»

164-көңүзү. Ырды кыргыз тилине которгула.

Она

Күкда юлдуз учса ногахон,
Битди, дерлар қайси бир тақдир.
Бундай гамни кўтармоқ осон,
Бу, эҳтимол, бизлар ҳақдадир.
Баъзи тунлар кўкка тикиб кўз,
Эслаб дейман онамни шу он!
Она кетса, юлдуз-ку юлдуз,
Қулаб тушса арзийди осмон.

(Абдулла Орипов)

165-көңүзү. «Жер байлығы», «Нооруз – байыркы майрам» деген темаларда баяндама жазып келип, презентация өткөргүлө.

166-көңүзү. Текстти көчүрүп жазып, стилин аныктагыла. Жыйынтыгында кайсы бир темада ой жүгүртүү текстин түзгүлө.

Демек, адамдын ой жүгүртүүсү канчалык эркин көрүнгөнү менен тилдин базасында, сөз каражаттары аркылуу иштелип чыгып, сүйлөшүүдө, кеп ишмердүүлүгүндө түптөлөт. Кепте ой жүгүртүү ар кандай формада ишке ашырылат. Ой жүгүртүүнүн мүмкүнчүлүгүнө жараша текст, же сүйлөм көркөм боёкчолор менен жабдылып, адамдардын сүйлөшүүсүндө, жазма тилдин колдонулушунда кубануу, ачуулануу, кайгыруу сыяктуу абалын көрсөтүүгө да жетишет. Тил – ойлоонун да, сүйлөшүүнүн да куралы. Бул милдеттердин ар биринин жүзөгө ашырылышы тилдик материалдын бир тарабы болгон сөз менен байланышып турат.

«Шоокум»

! Билип алгыла.

Бүбүсара Бейшеналиева 1925-жылы 17-майда Кант районундагы Таш-Төбө айылында төрөлгөн. Анын алгачкы ролу – «Чолпон» балетиндеги башкы каарман Чолпондун образы. Бүбүсара өтө жөнөкөй сымбаттуу жана таланттуу маданияттуу адам болгон. Сахнадагы ролдорун сыйкырлагандай өнөр менен ойноп аткарган. Ал кыргыз элинин көрүнүктүү искусство чебери, атактуу жана таланттуу бий-

чиси катары таанымал болгон. Б. Бейшеналиева атындагы искусство институту бар.

167-көпүгүү. «Умай Эне» деген сөздү укканда эмнени элестетесиңер, бардыгын тизмелеп жазып чыккыла. Андан кийин жубунар менен ой бөлүшкүлө, окугула. Өз божомолунарды ортого салып талкуулагыла.

168-көпүгүү. Текстти окуп, мазмунун айтып бергиле. Өзбек тилине которуп, ар бир абзац боюнча суроо даярдап, ага жооп алгыла. Сөз айкаштарын бөлүп жазгыла.

Алымбек датканын аялзатын сыйдай билгендиги

Алымбек датка 1899-жылы азыркы Алай районунун Жошолу айылында туулган. Ал жөнүндө эл арасында көптөгөн эскерүүлөр, тарыхый жана архивдик маалыматтар, айтымдар сакталып калган.

Алымбек датканын өз мезгилинде саясий-социалдык, тарыхый мааниге ээ болгон иш-аракеттеринин көпчүлүгү Курманжан датка менен байланыштырылып айтылат.

Алымбек датка элди башкаруу жүгүн аткаруу менен бирге анын руханий маданияты терең, гумандуу жана адамгерчиликтүү экендиги эскерилет.

Алымбек датка Курманжанды үй тиричилигин кармоо түйшүгүн аткарууга милдеттүү аял катары карап, же көп аялдын бири катары мамиле жасап, теңсинбей койгон эмес. Аны Коконго чейин өзү менен кошо алып барып, коомдук-саясий окуяларга аралаштырып, ой бөлүшүп, пикир алышып, талкуулашып кеңешчи катары тарбиялабаса, тубаса зирек акылдуу Курманжан кадимки эле акылман байбиче, балдарынын мээримдүү энеси болуп, бир айылдан өйдө чыкмак эмес.

Анын үстүнө, ошол мезгилдеги элдин түшүнүгү, каада-салты, көз караштары менен дал келбеген кыраакылыгы, баамчылдыгы аркылуу Курманжандын тил билгилегин, зиректигин баалай алган.

Демек, Алымбек датка каардуу кармаштарда аскер башчысы, кадырман уруу төбөлү гана эмес, жан дүйнөсү кенен

руханий маданияты бийик, жашоо кырдаалына, салт-санааларга объективдүү баа бергендиги жана аялзатын коомдук саясий майданга даярдап, эл башкаруу укугуна чейин жол ачкандыгы айкындалат.

Келечекти көрө билген, акыл-парасаты менен артыкчылыгын көрсөткөн, жанындагы аялзаттын коомдук ролун, өзгөчө касиеттерин баалап, колдоо көрсөткөндүгү менен өзүнүн да улуулугун далилдеп турат.

(«КТ»)

169-көңүсү. Ырды жаттап, тилинерди жатыктыргыла.

Эне жөнүндө баллада

Тамчыдай денедеге сүтүн менен,
Талпынтып ак бешикке баккан энем,
Нуруңа, мээримине магдыраткан,
Маңдайда менин батпас күнүм элей.

Түбөлүк түн күзөткөн канаттуудай,
Уйкудан чолпон көзүн ачкап энем,
Алдыңа ажал келип турса дагы,
Мен үчүн жанды курман кылар энем.

Шаңданган шоола болдуң бул жүзүмө,
Асманда ай нурундай асыл энем,
Көзүмдүн карегиндей көп аягам,
Алтыңдай эмгегинди неге тенеим.

(С.Ө.)

! Билип алгыла. Текст менен таанышкандан кийин төмөнкү тапшырмаларды аткаргыла.

1) Ж.Баласагындын акылмандуулукка, адамгерчиликке байланышкан насыяттарын таап, картотека түзгүлө, аны керек жерде пайдалануу керек.

2) Илим-билимге байланышкан насыят сөздөрүн жаттап айтып бергиле.

Жусуп Баласагын

Акын жана ойчул Жусуп Хас Хажыб Караханийлер мамлекетинин борбору Баласагын (Азыркы Чүй-Токмок шаарында) туулган. Өмүр баяны жөнүндө так маалымат жок.

Ал 1069-1070-жылдары «Кут алчу билим» («Кутадгу билиг») аттуу поэмасын жараткан. Бул эмгек араб адабий булактарынын катарына кошулбайт. Бирок, ал поэманын үч нускасынын экөө араб тамгасы менен жазылган. Анын бирөө (уйгур тамгасы менен) 1820-жылы Стамбул шаарынан табылган, азыр Вернанын китепканасында сакталып турат. Экинчи көчүрмөсү 1897-жылы Каирде табылган. Үчүнчү нускасы 1914-жылы Наманган шаарынан табылып, азыр Ташкентте Беруни атындагы чыгыш таануу институтунда сакталып турат. Алардын фотокопиясы жана көчүрмөсү Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын китепканасына жана түркология секторуна алынып, сакталып турат.

«Кутадгу билиг» (мурунку аталышы), кийин «Кут алчу билим» аталды. Аруз өлчөмүндө төрт адамдын ортосунда диалог формасында, акыл-насыят формасында жазылган түрк тилиндеги биринчи чыгарма болуп эсептелет. Бул чыгармада Жусуп Баласагын Караханийлер мамлекетин жакшылап башкаруу маселесин чечүүгө аракеттенген.

«Кут алчу билим» 1983-жылы өзбек, 1980-жылы казак, 1990-жылы кыргыз тилдеринде которулуп, басылып чыккан.

• *Сөз өстүрүү:* Суроолорго берилген жоопторду талкуулап, ага ылайык макалдарды, фразеологизмдерди колдонууда.

*Турмуштук суроолорго туура жооп
Бабалардан калган санжырга*

– *Бийлик деген эмне?*

– Бийлик – бул күйүп турган шам чырак. Бир учурда күйөт, учуру келгенде өчөт. Бийлик колдо турганда тууганың да, душманың да айланаңа топтолот. Бийлик колдон кеткенде, алардын бирин көрүүгө зар болосун. Бийликтеги адам түбөлүгүн ойлосо, кол алдындагылардын шагын сындырбай, боюна тартып жүргөнү абзел.

– *Акылдуулуктун белгиси кайсы?*

– Мен акылдуулук, акылмандык жөнүндө көп эле сөз кылдым. Ошондо акылдуулуктун жогорку белгиси көтөрүмдүүлүк, сөзгө эрегишпөө, кек сактабоо, кечиримдүү болуу деп, алда-нече мертебе кайталап айттым.

– Адам өзүн сактай билүүсүнүн жолу кайсы?

– Ачууга алдырбаган, сырды ката билген, чеги жок сүйлөбөгөн адам – өзүн сактай билген адам.

– Баарынан коркунучтуу деп эмнени эсептөөгө болот?

– Күнөөлүү болуу коркунучтуу. Күнөөлүү болгондун тирүүлөй шермендеси чыгып, бетине көө жабылат. Ал – тирүүнүн өлүгү. Ал эми таза, абийирдүү өлүм – ак өлүм. Ал коркунучтуу эмес.

170-көпүзүү. Макалдарды окуп, маанисин түшүндүргүлө. Ар бирине жуп менен отурганыңар боюнча суроо, жооп алгыла.

Сындагандан коркпо,
Мактагандан корк..

Ачуу суроо берип,
Таттуу жооп күтпө!

Көрөгөчтүн көзү – алтын,
Кеменгердин сөзү – алтын.

Акыл – алтын сандык,
Адамына карай ачылат.

Баштын көркү – жүз,
Жүздүн көркү – көз,

Ооздун көркү – тил,
Тилдин көркү – сөз.

ИШ КАГАЗДАРЫНЫН ҮЛГҮЛӨРҮ:

Арыз – бул оозеки же жазуу түрүндөгү атайын билдирүү. Мында айрым адамдардын өтүнүчү, сунушу, даттануусу баяндалат. Арызда төмөнкүлөр көрсөтүлүүгө тийиш.

- а) арыздын кимге жазылып жаткандыгы;
- б) арыз жазган адамдын аты-жөнү жана кызматы;
- в) өтүнүчтү, сунушту ачык, так билдирүү;
- г) арызга тиркелүүчү документтердин тизмеси;
- д) жазылган датасы (күнү, айы, жылы) жана колу.

Үлгү:

Ош шаарындагы № 2
орто мектептин директору
А. Асановго ушул мектептин
10-классынын окуучусу
Б. Алымкуловдон

А р ы з

Ата-энемдин башка жакка кызматка өткөндүгүнө, жашаган жерибиздин өзгөрүлгөндүгүнө жана башка мектепте окуп жаткандыгыма байланыштуу менин өздүк ишимди (деломду) берүүнүздү суранам.

Арызга мен окуп жаткан Ош шаарынын №14 орто мектеби тарабынан берилген справканы кошо тиркейм.

2008-жыл, 10-октябрь (колу)

Б. Алымкулов

Акт – бул кандай уюмда, мекемеде тигил же бул иштин аткарылгандыгы же аткарылбагандыгы, бир мекемеден экинчи мекеменин буюм-тайымдарды өткөрүп алышы, документтерди кабыл алышы ж.б. күбөлөндүрүү максатында жазылуучу расмий документ. Аны жазуунун негизги максаты буюм-тайымдарды же эки кишинин биринен экинчисине өткөрүлгөн нерселерди тастыктоо болуп эсептелет.

Мисалы, ишкананын эсеп-кысабы боюнча текшерүү жүргүзүлүп, анда буюм-тайымдардын канчасы чыгыш, канчасы кириш болгондугун, текшерүү учурунда эмнелер бар экендигин айгинелеген акт түзүлөт.

Бекитемин

Ош шаарындагы
№14 мектебинин директору
_____ А. Ааматов

2008-жылдын 16-майы

Ош шаарындагы
№14 мектебинин кассасын текшерүү боюнча

А К Т

2008-жылдын 14-майы

Ош шаары

Комиссиянын төрагасы математика мугалими Эркинай Эсенкулова, мүчөлөрү: биология мугалими Айнура Балтабаева, усулчу Феруза Кадыровалардан турган комиссия мектептин директорунун 2008-жылдын 14-майындагы №21 буйругу менен түзүлүп, Ош шаарындагы №14 мектептин кассасын текшерди.

Кассир – Алиев Рустам.

Текшерүүнүн натыйжасында:

1) кассада жүз кырк сом он тогуз тыйын (140 сом 19 т.) бар экендиги;

2) кассанын дептери боюнча 140 сом 19 тыйын болушу аныкталды;

Кассада башка баалуу кагаздар жок. Бул эсеп-кысап маалыматтарына туура келет.

Кассанын кириш-чыгыш китебинде акчаны сактоо мектептин эсеп-кысап жобосуна ылайык келет.

Комиссиянын төрагасы:	(колу)	<i>Э. Эсенкулова</i>
Комиссиянын мүчөлөрү:	(колу)	<i>А. Балтабаева</i>
	(колу)	<i>Ф. Кадырова</i>
Кассир:	(колу)	<i>Р. Алиев</i>

III ЧЕЙРЕК БОЮНЧА КАЙТАЛООҮЧҮН СУРООЛОР

I. Суруолорго жооп жазгыла. (Арсар келер чакта)

1. Үч айдан кийин сен эмне кыласың?.....
2. Беш жылдан кийин биздин университет кандай болот?.....
3. Он беш жылда кандай иштерди бүтүрөсүң?.....
4. Келечекте кайсы кесиптин ээси болосун?.....
5. Мекениң үчүн кандай кызмат кыласың?.....

II. Макалдардын маанисин чечмелеп, айтып бергиле.

Адам көркү эмгекте.

Сыйга сый, сыр аякка бал.

Жоого сырынды бергиче, жаныңды бер.

Азамат энеден туулат, эл үчүн өлөт.

Иш жөнүн уста билет.

Эстүүнү үйрөт, ооруну дарыла.

Бекерчиге күн батпайт.

Баладан бардыгын күтүүгө болот.

Алтыныңды жоготсоң жогот, бирок акылыңды
жоготпо.

Кесирдүү ооздон кесепеттүү сөз чыгат.

Мүнөздөн тагдыр жаралат.

Коркоктуң көзү чоң, чоркоктуң сөзү чоң.

III. Өзүңөр жакшы көргөн улуттук оюндардын бирине аңгеме түзгүлө.

IV. «Манас» эпосунан үзүндү айтып бергиле.

Өтүлгөн темаларды эске салуу үчүн суроолор:

1. Төмөнкү сөздөр боюнча синквейн түзгүлө: класс жеткчи, алдынкы окуучу, каратма сөз, киринди сөз, ата-эне, базар, жер, тынчтык, мектеп.

2. Публицистикалык стилдин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен «Жакшы адам жанында», «Ноороздун таасирлери», «Менин сүйүктүү мугалимим», «Камбар-Ата ГЭСинин курулушу», «Таланттуу ырчы», «Абийиринди жашында сакта» деген темада, макала же кабар жазуу.

3. Ой жүгүртүү тибинде «Жазгы аба ырайынын өзгөчөлүгү» деген темада текст жазгыла.

4. Иш кагаздарынын үлгүлөрүн кайталап, классыңарга ишеним катты, токтомду жазып бергиле.

5. «Манас» эпосунан үзүндү айтып, тилиңерди жатыктыргыла.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨЛӨР

(Гапнинг ажратилган бұлаклари)

Түшүндүрмө мүчөлөр сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн бирин жандап келип, алардын маанисин тактоо, түшүндүрүү, чечмелөө, кошумча маани берүү менен колдонулат. Өзгөчө интонация менен айтылат.

Ал эми стилистикалык жактан ачык-айкындыкты, образдуулукту, көркөмдүктү жана эмоционалдуулукту билдирүүчү каражат катары аныкталат.

Кыргыз тилинде түшүндүрмө мүчөлөр төмөндөгүдөй түрлөргө ажыратылат.

1. *Түшүндүрмө ээ* – ажратилган эга (қоратувчи);
2. *Түшүндүрмө баяндооч* – ажратилган кесим;
3. *Түшүндүрмө толуктооч* – ажратилган тўлдирувчи;
4. *Түшүндүрмө бышыктооч* – ажратилган холлар.

Мисалы: *Өрүктү айыл өкмөтүнүн дыйкандары, айрыкча тазерыйбалуу эмгекчилери, кийинки эки жылдын ичинде чоң ийгиликтерге жетишти.* (түшүндүрмө ээ)

Менин классташ досторумдун: Айбектин, Керимдин, Өмүркулдун аткарган тапшырмалары туура бааланган болчу. (түшүндүрмө аныктооч)

Темирбек айыл өкмөтүнө төрага болуп турганда өзүнүн элин эле туугандарын: сакалдууларды, дос-тамырларын колдоп, башкаларды четтетип туруп алганы чындык болчу. (түшүндүрмө толуктооч)

Бизде, күнөстүү Кыргызстанда, мал чарбачылык, дыйканчылык жана багбанчылык абдан өнүккөн. (түшүндүрмө бышыктооч)

№ 171-көңүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, түшүндүрмө мүчөлөрдү таап, синтаксистик милдетин, маанилерин түшүндүргүлө.

1. Надырбек балдар менен бирге биздин Кыргызстанга, Ысык-Көлгө келген. Биз, кыргыз жазуучулары, согуш жылдарында дүйнөнүн алдыңкы адамдары менен жакындашуу үчүн бир топ иштерди аткардык. (К.Б.) 2. Таятамдыкы Чоң-Таштан кырк чакырымдай ары, Кең-Сууда. (М.Э.) 3. Ал кишини биз, кыргыз балдары, Кузьмич ата дечүбүз. 4. Нурмат карыя зоотехник жигиттин сүйлөшкөнүнө чексиз ыраазы. 5. Баланын атасы жомокчу Кайып деген атка эбак конгон эле. 6. Колунда малы жок болсо да, Акай мерген өз оокаты менен алек. 7. Буурул сакал Бектурган аны алыстан көрдү. (А.Т.)

□ 172-көңүгүү. Текстти окугула. Сүйлөмдөгү түшүндүрмө мүчөлөрдү таап, алардын сүйлөмдөн алган орду жөнүндө түшүнүк бергиле.

Кымбаттуу балдар! Келечекте силердин араңардан инженер-куруучулар өсүп чыгат. Алар шаарларда, айыл-кыштактарда кооз имараттарды курушат. Бирин агроном болуп, тигил сары өзөндү гүлдөтөсүнөр.

Дагы бирөөң зоотехник болуп, асыл тукум малдарды өстүрөсүнөр. Бир катарың врач болуп, оорудан саргайган адамдарды айыктырып, аларга өмүр бересиңер. Дени сак адамдын ою да, иши да таза болот. (Т.С.)

173-көпүгүү. Сүйлөмдөрдүн маанисине карай түшүндүрмө мүчөлөрдү кошуп, тыныш белгилеринин коюлушун тактап бергиле. Ар бир сүйлөмдүн маанисин талкуулоо менен бир темага байланыштырып, чакан аңгеме түзгүлө.

1. Сырын билбей туруп душманын менен беттешпе, бөөдө жалынга өзү учуп келген жетим көпөлөктөй болуп каласың. 2. Билип тим болуш аздык кылат, аны колдоно билиш керек: каалоо жетишсиз, аны иштей билген дурус. 3. Аким болуш оңой, адам болмок кыйын. 4. Алга жылбаган адам артка жылат – турмушта токтоп калуу деген болбойт. 5. Турмушта эмгек гана жыргоого укук берет.

174-көпүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, тыныш белгилерин коюп, интонациялык өзгөчөлүктөрүн айтып бергиле. Кайсы сүйлөмдү силер көбүрөөк колдоносунар.

1. Жакшы жүргөн жол базар жаман жүргөн жол азар. (Мак.) 2. Жаман жолдош көлөкө сыяктуу күн ачыкта качып кутула албайсын күн бүркөктө издеп таба албайсың. (Мак.) 3. Ар биринин мүнөзү кыял-жоругу ар башка бири кепкор тамшакөй бири ызакор ачуулуу бири сырын айтпас ичим тап тымпыгый. (Т.С.) 4. Алыш-бериш туугандыктын белгиси уруш-кериш душмандыктын белгиси. (Мак.) 5. Бала жакшысы – ата даңкы кыз жакшысы – эне даңкы. 6. Эринчээктин эки досу бар, бири күлкү, бири уйку. (Мак.)

175-көпүгүү. Көчүрүп жазгыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүп, обочолонгон мүчөлөрдүн түрлөрүн аныктагыла.

1. Акман карылыкка ашыккан киши эмес. Колунан кетменин түшүрбөй, суу башкарат. Согуштан кайткан Касейин да кол кабыш кылууда. (Т.С.) 2. Мөмөлүү жыгачтар, ырыкысына масс болуп, үргүлөгөндөй сезилет. (А.Т.) 3. Бир кезде Жапар Чүкөбайга карады. Чүкөбай шашып дароо ордунан тура калды. Эки жагын каранып, тамагын кырып, жыйналышты ачты. (К.Б.)

176-көңүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, ар бир сүйлөмдүн тыныш белгилерин түшүндүрүп бергиле жана алардын маанилерин өз сөзүңөр менен чечмелегиле. Класстагы окуучулар жети топко бөлүнүп, ар бир сүйлөмдү презентациялагыла.

1. Түгөлбай Сыдыкбек уулу – Кыргыз Республикасынын илимдер академиясынын академиги, Кыргыз эл жазуучусун, СССРдин мамлекеттик сыйлыгынын лауреатын, атактуу романчыны – кыргыз эли гана эмес, республикабыздын аймагынан тышкары жашаган элдер да билишет. 2. Адамдардан, көптү көргөн, көптү билгендерден, акылмандардан өрнөк алуу керек. 3. Жакшылыкты: адамгерчиликти, боорукердикти, кайрымдуулукту – унутууга болбойт. 4. Кадича эжеге, менин биринчи мугалимиме, өмүр бою таазим кыламын. 5. Күзүндө, боз кыроо маалында, күлүктү бир аз күнгө бош коё беришти. (Жом.) 6. Быйылкы жылдын милдеттенмесин ийгиликтүү аткаргандыгы үчүн, жүз тубар койдон жүз жетимиштен козу алгандыгы үчүн, тажрыйбалуу чабанга алкыш айтылды. 7. Жашасын республикабыздагы элдердин бузулгус улуттар аралык биримдиги жана коомдун күч-кубатынын жандандыруучу достугу!

177-көңүгүү. Ар бир абзацтын мазмунун тактоо менен окуп чыгып, суроо даярдагыла. Аягында текст боюнча «кластер» моделин түзгүлө. Ч. Айтматовдун учкул сөздөрүн пайдалангыла.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы

Ч. Айтматовдун басып өткөн жолуна көз чаптырып карасак, жазуучу кайсы чыгармасына көбүрөөк берилип, айрыкча күч жумшап, кайсы чыгармасына бөтөнчө маани бергенин ажыратуу кыйын. «Бетме-бет» повестинен баштап бүткүл күчү менен иштөөнү өзүнүн эстетикалык позициясына айландырганы, ар бир чыгармага өз жүгүн артууну көздөгөнү сезилет.

Улуу жазуучунун чыгармалары атуулдук, гуманизм, жогорку деңгээлде көркөмдүк, философиялык тереңдик, эң татаал, оор маселелерге кайрылуу, жаратылыш менен адамдын тыгыз диалектикалык байланышта экендигин эстен чыгарбоосу менен айырамынанып турат.

Айтматовдун чыгармалары дүйнө жүзүндөгү 160 тан ашык тилдерге которулуп, 650 жолу басылып, жалпы тиражи 40 миллион нускадан ашты.

Айтматовдун чыгармалары – «Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Ак кеме», «Делбирим», «Кылым карыткан бир күн» ж.б. боюнча коюлган спектаклдер, кинофильмдер Стамбул, Вашингтон, София, Пекин, Варшава, Будапешт, Прага, Лондон, Токио, Дели шаарларынын сахналарында көрсөтүлдү.

Азыркы кезде да улуу жазуучунун чыгармалары боюнча кино тартуу, театрлаштыруу, ал эмес обон чыгаруу сыяктуу чыгармачыл иш-аракеттер арбын жүргүзүлүп жатат.

(«ЭТ»)

СӨЗ АЙКАШЫ

(Сүз бирикмалари)

Сөз айкашы эки же андан көп толук маанилүү сөздөрдөн түзүлөт. Бирок сөздөр туш келди эле айкаша бербейт. Лексика-семантикалык мааниси боюнча бири-бирине ылайык келген сөздөр гана белгилүү бир грамматикалык эреженин негизинде өз ара байланыша алат. Сөз айкашынын тутумундагы сөздөрдүн бири багындыруучу, экинчиси багыныңкы болот.

Сөз айкашы деп маанилери менен грамматикалык формалары боюнча өз ара байланышта болгон толук маанилүү эки сөздүн айкашын айтабыз.

Багыныңкы сөз мааниси боюнча жана грамматикалык жактан багындыруучу сөзгө көз каранды, башкача айтканда, ал багындыруучу түгөйдүн маанисин ачып тактайт. Мисалы, *кызыктуу китеп, тез келүү* деген сөз айкаштарын алсак, багыныңкы түгөйлөр (кызыктуу, тез) нерсе менен кыймылдын белгисин (сапатын) аныктап тактады.

Багындыруучу түгөйү кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай сөз айкашы экиге бөлүнөт: *атоочтук, этиштик*.

Атоочтук сөз айкаштарында багындыруучу түгөй зат, сын, сан, ат атоочтордон болот: *тиртыңчаак бала; жайлоо-*

нун шибери; суукка чыдамдуу; барууга оңой; ойногондордун экөө; окуучулардын баары ж.б.

Этиштик сөз айкаштарынын багындыруучу түгөйү этиш болот: *кышты эстөө, өйдө кулоо, экиге бөлүү, кокоюп туруу, түздөп салуу ж.б.*

Сөз айкаштары колдонулушуна карай эки топко бөлүнөт.

1. *Эркин сөз айкашы;*
2. *Туруктуу сөз айкашы.*

178-көнүгүү. Сөз айкашынын түрлөрү боюнча ажыратып, багындыруучу түгөйлөрүн тактагыла.

Биринчи кезигүү, театрға баруу, ала-тоолук төртөө, түштүз көчө, биздин сунуш, эртең аткаруу, кап-кап эгин, ар бир адат, оңой түшүнүү, калың токой, мектеп формасы, онунчу класс, эртели-кеч машыгуу, кечирим суроо, ырдаган артист, оюндагы экөө, салкын аба, класстык бурч, күндөлүк дептер, куштай сызуу.

✎ *179-көнүгүү.* Адегенде этиштик, анан ат атоочтук сөз айкаштарын өзүнчө бөлүп көчүргүлө.

Алты жыл, эгемендүүлүккө жетиштик, түтүн булаттык, жылдыздай жан, элдин ырысы, ордолуу журт, ынтымактуу эл, ынтымаксыз бөлүнөт, эмгегинди көрсөт, өзүнө ишен, атуулдук парз, илхамы келди, инсандыгына шек келтирбе, жаңы доор, Республиканын калкы, рухий кенч, маданий дөөлөттөр, бабалардын руху, туугандарга бардым, тарыхын жыйнадык, санжырасын уктук, чыгармачыл мамиле, чыгармачылык өнөр, ишине тың, жаштарды куттуктайлы, аброй алып келет, көйгөйлөр көп, кредиттик карыздар, фермердик чарба, өнөр жайды жакшыртуу.

✎ *180-көнүгүү.* Төмөнкү сөз айкаштарын пайдаланып сүйлөм түзгүлө.

Токмок шаары, Кыргыз-Ата кыштагы, кылымга таандык, археологиялык эстелик, анын айланасы, өзүнчө чеп-

тер, бышкан кыш, төрт бурчтуу, цилиндр формасы, бура-лып чыгуу, мусулман дини, Баласагын шаары, Бурана мунарасы.

181-көңүгүү. Текстти окуп, ар бир сүйлөмгө сөз айкашынын түрлөрүнөн кошуп жазып, которгула. Мындагы жаратылыш байлыгы кайсы предметке тиешелүү экендигин тактагыла.

Агын суу булактан башталат. Булактардан чыккан агын суулар бири-бирине кошулуп отуруп дарыяга айланат. Агын суулар көлгө, деңизге куят, же талаага тарайт. Суу агып баратса да, токтоп калса да билинбей бууга айлана берет. Буу асманда булут, тоодо туман болуп көрүнөт. Булуттан кар, мөңдүр, жамгыр түрүндө жерге түшөт. Алар сууга, андан бууга айланып, кайта асманга көтөрүлөт. Ушинтип, суу айланып жүрө берет.

182-көңүгүү. Берлиген сөздөрдү татаал этиш сөздөргө айландырып, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Алуу – олмоқ, берүү – бермоқ, калуу – қолмоқ, болуу – бўлмоқ, чыгуу – чиқмоқ, жиберүү – юбормоқ, коюу – қўймоқ, жүрүү – юрмоқ, отуруу – ўтирмоқ, туруу – турмоқ, келүү – келмоқ ж.б.

Үлгү: Алуу – жазып алуу. Терминдерин илимий маанисин тактап жазып алышты.

183-көңүгүү. Текстке тема коюп, андан ары зоология сабагынан алган билимди пайдаланып кеңейтип жазып, бир нече абзацтарга бөлүп чыккыла.

Күзүндө түш ченде асмандан карк-курк эткен үн чыкты. Мен үн чыккан жакты карадым. Каркыралар асманга бийик көтөрүлүп, айланып учуп жүргөнүн көрдүм. Алардын канаттары кээде күнгө чагылышып жаркылдап жатты.

Бир маалда каркыралар канаттарын анда-санда ирмеп, үч бурч болуп ээрчишип учууга өттү. Көкүрөктөрү керилген, моюндары алга, буттары артка кере сунулган бойдон, канаттарын салмактуу серпип, учуусун ылдамдатышты.

Анан асмандагы жазында келген жолуна түшүп, түштүктү көздөй баштоочусун ээрчишип жөнөштү. Мен бул жаныбарлардын ушундай баштуу, ирээттүү учканын көрүп маашырдандым. Алардын карааны үзүлгүчө асманды карап турдум.

(«Кырчын»)

184-көпүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, сөз айкаштарынын кандай сөз түркүмдөрүнөн түзүлгөндүгүн жана кандай түрү экендигин түшүндүрүп бергиле.

1. Менин кубанычым – эмгек. 2. Уялбаган буюрбаганды ичет. (макал) 3. Баарынар адабий ийримдин мүчөсүсүнөр. 4. Ат ойнотуп, отуздай солдат чыга келди. (К.Ж.) 5. Булардын алдында жооштору да, тентектери да бар. (К.О.) 6. Ашуусу бийик бел да көп. («Семетей») 7. Жапар колун сунуп, талаа жакты көрсөттү. (К.Ж.) 8. Казаны башканын кайгысы башка. (макал) 9. Али көчөлөрдө кыбыраган жан жок. (М.Э.) 10. Жердин радиусу 6378 километр 169 метр экен. 11. Ар бирибиз өзүбүздүн аттарыбызды күнүгө тарайбыз. (С.К.) 12. Данияр уялганынан кара көк болуп кызарып кетти. 13. Үмөталы жазда аштык айдап, жайда чөп чапты. (К.О.) 14. Чөнтөгүнөн чакчасын сууруп чыгып, наспай чекти. (К.Б.) 15. Түгөлбай Сыдыкбеков «Биздин замандын кишилери» деген китеби үчүн Мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болгон.

1. Берилген сөздөрдүн сөз айкаштарынын байланыштарын таап, сүйлөм түзгүлө.

каткырып	сүйлөдү
катышканы	айрыды
байкабай	келди
тапшырмайынча	тосушту
достошкону	күлдү
урматтап	кетпейт
көрбөй	барат

2. Диалогду толуктап жазып, окуп бергиле. Тема койгула.

– Саламатсызбы, кош келиңиз.

– кандай китептер бар?

– кандайын каалайсыз?

– Мага илимий китептер керек. Компьютер таануу боюнча жаңы китептер барбы?

– акыркы катардагы китептердин ичинен караңыз.

–

– Керектүүсүн таба алдыңызбы?

– Таптым. ?

–

– Баасы 105 сом. Бул эң акыркы келгендерден.

185-көңүзүү. Төмөнкү сөз айкаштарын түзүп, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

1. Жаңы ачылган	кезек
2. Сөздү укпас	китеп
3. Изилденүүчү	айран
4. Келер	сандык
5. Ичилбеген	объект
6. Саргайган	жаза
7. Ачылбас	тентек
8. Алынуучу	көз
9. Ооруган	мектеп

Үлгү: Ооруган көз; Дарыгер ооруган көздү бат эле айыктырып койду.

● **Сөз өстүрүү:** Макалдардын маанисин түшүндүргүлө жана аларды «үч жактуу күндөлүк» модели менен иштеп чыккыла.

Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат. Жаш улук эмес, өлүм улук. Адамзатты сөз бузат, тоонуташты сел бузат. Алтынды билүү – оңой, адамды билүү – кыйын. Бийик тоого чыксаң көзүң ачылат, билимдүү менен сүйлөшсөң, көңүлүң ачылат. Элине чыккынчылык кылуу кечирилбей турган күнөө. Бассаң бутуңа этият, сүйлөсөң ти-

лице сак бол. Чапанчанды урганда көйнөкчөнгө доо кетет. Жаштар улуу адамдарды ыйык тутушат, ошол себептүү аларга сылыктык, адептүүлүк менен мамиле жасашат.

187-көңүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарындагы сөздөрдү өз ордуна койсоңор, жалпыга белгилүү эл макалдары пайда болот.

1. Көтөргөн жүк, жүк жеңил, жабыла көтөргөн.
2. Жаман мактайт, өзүн мактайт, өтө жаман.
3. Жаманды кабат, ит кабат, төө үстүнөн кабат.
4. Жүнүн дүгдүйтөт, бөрү дүгдүйтөт, сырткы жүнүн, арыгын билгизбей, билгизбей дүгдүйтөт.
5. Жердин топурагы, туулган жердин, топурагы алтын.
6. Чаңы чыкпайт, аттын чаңы, жалгыз аттын.
7. Суу ичет, күрмөк ичет, күрүчтүн аркасы менен, аркасы менен ичет.
8. Үйдө жатпайт, кыл жатпайт, кыздуу үйдө.
9. Сүт менен бүткөн, нерсе кетет, сөөк менен кетет, бүткөн нерсе, кошо кетет.

Үлгү: Үйдө жатпайт, кыл жатпайт, кыздуу үйдө. – Кыздуу үйдө кыл жатпайт.

188-көңүгүү. Табышмактардын жандырмагын таап, өзбек тилинде айтылышына салыштырып көргүлө.

Канаты бар – учпайт,
Куйругу – бар конбойт,
Буту жок сойлойт,
Буттуудай ойнойт. (б...к)

Карчыга канаттуу,
Шумкар буттуу,
Жылан боордуу,
Кылыч куйруктуу (ч.....е)

189-көңүгүү. Текстти кыргыз тилине которгула. Суроо даярдап, жооп алгыла.

К.К. Юдахин

Атоқли шарқшунос ва туркшунос олим Константин Кузьмич Юдахин ўзбек тилшунослиги ва диалектологиясининг асосчиларидан биридир. У Ўзбекистон Фанлар академиясининг мух-

бир аъзоси (1952), Қирғизстон ССР фанлар академиясининг академиги (1955), Қирғизстонда хизмат кўрсатган фан арбоби эди.

К.К. Юдахин Тошкент ўқитувчилар семинариясини тугатди. 1910-1915-йилларда Манкент ва Қорабулоқ қишлоқларида рус-тузем билим юртларида ўқитувчилик қилди. 1925 йилда Ўрта Осиё Давлат университетининг шарқ факультетини тамомлади, 1928-1932 йилларда Ленинградда ишлади: ўзбек, уйғур, қозок, қирғиз тилларидан дарс берди. 1952-1954 йилларда Фарғона педагогика институтида ўзбек тилшунослиги кафедрасининг профессори бўлиб ишлади. У ўзбек шеваларини ўрганган ва ўзбекча-русча луғат тузган биринчи олимлардандир. 1965 йили Москвада босилиб чиққан «Киргизско-русский словарь» учун СССР Давлат мукофотини олишга сазовор бўлган. У орден ва медаллар билан мукофотланган.

190-көнүгуу. Төмөнкү сөз айкаштары эмнеси боюнча жакын да, эмнеси боюнча айырмаланат? Аларды катыштырып сүйлөм түзүү аркылуу бул суроого жооп бергиле. Түзгөн сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыратып, алардын түгөйлөрү өз ара эмненин жардамы менен байланышканына көңүл бургула.

Кымбат китеп – китептин кымбаты, күн буркөлүү – буркөлгөн күн, тигил балдар – балдардын тигиниси, үч бала – балдардын үчөө, тез кыймыл – кыймылдын тездиги, аңгемени аяктоо – аякталган аңгеме, жумушту бүтүрүү – бүткөн жумуш, мыкты окуу – мыкты окуган.

191-көнүгуу. Макалдарды окуп, маанисин түшүндүргүлө, ар бирине суроо түзгүлө.

Жаманга сырынды айтпа,
Сырынды айтсаң да, чынынды айтпа.

Кул болуу – оңой,
Адам болуу – кыйын.

Ачуусу кыстаса көзү кызарар,
Ачуусу таркаса жүзү кызарар.

Ойлогон ою кандай болсо –
Сүйлөгөн сөзү ошондой.

Сөз – кылычтан өткүр,
Балдан таттуу.

Бармактай алтының болгончо,
Тырмактай акылың болсун.

Айтылган сөз акыл болсо –
Уккан кулак макул болот.

! *Билип алгыла.*

Коомдук транспортто жүрүү этикасы

Автобууска түшкөндөн кийин эшиктин жанына туруп алба, дароо салондун ортосуна өт. Картаң кишиге, аялдарга, кош бойлуу адамдарга орун бошотуп бер. Салондун ичинде семичке чакканга, балмуздак жана башка нерселерди жегенге болбойт. Транспортко түшөр алдында асынган рюзакты, сумканы чечип колго алуу зарыл. Анткени башка адамдарга жолтоо болушу мүмкүн. Салондун ичинде катуу сүйлөө, каткырып күлүү, досторуң менен бир нерсени талкуулоо – маданиятсыздык. Түшөөргө мурдатан даярдануу керек. Жөн гана алдыга карай жүткүнө берүү, бирөөлөрдү чыканак менен түрткүлөө – бул жеткен адепсиздик. Эгерде адамдар көп болсо, анда ал үчүн алдыдагы адамдан «Кийинки аялдамадан түшөсүзбү?» деп суроо абзел. *«Шоокум»*

192-көңүгү. Ар бир саптын маанисин түшүндүргүлө. Ырды жаттап алгыла.

Көп сүйлөбө, а көрөкчө так сүйлө,
Түмөн сөздүн он мааниси бир сөздө.

Өмүр кыска, туулган соң өлмөк бар,
Жакшы сөздөр түбөлүктүү, өлбөйт ал.

Адамзатты эки сапат багыттайт –
Чындык сөзү, аң эмгеги карытпайт.

Билим ал, менден калар алтын, күмүш,
Аларды сөзгө болбойт теңештириш.

Күмүштү ишке салсаң бүтүп калат,
Сөзүмдү ишке салсаң күмүш табат.

Ж. Баласагын

ФРАЗЕОЛОГИЯ

Тилдин лексикалык каражаттары катары сөз, сөз айкаштары кептин курулуш материалдарын түзөт. Оюбузду сүйлөмдөр аркылуу билдирүүдө жана көркөм адабий чыгармаларда эки же андан көп сөздөрдөн куралып, белгилүү бир түшүнүктү билдирген сөз айкаштары көп колдонулат. Алардын составындагы сөздөр туруктуу келет.

Тилде ойду-пикирди таамай, курч, жеткиликтүү жана образдуу кылып берүүчү туруктуу сөз айкаштары фразеологизмдер деп аталат.

Алар эң баалуу тилдик каражат катары колдонулат. Мисалы, «*Ал чырпык башын сындырбайт*» – жеткен жалкоо.

Өз кебинде фразеологизмдерди орду менен колдоно алса, анын айтар ою түшүнүктүү да, жеткиликтүү да болот, өзүнүн сөз байлыгын да көрсөтө алат.

Фразеологизмдерди башка сөз айкаштарынан, сөз бирдигинен айырмалоо үчүн негизги жана жардамчы белгилерди ажыратып билүү керек. Алар төмөнкүлөр:

Негизги белгилери:

1. Составдуулугу;
2. Туруктуулугу;
3. Кепте даяр материал катары өтмө мааниде колдонулушу;
4. Элестүүлүк, образдуулук сапаттарга ээ болушу;
5. Маанилик жактан ажырагыс болуп, лексикалык бир бүтүндүктү түзүп келиши;
6. Сүйлөм ичинде синтаксистик жактан бир милдет аткарып келиши.

Жардамчы белгилери:

1. Бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которулбасы;
2. Жалпы жайылышы;
3. Сөзгө эквиваленттүүлүгү

Ошол болор-болбос нерсени унутпай эсине ала жүргөнүнө, мен ичимден абдан ыраазы болуп, *төбөм көккө жеткендей* кубандым.

Биз анын билиминен да мурун, менимче, ушундай адамгерчилигин, биз үчүн болгон *илгери үмүт, жакшы тилегин*, бала болсок да баалап, урматтай турганбыз. (Ч.А.)

Бирок *даай албады*. Жүрөксүдү, апкаарыды, уялды, күдүктөндү, анан кайра ушул сезимдери үчүн *ичи бышып* кетти.

Фразеологизмдердин сөз айкаштарынан жана макал-лакаптардан айырмачылыктары

1) Туруктуу жана эркин сөз айкаштардын төмөнкүдөй схемада айырмачылыктарын жана жалпылыктарын байкоого болот.

Фразеологизмдер, Жалпылыктары, Сөз айкаштары,

Мааниси жалпылаштырылып, отмо мааниде колдонулат, кепке элестүүлүктү, экспрессивдүүлүктү берет, куюлушуп, ыргак менен айтылып, кептин утумдуулугун, жандуулугун, таамдайлыгын арттырат, курамында эскирген сөздөр жолугат көпчүлүк башка тилге сөзмө-сөз которулбайт.

Бир маанилүү түшүнүктү билдирет, тилдик-кептик бирдиктер, оозеки жана жазуу кебинде колдонулат, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат, туруктуу сөз айкаштары да, фразеологизмдер да кепке даяр түрүндө колдонулат.

Сөз - лексикалык жана грамматикалык мааниге ээ, тикке, кыйыр, каймана мааниде колдонулат. Сөз айкашы эркин жана туруктуу сөз айкашы болуп бөлүнөт, алардын мааниси сөз айкашын түзгөн сөздөрдүн маанилеринин жыйындысынан келип чыгат.

• **Таншырма:** Ушул өзгөчөлүктөрүнө мүнөздүү болгон бир нече мисалдарды келтирүү менен «Эки жактуу күндөлүк», «үч жактуу күндөлүк» моделдерин түзүп чыктыла.

193-көңүзүү. Төмөнкү фразеологизмдерди топ-тобу боюнча сүйлөмгө айландыргыла.

1. **Жаагын жануу** – жалпак тилге салуу.

2. **Жан этин жеп** – желкеси тырышуу – жегени желим, ичкени – ирим болуу – жаны кашаюу.

3. **Жарма таарыныч** – жаагы жап болуу.
4. **Жарма дос** – жан бакты – жеңилдин асты, оордун үстү менен.
5. **Жерге-сууга тийгизбөө** – жер баспай калуу.
6. **Жакасын кармануу** – жанды оозго тиштөө.
7. **Жанын сеп алдырбоо** – жаны жер тартуу.
8. **Жанга катуу** – жаалы катуу.

Улгу: Болгон окуя жанына батты, жаалы катуу келди.

194-көңүгүү. Төмөнкү туруктуу сөз айкаштарындагы сөздөрдү өз ордуна койсон, жалпыга белгилүү эл макалдары пайда болот. Аларды көчүрүп жазгыла.

Сөздү чекир сөз Шаршен алды, баланы ... мактап салды. Байкуш Сакен күнү бүткөнгө чейин ... болуп, кан какшап жүргөн имиш. Эки айылдын ортосунда анча-мынча ... болбой коймок беле. Татыбек жумуш дегенде Ал ... жүрүп күн өткөрдү. Ошондон кийин молдо Ыбрайымдын ... Толгонайга баш ийип калган. Ыраматылык эжебиз Данакан зайып заттын ырыска шерик ... болгон. Өз айыбын өзү ачып, күлкүгө калгандан көрө, ... жакшы.

Пайдалануучу сөздөр: жабык аяк жабык боюнча калганы; жерге-сууга тийгизбей; жаагы жап болду; жарма таарыныч; жегени желим, ичкени ирим, жеңилдин асты, оордун үстү менен желкеси тырышат, ичкенини жерге коет.

195-көңүгүү. Тексттеги сөз айкаштарын жана фразеологизмдерди таап, маанисин түшүндүргүлө.

Кыштын кыска күнүндө тоонун күнгөй беттери аз убакка көгүлтүр тартып, наристенин таноосундай үлпүл мемрей түштү эле, көп узабай күн ырайы кайра бузулду. Абаырайы капилеттен өзгөрдү, мөңгүдөн ызгаар уруп, тумандай жылган эрте күүгүм, кокту-колотту мелт-калт толтура жойлоп келатты. Өзү менен кошо ал түндө түшүүчү көзгө көрүнбөгөн боз мунарык аязын ала келатты. (*Ч. Айтматов*)

● *Сөздүк:*

наристенин таноосундай – кичкинтойнинг бурун кавагидек
мемрей түштү – жимлик

капилеттен өзгөрдү – тўсатдан ўзгарди
мөңгү – музлик, музлик чўққи
тумандай жылган – тумандек юриб
кокту-кодот – тоғ
эрте күүгүм – эрта оқшом

196-көпүгүү. Сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдерди таап, алардын синонимдик катарларын жана лексикалык түшүндүрмөлөрүн тактап, көчүргүлө.

1. Бу сенин ата-бабаңды го билебиз, бизге окшогон кара таман. (*Ч.А.*) 2. Салыктан көз ачылбай отуруп, биз түгөл итке минип калдык. 3. Кулбаш кедейлердин арасында жылаңач баатыр, эчтекеден аянбайт. 4. Чоңмурун аны колтуктап басып, бал тилге салып, алып кетүү жөнүндө сөз козгоду. (*А.Т.*) 5. Бал тилимди салайын, баарыңарды урдурбай, аман алып калайын. (*Манас*) 6. Байдын ирегесинде жүрүп, оту менен кирип, күлү менен чыкканды айт. 7. Сен тим эле коркупсуң, коён жүрөк турбайсыңбы. 8. Атасы – орто чарба, казан-аштуу, колу ачык, бакылдаган адам. (*Т.С.*) 9. Ал күнү кыргыз уруусу аза күтүп, эл атасы, журт эгеси, сан колдун башчысы Күлчө баатырдын сөөгүн жерге бергени жатышкан.

197-көпүгүү. Текстти окуп чыгып, «өлдү» деген сөзгө дагы кандай синонимдик катарлар түзүлгөнүн байкагыла. Фразеологизмдердин маанисин түшүндүргүлө.

Ойлоп турсаң, кызык айланайын тууган жер, согуш башталат экен да, ал согушта адам баласынын эң асыл колунан өнөр төгүлгөн азаматтары иштеп жаткан иштерин таштап, биринин канын бири төгүп, бирин-бири өлтүрүүгө аргасыз болушат экен. Сен ошентип жаздым болдуң, Жайнагым, кенжетайым, жаш кетип, элдин эсинде да анча калган жоксуң. Ал да чоң чабуулда Елец шаарында майып болуптур. Он экиден бир гүлүң ачылбай, кай жерге барып жалп эте түштүң экен. (*Ч.А.*)

Жалпы кеп өстүрүү: «Фразеологизмдер ааламы» деген темада концептуалдык карта түзүлө. Ар бирин катыштырып сүйлүм түзүлө.

САНЖЫРГАЛУУ КАЗЫНАДАН

1. *Ийне саяр эсери эжок* (абдан эскирип тытылган, тарпы кеткен жамап-жаскоого мүмкүн болбой калган).
2. *Ийри тумшук* (пайдага, олжого жакын, пайдалуу нерсенин үстүнөн чыгуучу, жолдуу).
3. *Жырык ийнесин албоо* (эч нерсесине тийбөө, бирөөгө кара санабоо).
4. *Ичер суу* (адамдын жашоосу, өмүрү, көрөр күнү).
5. *Кан буугандай* (өтө тез, дароо, ошол замат токтотуу).
6. *Маңдайы жарык* (көңүлдүү, шаттуу, капасы жок, жайдары, ачык айрым, пешенелүү).
7. *Ийиктей чимирилүү* (абдан элпек кыймыл-аракетте болуу, эпилдеп кичи пейил мамиле кылуу).
8. *Ийне жеген иттей* (абдан арык, кыбырылган, илмейген, тыртайган).
9. *Ийри отуруп түз кеңешүү* (шашпай абдан ойлонуп иш кылуу, акылдашуу, бир пикирге, бир чечимге келишүү).
10. *Илең-салаң болуу* (өтө сөздүккан, жакшы, же жаман болуп онолуп кете албаган абалда болуу).
11. *Илме кайып* (болор-болбосу арсар, ачык эмес, белгисиз, так түшүнүүгө, чечмелеп айтууга мүмкүн болбогон, табышмак сыяктанган нерсе).
12. *Ичи-койнуна кирүү* (тез эле жакындашып, аралашып кетүү, эпилдеп адамга жумшак мамиле жасоо, бирөөнүн ишенимине өтүү).
13. *Ичи муздоо* (көңүлү калуу, ичи жылыбоо, жек көрө баштоо).
14. *Ичиден сызуу* (билгизбей өзүнчө капалануу, кайгы-капасын сыртына чыгарбай, убайым тартуу).
15. *Ичиден тынуу* (кайгы-капасын, таарынычын же ыраазы-чылыгын, көңүлү тынганын ж.б. билдирбөө, ачык айтпоо).
16. *Ичи өрт менен жалын болуу* (абдан катуу кайгыруу, күйүт тартуу, күйгүлтүккө түшүү).
17. *Ичип-жеп коюу* (аябай зекип, кулагынын кужурун алуу, кайта-кайта жемелей берип, тажатуу).
18. *Ичи түтпөө* (чыдабоо, аёо, чыдамсыздык кылуу).
19. *Ичи эзилүү* (ийингүү, жакшы көрүү, ичи жылуу, ыраазы болуу).
20. *Ичкени аш болбоо* (бир нерсеге санааркап тынчы кетүү, санаасы тынбоо, тамак ичкенинин артыгы чыгуу).
21. *Ич күптү* (ичте сакталган таарыныч, нараазылык).
22. *Иштин көзүн билүү* (иштин шартын, жөнүн, ыгын мыкты ажыратуу, билүү, билгичтик менен аткаруу).
23. *Каакы ордуна көрбөө* (кенебөө, тоотпоо, эч сезбөө, теңсинбөө, теңине албоо, киши ордуна санабоо).

24. *Кабагына кар жааган* (түнөрүп ачуусу келген, ачууланган, каарданган).

25. *Кабагы карыш салаңдоо* (капалануу, кайгыруу, убайым тартуу, түктүйгөн, түнөргөн абал).

26. *Казаны оттон түшүү* (жасап ичер тамак-ашы жок калуу, эч нерсеси жок болуп жакырлануу).

27. *Кайырмакка саяр эти жок* (өтө арык, арыктап, бүткөн аран эле жаны бар).

28. *Какыс-кукус кылуу* (анча-мынча сес көрсөтүү, кагып-силкип урушуп коюу, урумуш болуп коюу).

29. *Камырдин кыл сууругандай* (өтө кылдаттык, эптүүлүк менен, жигин билгизбей).

30. *Камыр-жумур болуу* (бири-бири менен эң эле жакын, ынак болуп аралашып, алынышып кетүү).

31. *Канга салам бербөө* (анча-мынчаны теңине албай, тоотпой коюу, тың абалда болуу, оңоло түшүү).

32. *Кан какшоо* (зарлоо, кейиштүү абалда болуу, зыркырап ооруй берүү, жан кейитип ооруу, кайра-кайра, улам-улам айта берүү).

33. *Каны кайноо* (катуу ачуусу келүү, каардануу, жини келүү, кыжырлануу).

198-көңүгүү. «Манас» эпосу боюнча берилген фразеологизмдерди таап, алардын маанисин түшүндүрүп, үзүндүнү жаттагыла.

Алтын менен күмүштүн ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүңдүн бир өзүнөн бүткөндөй,
Алды калың кара жер жерлигинен түткөндөй,
Ай алдында дайранын толкунунан бүткөндөй,
Ободогу жылдыздын салкынынан бүткөндөй,
Асмандагы ай, күндүн жаркынынан бүткөндөй.

Айбалтаны аштаган, азган журтту баштаган,
Кулаалы жыйнап куш кылган,
Куранды жыйнап журт кылган,
Тели кушту куш кылган,
Тентигенди жыйнап журт кылган,
Үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган,
Тунугу болгон жылдыздын,
Туйгуну болгон кыргыздын.

• **Макалдар** – бул акылга бай, багтан өткөн тажрыйбага негизделген кыска, бирок нуска, курч, таамай, сөздөр. Аларды канчалык көп билсең, ошончолук байсың. Макалдар сенин куралың. Айтышуу – бул да өнөр. Бирок «Макал айтышууну» жогоруда берилген үлгүсүн байыгың, балким, кырдаалга жараша өзгөртүп, мүмкүн болгон учурда күү менен коштоп турганга не жетсин.

199-көңүгүү. Макалдарды окуп чыгып, маанилери боюнча бир нече сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмдөрдү класстагы окуучуларды топторго ажыратуу менен презентациялоо менен иштеш керек.

Сууну таяк менен өлчөйт,
Адамды сөз менен өлчөйт.
Тарбия башы – тил.

(Кытай эл макалы)

Адамдын эне тили – жан тамыры,

Кол кыскалыгынан, тил кыскасы жаман.

(Каракалтак эл макалы)

Дилиңдиң жабырын тил айтар.

Кылыч – бирди, сөз – миңди жыгат.

Узун тил өмүрдү кыскартат.

Тилиң менен жүгүрбө,
Билимиң менен жүгүр.
Ийне көзүнөн сынат, чечен сөзүнөн сынат.

Сулуулукту көздөн издебе, сөздөн изде.

Сөз билбеген муштуму менен коркутат.

Бассаң бутуңа этият бол,
Сүйлөсөң тилиңе сак бол.

Ааламдын көркүн көз ачат,
Адамдын көркүн сөз ачат.

• *Сөз өстүрүү.*

**«Манас» эпосундагы белгилүү каармандардын сыпат-
тык, баатырдык артыкчылыктары**

Бакайдын сыпаты:

«Капилетте сөз тапкан,
Караңгыда көз тапкан,
Алты айчалык азапты
Алдын ала байкаган».

Каныкейдин сыпаты:

«Кара сурдун сулуусу,
Аялзаттын пашаасы,
Ургаачынын улугу».

Алмамбеттин сыпаты:

«Жекени белге курчанган,
Жети түмөн кол келсе,
Желбегей кирип кол салган,
Алтын кемер курчанган,
Айдай бети нур чалган,
Чекири жок көздүү,
Сепкили жок ак жүздүү».

Чубактын сыпаты:

«Көк рапыс тон кийген,
Көк ала сындуу ат минген,
Ач айкырык, куу сүрөөн,
Алышса адамдын алы жетпеген».

Сыргактын сыпаты:

«Атка жеңил, тайга чак,
Уйкусу жок, жолго сак,
Чыканактап калбаган,
Чырмап этип уйку албаган,
Кылычын кырга жөлөгөн,
Кысталышта жоо келсе,
Кызыл канга бөлөгөн,
Бүткөн бою чулу таш».

Ажыбайдын сыпаты:
«Жетимиш түрдүү тил билген,
Жетимиш түрдүү эл билген,
Кара тилин кайраган,
Калк алдында сайраган».

Айчүрөктүн сыпаты:
«Көбүк кардай эти бар,
Ургаачыдан шок деген,
Укмушта мындай жок деген,
Кара жерге кар тамса,
Карды көр да, этин көр,
Кар үстүнө кан тамса,
Канды көр да, бетин көр».

• **Сөз өстүрүү:** Суроолорго берилген жоопторду талкуулап, ага ылайык макалдарды, фразеологизмдерди колдонуула.

Турмуштук суроолорго туура жооп Бабалардан калган санжырга

- *Эң жогорку кадыр барк кайсы?*
- Эң жогорку кадыр барк, ыйык ардак – адам алкышына татыктуу болуу. Эң төмөнкү барк – адам наалатына калуу. Наалатка калуу каргышка калганга тете. Алкышка татыктуу болуу оор, кымбат, өтө татаал, ал эми наалатка калуу оңой.
- *Ар нерсенин баркын кантип билсе болот?*
- Башыңдан өткөндө билесин.
- *Кор болгон жетим деп кимди айтса болот?*
- Ата-энеден ажыраган жетим томолой жетим эмес, аны ага-тууган деле асырап алат. Баарынан жаманы, кор болгон жетим деп, эли-журттан чыккан адамды айтса болот. Эр жигит элден ажырабашы керек.
- *Пайдасыз нерсе эмне?*
- Куру кайгы пайдасыз.
- *Кандай ыракат түбөлүктүү?*
- Ден соолуктан алган ыракат, тер төгүүдөн табылган табылгыдан алган ыракат түбөлүктүү деп эсептелет. Ошондой эле, билимден алган ыракат, чын дилден акылдуу айтылган, жан эргиткен жылуу сөздөн алган ыракат түбөлүктүү.

– Бу жалганда бири-бири менен эч убакта элдештей турган душмандар болобу?

– Болот. Ал өмүр менен өлүм болуп эсептелет. Өмүр өскөнүн токтотпойт, өлүм өксүткөнүн токтотпойт. Өмүргө караганда өлүмдүн булагын көп жараткан Кудайым: карылык, айыкпаган илдет, кесепеттүү кырсык – өлүмдүн качып кутулгус себептери. Карылыкка айла жок. Бир да улукман анын айласын таба алган эмес.

– Адам башына мүшкүл иш түшпөй, түйшүк тартпай жашаган доор болобу?

– Жок. Андай болбойт. Мүшкүл иш – адамдын байкоосуз жашаган күндөрүндө кетирген күнөөсүнүн жазасы. Мүшкүл иш – өткөн күнөөнү кайталабасын, кул пендеге акыл-эс кирсин деп, Алла тааланын жиберген сыноосу, тарбиясы.

«Шоокум»

! Билип алгыла.

«Дүйнө – бул толкуган океан, анда компас менен сүзгөн суучул бактылуу, компас болсо – тарбиячы» дегендей ар бир элдин башка элдерден айырмаланган, өзгөчөлөнгөн дүйнө таанымы бар. Алмустактан, берки адамзаттын билим-тажрыйбасын топтоштурсак, ата-бабабыздын бизге калтырган мурасы эки чоң бөлүктөн турат.

1. Чарба жүргүзүү ишмердүүлүгүн чагылдырат.

2. Адамдардын ортосундагы мамилелерди, коомдогу үрп-адат, каада-салт, нарк-насил жана рухий билимибизди камтып турат.

Айрым учурда коомчулуктун руханий баалуулуктарга кош көңүл мамиле кылганы байкалат. Алсак, көчөдө бараткан жаштардан: «И. Ахунбаев деген ким болгон» – деп сурасаң, бирөөсү – билбейм десе, экинчиси – жазуучу болсо керек деп жооп берет. Ал эмес, «Аталарды барктайлы» деген ырлар тез-тез эле радио, теле берүүдөн ырдалат. Анын обону, мазмуну да жакшы. Бирок бир жеринде «коломтонун ээси болгон аталарды барктайлы», – деп айтылат. Коломто ээси – эне, түндүк ээси – ата экенин ырдын автору да, аткаруучусу да, билбегендиги эмне деген руханий жардылык.

Өлкөнүн мектептеринде адеп сабагы киргизилгенден тартып, окуучуларга адептик-ыймандык таалим-тарбия бериле баштады, кыргыз дүйнөсүн таанытууга чыйыр салынды.

Окуучулар адам өзүнүн жан дүйнөсү үчүн билим алуу, тынымсыз изденүү, эмгектенүү аркылуу байытарын, тазартарын билиши керек.

«Шоокум»

ИШ КАГАЗДАРЫНЫН ҮЛГҮЛӨРҮ:

Түшүнүк кат жеке адам тарабынан жазылат. Ал мекеме же ишкана жетекчисинин наамына багытталат да, кат жазган адам өзүнүн суроо-талабын канааттандыруу, же болбосо иштин ал-абалын, себебин билдирүү максатын көздөйт.

Түшүнүк катты жазуу тартиби:

1. Кат багытталган мекеме же уюмдун жана анын жетекчисинин толук аталышы, аты-жөнү;
2. Кат жазган адамдын кызмат абалы, аты-жөнү;
3. Кат ээсине айтайын деген ою, суроо талабы, билдирүүсү;
4. Кат жазган адамдын колу, датасы.

Ал төмөнкүдөй үлгүдө жазылат.

*«Чолпон» орто мектебинин директору
С.М. Ишеновго
мектептин кыргыз тили жана адабияты
мугалими К. Жумадыловдон*

Түшүнүк кат

Ушул жылдын 4-апрелинен 10-апрелине чейин кыргыз тили жана адабияты боюнча областтык олимпиада өткөрүлөт. Биздин мектептен олимпиадага жети окуучу катышмакчы. Мага жетектөөчү консультант катары жогорудагы бир жумалык мөөнөттө олимпиадага катышкан окуучулар менен бирге болууга туура келет. Демек, кыргыз тили жана адабияты боюнча 8-10-апрелге алдын ала пландаштырылган 11-класстын окуучуларынан алынуучу сынак-за-

чет кийинкиге, 15-17-апрелге калтырылды. Бул маселе окуучулар менен макулдашылды. Кийин ушул иш-чарага байланышкан түшүнбөстүк болбосун үчүн, Сизге түшүнүк кат жазууга туура келди.

*Мектептин кыргыз тили жана адабияты
мугалими К. Жумадылов
1-апрель, 2008-жыл*

ӨТҮЛГӨН ТЕМАЛАРДЫ ЭСКЕ САЛУУ ҮЧҮН СУРООЛОР:

1. Төмөнкү сөздөр боюнча синквейн түзгүлө: класс жетекчи, алдынкы окуучу, каратма сөз, киринди сөз, ата-эне, базар, жер, тынчтык, мектеп.

2. Публицистикалык стилдин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен «Жакшы адам жанында», «Ноороздун таасирлери», «Менин сүйүктүү мугалимим», «Камбар-Ата ГЭСинин курулушу», «Таланттуу ырчы», «Абийиринди жашыңда сакта» деген темада, макала же кабар жазуу.

3. Ой жүгүртүү тибинде «Жазгы аба ырайынын өзгөчөлүгү» деген темада текст жазгыла.

4. Иш кагаздарынын үлгүлөрүн кайталап, мектебиңерде ишеним катты, токтомду жазып бергиле.

5. «Манас» эпосунан үзүндү айтып, тилиңерди жатыктыргыла.

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР:

- А. А.* – А. Акматалиев
А. Б. – А. Бекбоев
А. О. – А. Осмонов
А. Р. – А. Рыскулов
А. Т. – А. Токомбаев
А. Ү. – А. Үсөнбаев
Б. А. – Б. Абдухамидова
Б. И. – Б. Исаков
Б. Ч. – Б. Чотурова
Г. М. – Гүлбадан Матиева
Г. Мом. – Гүлсайра Момунова
Ж. Б. – Жусуп Баласагын
Ж. Т. – Ж. Турусбеков
К. Б. – К. Баялинов
К. Ж. – К. Жантөшев
К. К. – К. Кулуев
К. О. – К. Осмоналиев
Л. Т. – Л. Толстой
М. А. – М. Алыбаев
М. Г. – М. Гапаров
М. Э. – М. Элебаев
Н. Б. – Н. Байтемиров
С. Р. – С. Рысбаев
С. Ө. – С. Өмүрбаев
Т. Б. – Т. Байзаков
Т. К. – Т. Касымбеков
Т. С. – Т. Сыдыкбеков
Ч. А. – Ч. Айтматов
Ш. Б. – Ш. Бейшеналиев
«ЗК» – «Заман Кыргызстан» гез.
«Ш» – «Шоокум» журн.
«К» – «Кырчын» журн.
«КБ» – «Кутбилим» гез.
«КТ» – «Кыргыз Туусу» гез.
«Кыргыз т.» – «Кыргыз тили» гез.
«МД» – «Мугалимдер дүйнөсү» гез.
«ЭТ» – «Эркин Тоо» гез.
Жом. – Жомок
Мак. – Макал
Таб. – Табышмак

КЫРГЫЗЧА – ӨЗБЕКЧЕ СӨЗДҮК

А

аалам – коинот, олам
аары – ари
аба – ҳаво
абдан – роса, яхши
ага – қардош
агартуу – маърифат
адабиятчы – адабиётшунос
адегенде – аввал
адеп-ахлак – одоб-ахлоқ
адис – мутахассис
администрация – маъмурият
ажыдаар – аждаҳо
ажыраатуу – ажратмоқ
аза күтүү – мотам
азык-түлүк – озиқ-овқат
айнек – шиша
айлануу – айланмоқ
айлана – атроф
айрыкча – айниқса
айырма – фарқ
аким – раис
акыл – ақл
акыйкат – ҳақиқат
алгачкы – дастлабки, илк

алдей ыры – алла
алдыңкы – пешқадам, илғор
алсыроо – заифлашмоқ
алыс – узоқ
алча – гилос, олча
аракет – ҳаракат
аралык – масофа
арноо – бағишламоқ
арыз – ариза
архитектура – меъморчилик
аска – чўққи
аскер – аскар
аскердик – аскарий
асты – таг
атқаруу – бажармоқ
аң-сезим – зеҳн, идрок
аңгеме – ҳикоя
ашпоз – пазанда, ошпаз
ачык (түс) – порлоқ
ачуу – фош қилмоқ
ачуу – жаҳл, аччиқ
ачуу – аччиқ
ачуусу келүү – жаҳли чиқмоқ
ачкыч – калит
аял – аёл
аялдама – бекат
аюу – айиқ

Б

баа – баҳо
багбан – боғбон
багуу – боқмоқ
бадырың – бодринг
бай – бадавлат, бой
байланыш – алоқа
байыркы – қадимий
байкоо – кузатув
бак – оромгоқ
бакыт – иқбол; бахт
бактылуу – бахтиёр
бал – бол, асал
балдар – болалар
бардык – барча
басма – матбуот
батыш – ғарбий
баш аламан – алгов-далгов
баш ийүү – таслим бұлмоқ
башкы котормочу – бош
таржимон
башталгыч мектеп – бошлангыч
мактаб
баяндоо – баён қилмоқ
бекем – мустахам
белгилөө – нишонламоқ
белгисиз – номаълум
белгилүү – атоқли
бет, жүз – бет, юз
бет (китеп) – саҳифа
билим берүү – таълим
билимдүү – билимли
бир аз – бир луқма
бир бөлүк – бир қисм
бир калып – суръат
бир ооз таттуу сөз – бир оғиз
ширин сүз
бир саам – бирпас

бир тууган – қариндош
Бириккен Улуттар Уюму –
Бирлашган Миллатлар
Ташкилоти

бий – рақс
бийчи – раққоса
бирок – лекин, бироқ, аммо
бой (келбет) – бүй, қомат
бойлоп – бүйлаб
болочок – бұлажақ
борбор – пойтахт
болот – пұлат
болжолдуу – тахминан
борбор – марказ
борбордук – марказий
босого – бұсаға
буудай – бугдой
бүткүл – барча, ҳамма
бүтүндөй – бутунлай
бөбөк – гүдак, чақалоқ
бөдөнө – бедана
бөлөк – алоқида
бөлүк – парча
бөлүм – бүлим, қисм
бөлчөк – каср
быштак – пишлоқ

Г

гүлзар – чаман, гулзор

Д

даам – лаззат, таъм
даамдуу – мазали
даанышман – билимдон
доңишманд

даана (көрүнүш) – яқкол, аниқ
дагы – яна
далилдөө – исбот килмоқ,
далилламоқ
дароо – дарров
дарылоо – даволамоқ
дарылануу – даволаниш
дарылык ... – шифобахш
даңк – шараф; донг
даяр – тайёр
дем алуу – нафас
дене – тана
денгээл – сатҳ
деңиз – денгиз
доор – давр
дообуш берүү – овоз бериш
дубал – девор
дүйнөлүк – жаҳон, дуневий

Ж

жакын – яқин
жактоо – ёқламоқ
жалбырак – барг
жалган – ёлгон
жалгыз – ягона
жалын – олов, аланга
жамаат – жамият
жамгыр – ёмғир
жаны окуу жылы – янги ўқув
йили
жар – ер
жаркын – ерқин
жарык – ёруғ
жарым жылдык – ярим
йиллик
жарым – ярим

жарыя – эълон
жасалга – безак
жашоо – ҳаёт
жаштык – ёшлик
жашыл – яшил
жеке – шахсан
жекшенби – яқшанба
желке – елка
жер – ер
жетекчи – бошлиқ
жеңил – енгил
жеңиш – ғалаба, ютуқ
жеңиш – шижоат
жогорку окуу жай – дорилфунун,
олий ўқув юрти
жомок – эртақ
жөө – яёв, пиеда
жээк – қиргоқ
журт – юрт
жыйнак – тўплам

З

заманбап – замонавий
зарыл – лозим, зарур

И

изилдөө – тадқиқот
изин кароо – пайига тушмоқ
ийгилик – муваффақият
ийүү – букмоқ
илим – илм-фан
илимий – илмий
илимий кызматкер – илмий
ходим
ичке – ингичка

ишенби – шанба
ишенич – садоқат, вафо, ишонч
ишеничтүү – вафодор
ишкана (өндүрүш) – корхона
ишке ашуу – оналга ошмоқ
ишмердүүлүк – фаолият

К

каалоо – истамоқ
кабыл албоо – воз кечмоқ
кабылан – қолпон
кагылышуу – тұқнашув
калк – аҳоли, халқ
кайрат – ғайрат
кайғылуу – маъюс, қайгули
калыс болуу – бетараф қолмоқ
капыстан – тұсатдан, бирдан
капчыгай – дара
қасиет – хислат
қаржы – молия
қарек – күз қорачиғи
қартайуу – кексаймоқ
қарыя – қари
ката – хато
қатар – сатр
қатышуу – иштирок этмоқ
қатуу – метин, қаттиқ
қаша (...) – қавс
қебете – башара
кедей – гадо
келбет – гавда
келечек – истиқбол
келішим – шартнома
керемет – ажойиб
кече – тадбир
кесип – қасб
кеңейүү – кенгаймоқ

кенеш – кенгаш, маслаҳат
кенеш – маслаҳат
кечинде – кечкурун
килем – гилам
киришүү – муқаддима
китепкана – кутубхона
кичи пейил – хушмуомала,
камтар
көл – құл
кооз – гүзал
кооздоо – безамоқ
коомдук – ижтимоий
коргонуу – мудофаа
коргоо – муҳофаза қилмоқ,
химоя
коркуу – құрқув
котормо – таржима
көгөрүү – кўкармоқ
көз – күз
көз ирмебес – күз илғамас
көз ирмегенче – бир нафас
көк – кўк
көк жайык – кўкаламзор
көл – құл
көлөм – құлам
көнүтүү – машқ
көпүрө – кўприк
көпчүлүк – аксарият
көркөм – бадийий
көрсөтүү – намойиш
көрүнүш – манзара
көңүл буруу – эътибор
көңүл – кунгил
кубануу – хурсанд
кубаныч – севинч
куп эле – худди
курбу – дугона
курч – ўткир
кутуктоо – табрикламоқ
куш багуучу – паррандачилик

күбө – гувоҳ
күйдүрүү – куйдирмоқ
күмөн – шубҳа
күн – куёш
күрөң – жигар ранг
күү – күй
кээде – баъзан, гоҳ
кээ бир – баъзи
кызыгуу – қизиқиш
кызматкер – ходим, амалдор
кызмат оруну – амал
кызыктыруу – жалб этмоқ
кыйынчылык – машаққат
кылым – аср

Л

логикалык ойлонуу – мантикий
фикр юритиш

М

маанай – кайфият
маани – маъно; аҳамият
маанилүү – муҳим
маектешүү – гаплашмоқ
максат – мақсад
мактоо – офарин; мадҳ этмоқ
маалым – маълум
мамлекет – давлат
мамлекеттик тил – давлат тили
маңыз, маани – зотан
маңыз (маани) – моҳият
март – мард, сахий
мейман – меҳмон
мезгил – фасл

мекеме – муассаса
мекендеш – ватандош
мелдеш – мусобақа
мисал – ибрат
молчулук – тўкин
мөмө – мева
мугалим – устоз
муздоо – совимоқ
муктаж – эҳтиёж
мунара – минора
мундуу – мунгли
мурас – мерос
мурунку – собиқ
муун – авлод
мүмкүн – балки
мүчө – аъзо
мээ – мия
мээнет – меҳнат
мээрим – меҳр
мышык – мушук

Н

намыс – номус
насаат – насиҳат
натыйжалуу – самарали
негиз – асос
негизги – асосий
негиздөөчү – асосчи
нөшөр – шидатли ёмфир

О

область – вилоят
ой жүгүртүү – тафаккур
ойлоп табуу – ихтиро
кашф этмоқ
оймо – нақш

окуя – ҳодиса; воқеа
окшош – монанд
ошондой эле – жумладан
ооба – ҳа
оозеки – оғзаки
оодаруу – ағдармоқ
орой – дағал
оор абал – аҳволи танг
оору – иллат
оорулуу – бемор
от – гулхан, ўт
ошол – ўша
ошондой эле – ҳамда
оюн – ўйин

Ө

өз мойнуна алуу – зиммага олмоқ
өзгөчө – хусусан
өзгөчөлүк – хусусият
өкүл – вакил; намоянда
өлкө – диёр
өлүү – вафот этмоқ
өмүр – умр
өмүр бою – умрбод
өндүрүш – маҳсулот
өндүрүш – саноат
өнүгүү – тараққиёт; ривож
өнүктүрүү – ривожлантирмоқ
өрөөн – водий
өсүп-өнүү – равнақ топмоқ
өтүк – этик

П

пайда – манфаат
пикир – фикр
практика – амалиёт

С

салкын жел – шабада
саламат – сиҳат
салмак – вазн
салт – анъана
салтанат – тантана
салтанаттуу – шодиёна
сальштыруу – таққосламоқ
самын – совун
санат – санъат
сап – саф
сапат – сифат
сари – сариқ
саякат – саёҳат
саясий – сиёсий
себеп – сабаб
сезим – туйғу
сейил багы – сайлгоҳ
сейилдөө – сайр килмоқ
сейрек – ноёб
соғуш – жангу жадал, уруш
сол – чап
сунуш – гоя
сунуш – таклиф
сураныч – илтимос
суу сактагыч – сув омбори
сүйлөшүп алуу – гаплашиб олмоқ
сүрөт – расм
сүрөтчү – рассом
сыз – зах
сызуу – чизмоқ
сый урмат – иззат-хурмат
сыймык – фахр
сыйкырдуу – мўъжизакор
сыйлык – мукофот
сырдуу – сирли

Т

таасир – таассурот
табигый – табийй
таза – соф
тактыр – умуман
тактыр – сира
тактыр – асло
тайпа – тўда
талаа – дала
тапшырма (милдет) – вазифа
таптактыр – мутлақо
тарбиячы – мураббий
татаал – мураккаб
тартипсиз – бетартиб
татыктуу – муносиб
татыктуу – сазовор бўлмоқ
тез арада – зудлик билан
тепкич – зина
терең – чукур
тиешелүү – оид
тиешелүү – тааллуқли
тилектештик – бирдамлик
тилақдош
той – тўй
тоқтом – қарор
тоқуу – тўқимоқ
тоқуучу – бўзчи
толқун – тўлқин
тонтоо – жамламоқ
топ – тўп
тосуп алуу – кутиб олмоқ
төмөн – паст
төмөндөө – пасаймоқ
туруксуз – бевафолик
туруштук – бардош
түбөлүк – абадий
түзүү – барпо этмоқ; бунёд этмоқ
түйүн – тугун
түндүк – шимол

түр – хил
түс – ранг
түштүк – жанубий
түштүк-чыгыш – жанубий-
шарқ
түшүм – ҳосил
түшүнүк – тушунча
тыкыс – зич
тынчсыз – безовта

У

убакыт – пайт
убакытсыз – бевақт
укмуш – даҳшат
укук – ҳуқуқ
уланды – давом
улук – улуғ
улуттук – миллий
умтулуу – интилмоқ;
сидқидилдан
унгу – ўзак
урматтуу – мўътабар
уруу – қабила
уруу (сабоо) – калтакламоқ
уулуу – захарли
уюм – ташкилот

Ү

үй-бүлө – хонадон
үлүш – ҳисса
үлгү – намуна
үн – овоз; садо

Ч

чабан – чўпон
чабуул – ҳужум

чак түш – пешин
чебер – моҳир
чеберчилик – маҳорат
чекит – нуқта
чет элдик – хорижий
чечим – қарор; ҳукм
чечүү – ечмоқ
чин – унвон
чоғулуш – васият
чоң – муаззам, катта
чоң эне – буви
чөл – сахро
чыгарма – асар
чыгармачылык – ижод
чыгармачыл – ижодий
чыгыш – шарқ
чыгыш таануу – шарқшунослик

Ы

ыйык – муқаддас
ыктыярдуу – ихтиёрий
ылай – лой
ылайык – мос; биноан
ылайыктуу – мувофиқ
ымдоо – ишора
ынсап – инсоф

ыңгайлуу – қулай
ыр – қўшиқ; шеър; ашула
ыр ырдоо – ашула айтмоқ
ыраазы – миннатдор
ыракат алуу – завқ,
роҳатланмоқ
ырдоо – қўйламоқ

Э

эгемен – мустақил
экзамен – имтиҳон
элес – сароб
эпчил – чаққон
эреже – қоида
эрезеге жетүү – вояга етмоқ
эрдик – жасорат
эрк – виждон; ирода
эркин – озод
эркиндик – хуррият
эрте – барвақт
эс – хотира
эс алуу – истироҳат
эсеп – ҳисоб
эске тутуу – ёд
эстелик – ҳайкал; ёдгорлик
эт – гүшт

МАЗМУНУ

Бет ачар.....	3
IX класстын материалдарын эске салуу менен кайталоо.....	4

I ЧЕЙРЕК

Сүйлөмгө грамматикалык жактан мүчө боло албаган сөздөр.....	11
Каратма сөз.....	12
Киринди сөз.....	16
Сырдык сөз.....	20
Сүйлөмдүн логикалык басымы жана анын интонациясы.....	25
Иш кагаздары: маалымкат, тил кат.....	43

II ЧЕЙРЕК

Кыргыз тилиндеги үндөштүк мыйзамы.....	46
Үндүү тыбыштардын эринге, тилге карай үндөшүп өзгөрүүсү.....	50
Эки сөздүн аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы, алардын жазылышы.....	55
Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. Орфография.....	59
Энчилүү аттардын жазылышы.....	66
Сөздөрдү ташымалдап жазуу эрежелери.....	71
Публицистикалык стиль.....	77
Иш кагаздары: ишеним кат, токтом.....	87

III ЧЕЙРЕК

Татаал сөздөрдүн түрлөрү.....	94
Кош сөздөр.....	96
Кошмок сөздөр.....	97
Кыскартылган сөздөр.....	100

Зат атоочтун жөнделүш түрлөрү.....	104
Жалпы таандык мүчөнүн колдонулушу.....	111
Ат атоочтун жөнделүш өзгөчөлүктөрү.....	115
Төл жана бөтөн сөз.....	123
Сүйлөмдүн интонациясы. Диалог.....	128
Цитата.....	134
Иш кагаздарынын үлгүлөрү.....	141

IV ЧЕЙРЕК

Кыргыз тилиндеги түшүндүрмө мүчөлөр.....	145
Сөз айкашы.....	149
Фразеология.....	157
Иш кагаздарынын үлгүлөрү.....	167
Шарттуу кыскартуулар.....	169

Окуу басылмасы

ТАГАЕВА З.

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү
мектептердин 10-класстары үчүн окуу китеби

Редактору *Уринбаев А.*

Компьютердик калыпка түшүргөн *Тишабаева М.*

Корректору *Эстебесова Д.*

Компьютердик калыпка салган *Токтомамбетова Н.*

Басууга 10.11.11. кол коюлду

Форматы 60x90 1/16. Көлөмү 11,25 физ. басма табак.

Нускасы 10.000. Заказ № 747.

«Учкун» ААКда басылды

720031, Бишкек ш., С.Ибраимов көч., 24.

